

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΚΟΡΑΗΣ» / ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Παραδείγματα Λογοκρισίας στην Αρχαία Ρώμη (από την ύστερη *res publica* έως την εποχή του Τιβερίου)

Pedro Berruguete (1493-1499), Santo Domingo y los albigenses, Prado National Museum

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ ΝΤΟΥΜΠΑΡΑ (Α.Μ. 1088)

ΑΘΗΝΑ 2018

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΣΟΦΙΑ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΟΦΙΑ ΑΝΕΖΙΡΗ

Περίληψη

Θεμελιώδη αξία του *mos maiorum* στην αρχαία Ρώμη αποτελεί η *libertas*, η οποία στο έργο του Κικέρωνα, και έπειτα του Τάκιτου ταυτίζεται με την ίδια τη *res publica*, και στο σημασιολογικό πεδίο της οποίας εγγράφεται και η έννοια της ελεύθερης έκφρασης. Οι Ρωμαίοι θεωρούσαν την ελευθερία του λόγου αναφαίρετο τμήμα της πολιτικής τους *libertas*, η οποία όμως ήδη από την εποχή της Α΄ Τριανδρίας άρχισε να περιορίζεται, ώσπου καταπατήθηκε και ποινικοποιήθηκε στην εποχή του Τιβερίου. Η μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη αποτυπώνεται με ενάργεια μέσα από παραδείγματα συγγραφέων, εξετάζοντας τον βαθμό της ελευθερίας που απολάμβαναν ή της λογοκρισίας που τους επιβλήθηκε και αξιολογώντας παράλληλα τις ποινές που υπέστησαν, αλλά και την τύχη του συγγραφικού τους έργου. Κατά την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο και τα πρώτα χρόνια της Αυγούστειας κυριαρχίας, η *clementia* και η *moderatio* του Καίσαρα και του Αυγούστου αντιστοίχως άφηναν περιθώρια ελευθερίας του λόγου, ώστε ακόμη και αν τα έργα των συγγραφέων ήταν προσβλητικά, δεν επιβάλλονταν ποινές και κυρώσεις. Σταδιακά όμως οι συγγραφείς συνειδητοποίησαν πως ετίθεντο κάποια όρια στην ελεύθερη έκφραση, όπως γίνεται φανερό και από την υιοθέτηση του μηχανισμού της *recusatio*. Κατά την τελευταία μάλιστα περίοδο διακυβέρνησης του, ο *princeps* επέδειξε σκληρότητα, ενώ η αναλγησία του Τιβερίου στο εξής, αναγκάζοντας τους συγγραφείς να καταφύγουν στη χρήση της *oratio figurata*, οδήγησε στην οριστική καταστολή της *libertas* και στην απόλυτη αναίρεση της *res publica* με τις φοβερές ποινές που επιβλήθηκαν στους σύγχρονούς του συγγραφείς και την καύση των έργων τους.

Λέξεις-Κλειδιά : *libertas, moderatio, clementia, recusatio λογοκρισία, καύση βιβλίων, damnatio memoriae, oratio figurata*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

❖ Εισαγωγή	5
❖ <i>Moderatio ή Sapientia</i>	26
❖ <i>Nam contra punitis ingeniis gliscit auctoritas</i>	75
❖ Γενικά Συμπεράσματα.....	98
❖ Βιβλιογραφία.....	100

Les livres ont les mêmes ennemis que l'homme: le feu, l'humide, les bêtes, le temps; et leur propre contenu.

Εισαγωγή

Κεντρική θέση στο ρωμαϊκό σύστημα ιδεών και ηθικών αξιών κατέχει η *libertas*, έννοια με βάση την οποία ορίζεται η θέση του ατόμου σε ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο και ταυτοχρόνως προσδιορίζεται η σχέση του με το σύνολο αυτό, δηλαδή το «κράτος». Η ιδέα της *libertas* δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με την αρχαιοελληνική ιδέα της *ἐλευθερίας*, καθώς καθεμία προσλαμβάνεται και νοηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο στο πλαίσιο του διαφορετικού πολιτισμού στον οποίο ανήκει. Αξίζει να τονιστεί πως το σημασιολογικό πεδίο του λατινικού όρου *libertas* είναι αρκετά ευρύ και περιλαμβάνονται σε αυτό έννοιες, όπως αυτή της *ισονομίας*, της *ισηγορίας* και της *παρρησίας*, οι οποίες στην ελληνική γλώσσα πραγματώνονται μέσω ξεχωριστών λέξεων. Κατά βάση, όμως, στον όρο *libertas* διακρίνονται δύο επίπεδα: η *νομική ελευθερία* και η *πολιτική ελευθερία*.

Αρχικά, οι Ρωμαίοι κατά την περίοδο της *res publica* αντιλαμβάνονταν τη *libertas* ως μια νομική κατάσταση, αντίθετη προς αυτήν της δουλείας.¹ Μέσα από ένα σύστημα νομικών σχέσεων καθοριζόταν η νομική υπόσταση ενός ατόμου, ώστε να διασφαλίζεται η ασφάλειά του.² Κάθε ελεύθερο άτομο υπόκειτο μόνο στη δική του κυριαρχία (*persona sui iuris*) και είχε τη δυνατότητα να οργανώνει τη ζωή του, όπως το ίδιο επιθυμούσε, σε αντίθεση με τον δούλο που ζούσε πάντα υποταγμένος στην αυθαίρετη δύναμη ενός άλλου ατόμου ή ομάδας (*in potestate* και *alieni iuris*). Για τη γνήσια θεμελίωση της *libertas* απαιτούσαν, όχι απλώς απουσία ανάμειξης στις ιδιωτικές υποθέσεις και στη ζωή καθενός ανθρώπου, αλλά και περιορισμός ακόμη και της πιθανότητας να συμβεί κάτι τέτοιο.³ Επίσης, η *libertas* συνεπαγόταν κατοχή δικαιωμάτων από κάθε άτομο, κάτι το οποίο ήταν εφικτό μόνο σε περίπτωση που δεν βρισκόταν υπό την κυριαρχία κάποιου άλλου.⁴ Ποτέ δεν θα μπορούσε κάποιος υπό την κυριαρχία ενός άλλου προσώπου να είναι πραγματικά ελεύθερος, όσο ευγενικός και αν ήταν ο κύριός του και πρόθυμος να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του υποταγμένου σε αυτόν, καθώς πάντα θα υπήρχε ο φόβος ανάκλησης των παραχωρούμενων δικαιωμάτων και επιβολής μιας κατάστασης, κατά την οποία το άτομο δεν θα είχε τη δυνατότητα να ζήσει, όπως επιθυμούσε.⁵ Συνεπώς, η *libertas* ορίζεται θετικά ως η κατοχή

¹ Arena (2012) 14.

² *id.* 29.

³ Strunk (2017) 30.

⁴ Wirzubski (1968) 1.

⁵ Arena (2012) 29-30.

δικαιωμάτων και αρνητικά ως η απουσία αυθαίρετης υποταγής σε κάποιο άλλο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων.⁶

Στην αντίληψη των Ρωμαίων, όμως, η *libertas* κατά την περίοδο της *res publica*, αλλά και της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την *civitas*, δηλαδή τη θέση ενός ατόμου σε συνάρτηση με την κοινότητα στην οποία εντάσσεται. Η ιδέα της *libertas* ως ένα αναφαίρετο φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου δεν ήταν οικεία στους Ρωμαίους, οι οποίοι θεωρούσαν πως ελεύθερος ήταν όποιος αποτελούσε μέλος του πολιτικού σώματος. Η *libertas* απέκτησε λοιπόν πολιτική χροιά και ως αποτέλεσμα, μόνο ένας Ρωμαίος πολίτης μπορούσε να απολαμβάνει όλα τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που εκείνη εξασφάλιζε, ώστε να προστατεύεται από την απόπειρα κάποιου άλλου να του επιβάλλει τη θέλησή του.⁷ Η σχέση *libertas* και *civitas* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αμφίδρομη, αφού από τη μια πλευρά η *libertas* λειτουργούσε ως προϋπόθεση για να θεωρείται κάποιος Ρωμαίος πολίτης, ενώ ταυτοχρόνως η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη αποτελούσε εγγύηση της *libertas*.⁸ Κατά αναλογία με τη νομική *libertas*, η πολιτική *libertas* οριζόταν επίσης ως κατάσταση μη – υποταγής στην αυθαίρετη δύναμη και επιθυμία κάποιου άλλου. Αυτό ήταν δυνατό, όπως γίνεται ευκόλως αντιληπτό, υπό την επικράτηση της *res publica*, ενώ σε καθεστώς μοναρχίας η σχέση μονάρχη – ατόμων ήταν σχέση κυριαρχίας – υποταγής και παρέπεμπε σε κατάσταση δουλείας. Κατά συνέπεια, η *libertas* ως πολιτική ιδέα στη Ρώμη συνδέθηκε με την κατάργηση της μοναρχίας και την εγκαθίδρυση της *res publica*.⁹ Ο Τάκιτος (*Ann.* 1.1: *Urbem Romam a principio reges habuere; libertatem et consulatum L. Brutus instituit.*) θεωρώντας πως η *libertas* εισήχθη στη Ρώμη με την εγκαθίδρυση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη λέξη αντί της *res publica*, στοιχείο που καταδεικνύει πως οι δύο όροι είχαν σχεδόν ταυτιστεί.¹⁰ Το πολίτευμα της *res publica* λειτούργησε ουσιαστικά ως ενσάρκωση της ίδιας της *libertas*.

Τα πρώτα ίχνη της ταύτισης, ωστόσο, της *res publica* με τη *libertas* εντοπίζονται στα έργα του Κικέρωνα, και πρωτίστως στο *De Re Publica*, που έχει ως βασικό θέμα την καλύτερη μορφή διακυβέρνησης, θεμελιωμένη στη *libertas*, και στο *De Legibus* που πραγματεύεται τη σημασία των νόμων που εγγυώνται τη διατήρηση της. Η *libertas* προσδιοριζόμενη ως

⁶ Wirzubski (1968) 1.

⁷ *id.* 2-4.

⁸ Arena (2012) 28. Η συγγραφέας εξηγεί πως η *libertas* των Ρωμαίων πολιτών σύμφωνα με το *ius Quiritium* αναγνωριζόταν και από το δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο, ενώ η *libertas* των μη Ρωμαίων πολιτών κατοχυρωνόταν μόνο από το ιδιωτικό δίκαιο.

⁹ Wirzubski (1968) 5.

¹⁰ Strunk (2017) 31. Η αντίληψη πως η *res publica* είναι πηγή της *libertas* υπάρχει ήδη και στον Τίτο Λίβιο (*Liv.* 2.1.1-2.7).

κατάσταση, κατά την οποία εκλείπει η εξάρτηση από κάποιον κύριο και ηγέτη, απαιτεί συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας και ισότητα δικαιωμάτων μεταξύ των *optimates*, που θα εκλέγονται με γνώμονα τη *virtus* τους από τον *populus Romanus* (Cic., *De Rep.* 1.51).¹¹ Για τον Κικέρωνα, πραγματική ελευθερία μπορεί να υπάρξει μόνο σε κοινωνίες που ο λαός έχει την ύψιστη εξουσία και διαπνέεται από μια κοινή αντίληψη όσον αφορά στη δικαιοσύνη (*iuris consensus*) και την εξασφάλιση του κοινού καλού (*utilitatis communio*),¹² δηλαδή σε ρεπουμπλικανικές κοινωνίες, όπου η *res publica* θεωρείται *res populi*. Ο ρήτορας διατυπώνει μάλιστα πως οι Ρωμαίοι δεν μπορούν να ανεχτούν τη δουλεία, καθώς έχουν μάθει να δρουν με άξονα τη *dignitas* και τη *virtus*¹³ και να ζουν με *libertas*, που εξασφαλίζεται στο πλαίσιο μόνο της *res publica*. Το συγκεκριμένο πολίτευμα αποτελεί μεικτή μορφή διακυβέρνησης στηριζόμενη στην αρμονική ισορροπία και στην *concordia*¹⁴ ανάμεσα στην *potestas* των *magistratus*, στην *auctoritas* της *Senatus* και στη *libertas* των πολιτών, με αποτέλεσμα να διασφαλίζεται η *stabilitas* στην κοινωνία, η *iustitia* και το κοινό καλό. Χωρίς ισότητα και δικαιοσύνη η *libertas* καταρρέει (Cic., *De Rep.* 1.47: *libertas... qua quidem certe nihil potest esse dulcius, et quae, si aequa non est, ne libertas quidem est*), ώστε σε μοναρχικά καθεστώτα δεν υφίσταται, γιατί όσο καλός και αν είναι ο μονάρχης, οι πολίτες δεν έχουν κανένα δικαίωμα, δεν ανήκει τίποτα στον λαό (*res populi*) και δεν υπάρχει *iuris consensus* (Cic., *De Rep.* 2.43: *Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est, in primisque libertas, quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nullo [...]*). Στα ολιγαρχικά πολιτεύματα επίσης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί η *libertas*, διότι ευνοούνται μόνο οι λίγοι και όχι το σύνολο του ρωμαϊκού λαού (Cic., *De Rep.* 1.43: *et in optimatum dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, cum omni consilio communi ac potestate careat*), αλλά ούτε και σε δημοκρατικά καθεστώτα λόγω του δεσποτισμού που επιβάλλουν οι πολλοί (Cic., *De Rep.* 1.43: *et cum omnia per populum geruntur quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis*).¹⁵ Μόνο το πολίτευμα της *res publica*, λοιπόν, που βασιζέται στη θεμελιωμένη από τον νόμο κυριαρχία του λαού, στην περιορισμένη δύναμη των *magistratus*,

¹¹ Dermience (1957) 163: Η *libertas* των πολιτών όμως υποτάσσεται στην *auctoritas* των *optimates*. / Sellers (1998) 43.

¹² Sellers (1998) 44. / Cic., *De Rep.* 1.39: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*.

¹³ Cic., *Phil.* 10.20: *Omnes nationes servitutem ferre possunt, nostra civitas non potest, nec ullam aliam ob causam, nisi quod illae laborem doloremque fugiunt, quibus ut careant, omnia perpeti possunt, nos ita a maioribus instituti atque imbuti sumus, ut omnia consilia atque facta ad dignitatem et ad virtutem referremus*.

¹⁴ Kennedy (2014) 7.

¹⁵ Sellers (1998) 44.

στη δίκαιη αναγνώριση δικαιωμάτων και στην καθοδήγηση από σοφούς ηγέτες, καταξιώνει και νοσηματοδοτεί την αξία της *libertas* και αυτός είναι ο λόγος της ταύτισής τους.¹⁶ Η ταύτιση αυτή επισφραγίζεται από τον νόμο, που όταν βρίσκεται σε συμφωνία με τον φυσικό νόμο, είναι αυτός που διακρίνει τη δικαιοσύνη από την αδικία (Cic., *De Leg.* 1.19) προστατεύοντας τους καλούς και τιμωρώντας τους κακόβουλους.¹⁷ Στην πολιτική σκέψη του Κικέρωνα και ο νόμος εξισώνεται με τη *libertas*¹⁸ (*De offic.* 3.83: *probat enim legum et libertatis interitum*).

Για να είναι ένα μεμονωμένο άτομο ελεύθερο, θα πρέπει και η κοινότητα ή το κράτος στο οποίο ζει να απολαμβάνει *libertas*. Με τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν προηγουμένως, το να είναι ένα κράτος ελεύθερο σημαίνει είτε να μην εξαρτάται από ένα άλλο κράτος, δηλαδή να μην έχει κατακτηθεί και κυριευτεί, είτε, όπως γινόταν αντιληπτό κατά την ύστερη *res publica*, να μην έχει βρεθεί υπό τον έλεγχο ενός προσώπου, ενός μονάρχη με άλλα λόγια, ή μιας ομάδας, που διακρίνεται από το υπόλοιπο σώμα των πολιτών. Διαφορετικά, το κράτος ή η κοινότητα χάνει την *libertas* της, εξαρτάται από τη δύναμη αυτών στους οποίους έχει υποταχθεί και, κατά συνέπεια, και οι πολίτες στερούνται τη δική τους *libertas* και την ευκαιρία να οργανώνουν τη ζωή τους και να ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους.¹⁹

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να γίνει μια διευκρίνιση. Όπως ορίστηκε παραπάνω, η *libertas* δεν θεωρούνταν εγγενής, αλλά προσδιοριζόταν ως ένα σύνολο πολιτικών δικαιωμάτων που χορηγούταν από τον νόμο, και ως κατάσταση αντίθετη της δουλείας. Από εδώ προκύπτει ότι *libertas* δεν συνεπαγόταν απόλυτη ελευθερία χωρίς κανένα περιορισμό. Αντιθέτως, θεμελιωνόταν σε ορισμένους περιορισμούς, δηλαδή σε όσα όριζε ο νόμος, και στην ηθική αξία της *moderatio*, παράμετροι χωρίς τις οποίες η *libertas* θα ταυτιζόταν με την *licentia*. Ο όρος της *licentia* εμπεριέχει την έννοια της δυνατότητας να κάνει ο καθένας ο,τιδήποτε επιθυμεί, κατάσταση όμως που δεν μπορεί να θεωρηθεί γνήσια ελευθερία, αλλά ρέπει προς την αναρχία και την αυθαιρεσία. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, όλοι όφειλαν να υποτάσσονται στον νόμο (*Pro Cluent.* 146: *legum idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus*), ειδάλλως θα οδηγούνταν στην καταστροφή. Γίνεται φανερό λοιπόν πως οι Ρωμαίοι εντάσσοντας την *libertas* στον *mos maiorum*, τη θεωρούσαν όχι μόνο αναπόσπαστο τμήμα του συνόλου των πολιτικών τους δικαιωμάτων, αλλά και ένα από τα καθήκοντά τους, υπό την έννοια ότι ασκούσαν και εκμεταλλεύονταν αφενός το δικαίωμα της ελευθερίας τους,

¹⁶ Kennedy (2014) 9 και Dermience (1957) 165.

¹⁷ Kennedy (2014) 9.

¹⁸ Sellers (1998) 46.

¹⁹ Arena (2012) 73-74.

αφετέρου φρόντιζαν, ώστε η δική τους ελευθερία να μην περιορίζει την ελευθερία κάποιου άλλου ατόμου στην κοινότητα.²⁰

Τα πολιτικά δικαιώματα που είχαν χορηγηθεί στο όνομα της *libertas* και τα οποία παράλληλα λειτουργούσαν ως εγγυητές της καθιέρωσης και της διατήρησης της *libertas* διακρίνονται σε αυτά που εξασφάλιζαν στους πολίτες προστασία από την αυθαίρετη κριτική και επιβολή ποινών από τους *magistratus*, και σε εκείνα που παρείχαν τη δυνατότητα συμμετοχής, έστω και σε πολύ μικρό βαθμό, στην εξουσία.²¹ Συγκεκριμένα, επρόκειτο για το δικαίωμα του *suffragium*, της *provocatio*, της *appellatio* και της δύναμη των *tribunes plebis*. Το *suffragium* ήταν το δικαίωμα ψήφου βάσει των *rogationes* που εισάγονταν από τους *magistratus*, αλλά χωρίς να έχουν οι πολίτες το δικαίωμα να εκφράσουν τη δική τους άποψη. Αρχικά, η ψήφος ήταν προφορική, αλλά στη συνέχεια, με μια σειρά νόμων από το δεύτερο μισό του 2^{ου} π.Χ. αιώνα κατοχυρώθηκε η μυστική ψηφοφορία, επειδή πολλοί *clientes*, εάν δεν ψήφιζαν με γνώμονα την *auctoritas* του πάτρωνά τους υφίσταντο κυρώσεις, στοιχείο που δεν ταίριαζε με την ιδέα της *libertas*.²² Για την επίτευξη του *liberum suffragium* κρινόταν απαραίτητη η μυστικότητα της ψήφου, αλλά και η προσωπική άσκηση της πολιτικής *virtus* από κάθε Ρωμαίο.²³ Με το δικαίωμα της *provocatio*, που θεωρούταν ισχυρότατο έρεισμα της *libertas*, δινόταν η δυνατότητα να παραπεμφθεί μια δικαστική υπόθεση στον λαό, ο οποίος θα λειτουργούσε ως ανώτερο δικαστήριο ανασκευάζοντας και εξετάζοντας εκ νέου την απόφαση των *magistratus*.²⁴ Με την *appellatio* οι Ρωμαίοι πολίτες, που είχαν αδικηθεί από τις κρατικές αρχές, μπορούσαν να απευθυνθούν στους *tribunes*, ζητώντας προστασία. Οι *tribunes*, που υπερείχαν σε *potestas* ακόμη και από τους *consules* και μπορούσαν να ελέγξουν το *imperium* εκείνων, αξιολογώντας την κάθε περίπτωση, είχαν τη δυνατότητα να χορηγήσουν *auxilium*. Το *auxilium* και η *provocatio* χαρακτηρίζονταν ως «*duae arces libertatis tuendae*» (Liv. 3.45.8).²⁵ Με τη χορήγηση των δικαιωμάτων αυτών οι άνθρωποι οργάνωναν οι ίδιοι τη ζωή

²⁰ Wirzubski (1968) 7-8.

²¹ Arena (2012) 54.

²² Wirzubski (1968) 19-20.

²³ Arena (2012) 56. Ο Κικέρων (*De Leg.* 3.33) ωστόσο υποστήριζε πως δεν υπάρχει καλύτερη μέθοδος από την ανοιχτή ψηφοφορία (*Nam ego in ista sum sententia qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius*) και πως σε περιόδους πραγματικής ελευθερίας οι άνθρωποι δεν επεδίωκαν μυστική ψηφοφορία. Αυτό το ζητούσαν μόνο σε εποχές που οι ισχυροί άνδρες της πολιτείας ασκούσαν τυραννική εξουσία (*De Leg.* 3.34: *Quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit.*)

²⁴ Wirzubski (1968) 24-25.

²⁵ *id.* 25-26.

τους βάσει των επιθυμιών τους, ενώ η αναστολή τους θα σήμαινε υποταγή και καθεστώς δουλείας.²⁶

Από τον ορισμό του Κικέρωνα (*De Rep.* 1.69: *aequabilitatem quandam [magnam], qua carere diutius vix possunt liberi*), προκύπτει πως στην ιδανική μορφή διακυβέρνησης οι πολίτες θα πρέπει να απολαμβάνουν *aequitas iuris*, ισότητα όλων απέναντι στον νόμο, που θεμελιώνει τη *libertas*. Ο Κικέρων, όμως, διαφωνούσε με την ιδέα της απόλυτης ισότητας στο πλαίσιο της *res publica*, διότι θεωρούσε πως με αυτό τον τρόπο υπονομευόταν η *dignitas* (Cic., *De Rep.* 1.53),²⁷ ιδιαίτερα ισχυρή αξία στον *mos maiorum* που δεν ήταν συνυφασμένη με νόμους και προνόμια και πως η ίδια η ισότητα αδικούσε τους πολίτες (Cic., *De Rep.* 1.43: [...] *et cum omnia per populum geruntur quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis*).²⁸ Το να απονέμονται σε όλους αδιακρίτως οι ίδιες τιμές και ίσα δικαιώματα, και στους ικανότερους και στους χειρότερους, δεν θεωρούταν *ισότητα*. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η διαφορά της ρωμαϊκής με την αρχαιοελληνική αντίληψη περί ελευθερίας.

Η *ελευθερία* στην Αθήνα του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αι. ταυτιζόταν με τη δημοκρατία και εμπεριείχε την έννοια της απόλυτης ισότητας των πολιτών όσον αφορά στην κατανομή των πολιτικών δικαιωμάτων (*ίσονομία*). Αντιθέτως, ο όρος *libertas* στη Ρώμη περιοριζόταν στην ισότητα όλων των πολιτών απέναντι στον νόμο και ισότητα όσον αφορά στα ατομικά δικαιώματα, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η διαφοροποίηση των πολιτών σε ό,τι αφορά στα πολιτικά δικαιώματα. Με βάση τη ρωμαϊκή αντίληψη, η αρχαιοελληνική προσέγγιση της *έλευθερίας* συνυφασμένη με την *ίσονομία* αλλά και την *ίσηγορία* και την *παρρησία* δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να ταυτιστεί με την *libertas*, αλλά έτεινε ξεκάθαρα προς την *licentia*. Η θεμελιώδης αυτή αντίθεση των δύο πολιτισμών στην πρόσληψη του ιδανικού της ελευθερίας έχει τις ρίζες της σε μια βαθύτερα διαφορετική αντίληψη: Οι Αθηναίοι επεδίωκαν την απόλυτη ισότητα με την προοπτική της δύναμει συμμετοχής του καθενός από τους πολίτες στη διακυβέρνηση.²⁹ Από την άλλη, οι Ρωμαίοι απλώς επιθυμούσαν τη διασφάλιση

²⁶ Arena (2012) 48.

²⁷ *nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest—ipsi enim populi, quamvis soluti ecfrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus dilectus hominum et dignitatum —, eaque quae appellatur aequabilitas iniquissima est: cum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est.*

²⁸ Wirzubski (1968) 12.

²⁹ Αυτό αφορά βέβαια στο δημοκρατικό πολίτευμα, όπως εδραιώθηκε περίπου στα μέσα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, το οποίο διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από τη ρωμαϊκή *res publica*. Στα προηγούμενα πολιτεύματα της Αθήνας, αν και υπήρχαν στοιχεία δημοκρατικότητας (ήδη με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα), κυριαρχούσαν σε μεγάλο βαθμό ολιγαρχικά χαρακτηριστικά, ώστε εντοπίζονται περισσότερες ομοιότητες με το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, που χαρακτηρίζεται ως *μεικτό*, συνδυάζοντας μοναρχικά, ολιγαρχικά και

των δικαιωμάτων τους ενάντια στη δύναμη των ανθρώπων που ασκούσαν την εξουσία,³⁰ αφού η *res publica* δεν προέβλεπε πιθανή συμμετοχή όλων των πολιτών στη διακυβέρνηση, παρά μόνο όσων διέθεταν και *dignitas* και *auctoritas*. Οι Ρωμαίοι αναγνώριζαν πως κάποιος από τους πολίτες ήταν ικανότερος και πιο άξιος στο να καθοδηγούν και να συμβουλεύουν τους άλλους, για αυτό τον λόγο στον ορισμό της *libertas* συμπεριλαμβανόταν και η ελευθερία της επιλογής ατόμων με *dignitas* και *auctoritas* σε αξιώματα, χωρίς να προκαλείται η αίσθηση πως χάνεται ένα μέρος της προσωπικής τους ελευθερίας.³¹

Η *dignitas*, που από πολιτική σκοπιά είχε την έννοια του κύρους που αποκτά κάποιος λόγω της κατοχής κάποιου αξιώματος, καθώς επίσης και η *auctoritas*, η οποία ήταν συνυφασμένη με την κοινωνική θέση κάθε ατόμου,³² συνδέθηκαν στενά με τη *nobilitas* κάποιων Ρωμαίων, τον σεβασμό δηλαδή που απολάμβαναν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας χάριν στη *dignitas* των προγόνων τους.³³ Οι Ρωμαίοι αυτοί αποκτώντας σταδιακά δύναμη, και με ισχυρισμούς προσανατολισμένους στη *dignitas*, άρχισαν να λειτουργούν με τρόπο που περιόριζε τη *libertas* του συνόλου του σώματος των Ρωμαίων πολιτών. Τα αξιώματα περιήλθαν στα χέρια τους και επεδίωκαν τη διατήρηση και διαιώνιση της δύναμής τους, με αποτέλεσμα κατά την ύστερη περίοδο της *res publica* να εκδηλωθεί με σφοδρότητα η *contentio libertatis dignitatisque*. Σε αυτήν την περίπτωση, οι πολίτες της Ρώμης προσπάθησαν να διασφαλίσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα από άλλους συμπολίτες τους, που διέθεταν περισσότερη δύναμη, ή από κάποιους, στους οποίους είχαν ανατεθεί αξιώματα και εκμεταλλευόμενοι την δύναμη που αντλούσαν από αυτά, καταπατούσαν τα δικαιώματα των υπολοίπων. Από αυτό, γίνεται αντιληπτό το πρόβλημα της ρωμαϊκής *libertas*, ο συγκερασμός δηλαδή δύο στοιχείων: της ισότητας όλων των πολιτών από την μια ως προς τα θεμελιώδη πολιτικά δικαιώματα, της υπεροχής αφετέρου ορισμένων πολιτών λόγω της *dignitas* και της *auctoritas* που τους χαρακτήριζε.³⁴

Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Πομπήιου και Καίσαρα μπορεί να ερμηνευτεί ως ένας αγώνας για *dignitas* (Caesar, *Bell. Civ.* 1.4.4: *Ipse Pompeius [...] quod neminem dignitate secum*

δημοκρατικά στοιχεία [για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hammer, D. (ed.) (2015), *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*, Chichester/Malden, MA].

³⁰ Wirzubski (1968) 13-15.

³¹ *id.* 35.

³² *id.* 114.

³³ *id.* 36. Η *dignitas* έχει κατά κύριο λόγο την έννοια του σεβασμού που αποκτά ένας άνθρωπος από τους άλλους λόγω των ηθικών του αξιών και των επιτευγμάτων του τόσο των προσωπικών όσο και αυτών των προγόνων του. Συνεπάγεται ότι διαθέτει τη δύναμη να ασκεί επιρροή στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

³⁴ *id.* 16-17.

exaequari volebat totum se ab amicitia (Caesaris) averterat).³⁵ Και οι δύο αντίπαλοι επιθυμούσαν απόλυτη δύναμη, που θα εξασφάλιζαν με την υπεροχή τους σε *dignitas* και κατά συνέπεια κατακερματίζοντας την ελευθερία των άλλων πολιτών, ώστε η βασική αυτή αξία του *mos maiorum* έφτασε να θεωρείται ασυμβίβαστη με την ιδέα της *libertas* και η υπέρμετρα φιλόδοξη προσπάθεια για απόκτησή της καταστροφικός παράγοντας για την πολιτεία.³⁶ Μετά την επικράτηση του Καίσαρα, ο Κικέρων αποδίδει την πτώση της παλιάς *res publica* στην αδυναμία των Ρωμαίων να διατηρήσουν τους παλιούς καλούς θεσμούς τους, και όχι σε κάποια αδυναμία του ίδιου του συστήματος (Cic., *De Rep.* 5.2: *Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus.*), το οποίο θεωρούσε ιδανικό λόγω της ισορροπίας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών και εξαιτίας της διάκρισης των εξουσιών που προστάτευε τη *libertas* τους.³⁷ Η διάκριση των εξουσιών προλάμβανε την απόκτηση μεγάλης δύναμης από ένα άτομο, που θα μπορούσε να θέσει υπό τη *dominatio* του το ρωμαϊκό κράτος.³⁸ Παράλληλα, καταγγέλλει πως οι δυνάστες για χάρη της δικής τους *dignitas* συγκεντρώνουν στα χέρια τους όλες τις εξουσίες και διευθετούν τις δημόσιες υποθέσεις στηριζόμενοι στα δικά τους συμφέροντα. Για τον Κικέρωνα, η *dignitas* θα έπρεπε να έχει την έννοια της απόδοσης μεν τιμών στον *princeps* (Cic., *De Rep.* 5.9: «*principem civitatis gloria esse alendum, et tam diu stare rem publicam, quam diu ab omnibus honor principi exhiberetur*»), αλλά ταυτοχρόνως και της αφοσίωσης από πλευράς του στα καθήκοντα, καθώς επίσης και της ανιδιοτελούς προσφοράς στο κράτος, με μοναδική ανταμοιβή αιώνια φήμη και μακαριότητα (Cic., *Ad Att.* 8.2.2).³⁹ Ιδανική θα ήταν

³⁵ Αυτό παραδίδει και ο Βελλήιος Πατέρκουλος (Vell. 11.33.3: *Nam neque Pompeius ut primum ad rem publicam adgressus est quemquam omnino parem tulit et in quibus rebus primus esse debebat solus esse cupiebat.*), ο Λουκανός (1.125: *Nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem Pompeiusve parem.*), ο Κοϊντιλιανός (*Inst.* 11.1.80: *Ligarium [...] non pro Cn. Pompeio, inter quem et Caesarem dignitatis fuerit contentio [...] stetisse*) και ο Δίων Κάσσιος (41.54.1: γνῶμη μὲν γὰρ τοσοῦτον ἀλλήλων διέφερον ὅσον Πομπήιος μὲν οὐδενὸς ἀνθρώπων δεῦτερος, Καῖσαρ δὲ καὶ πρῶτος πάντων εἶναι ἐπεθύμει [...]).

³⁶ Wirzubski (1968) 78.

³⁷ *id.* 80. Στη *vetus res publica* η διάκριση των εξουσιών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να διασφαλιστεί ότι κανένα μέλος του σώματος των πολιτών δεν θα αποκτούσε τόση δύναμη, ώστε να επιβληθεί στους υπόλοιπους πολίτες και να τους θέσει υπό την κυριαρχία του. Έτσι λοιπόν, οι *magistratus* διέθεταν *potestas*, η *Senatus* είχε δική της εξουσία και οι Ρωμαίοι πολίτες είχαν *libertas*, μέσω των δικαιωμάτων που τους είχαν παραχωρηθεί [Wirzubski (1968) 82]. Η *Senatus* με το *consultum ultimum* δήλωνε πως η *res publica* βρισκόταν σε κίνδυνο εξαιτίας της εχθρικής στάσης που είχαν υιοθετήσει κάποιοι πολίτες [Kennedy (2014) 3]. Με αυτόν τον τρόπο αποτρεπόταν ο δεσποτισμός, η ολιγαρχία αλλά και η οχλοκρατία, καταστάσεις εξίσου επικίνδυνες και οι τρεις. Ο Κικέρων πίστευε πως οι άνθρωποι έχουν πραγματική πολιτική ελευθερία, όταν το κράτος στο οποίο ζουν θεμελιώνεται στη διάκριση των εξουσιών, χωρίς αυτό να σημαίνει πως όλα τα όργανα εξουσίας θα είχαν την ίδια δύναμη. Αυτό βέβαια συμφωνούσε με τη γενικότερη ρωμαϊκή αντίληψη περί *libertas*, που θέλει όλους του πολίτες ίσους απέναντι στον νόμο αλλά απορρίπτει την απόλυτη ισότητα μεταξύ τους [Wirzubski (1968) 82-83].

³⁸ Arena (2012) 88.

³⁹ *mihi enim nihil ulla in gente umquam ab ullo auctore rei publicae ac duce turpius factum esse videtur quam a nostro amico factum est. quous ego vicem doleo; qui urbem reliquit, id est patriam, pro qua et in qua mori praeclarum fuit.* / Wirzubski (1968) 86-87.

η διατήρηση μια στοιχειώδους ισορροπίας μεταξύ *dignitas* και *libertas*, ώστε η πρώτη να μην επισκιάζει τη δεύτερη,⁴⁰ κάτι το οποίο όμως δεν πραγματοποιήθηκε.

Ο Καίσαρας, παρά την *clementia* που τον χαρακτήριζε, για τους θερμούς υποστηρικτές της *res publica* θεωρήθηκε τύραννος, που λειτούργησε ως *dominus* θέτοντας το κράτος *in sua potestate*. Ανέστειλε τη λειτουργία των ρεπουμπλικανικών θεσμών, κατέστειλε την *libertas* των Ρωμαίων πολιτών και υπέβαλε το κράτος ολόκληρο σε κατάσταση δουλείας, αφού επέβαλλε ο ίδιος τη δική του θέληση.⁴¹ Ακόμη και αν τα μέτρα και οι αποφάσεις που πήρε θεωρήθηκαν κατάλληλες και σωτήριες για τη Ρώμη, δεν έγιναν δεκτές με ευχαρίστηση, καθώς το κράτος βρισκόταν υπό καθεστώς δουλείας.⁴² Για αυτόν τον λόγο ο Καίσαρας δολοφονήθηκε, με απώτερο σκοπό την αποκατάσταση της *res publica*.⁴³ Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό πια. Η φύση του πολιτεύματος είχε αλλάξει, γιατί, ενώ η *res publica* αρχικά ταυτιζόταν με την ίδια την *libertas*, σταδιακά ο ανταγωνισμός για υπεροχή ως προς την *dignitas*, λειτούργησε υπονομευτικά για την πρώτη. Έτσι λοιπόν, το καθεστώς που επιβλήθηκε από τον Καίσαρα δεν θα έπρεπε να ιδωθεί ως αιτία της πτώσης της *res publica*, παρά ως αποτέλεσμα του φιλόδοξου αγώνα ορισμένων Ρωμαίων για *dignitas* και υπεροχή εις βάρος των άλλων.⁴⁴

Στο εξής, το καθεστώς του Αυγούστου, το *principatus*, αντιμετωπίστηκε με εύνοια από τους Ρωμαίους. Θεωρήθηκε πως θα έθετε ένα τέρμα στους εμφύλιους πολέμους και θα εξασφάλιζε ειρήνη και σταθερότητα, αφού θα προίστατο ένα άτομο πια σε *dignitas* και *auctoritas*, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει δυνατότητα ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτών.⁴⁵ Τη σύνδεση της *libertas* με τη *securitas* εκμεταλλεύτηκε το αυτοκρατορικό καθεστώς προπαγανδίζοντας πως χωρίς τον *princeps* ήταν αναπόφευκτοι οι εμφύλιοι σπαραγμοί.⁴⁶ Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Αυγούστου, οι Ρωμαίοι διατήρησαν πολλά από τα δικαιώματά τους και απολάμβαναν *libertas*, καθώς η ζωή τους οργανωνόταν πάλι με άξονα τον νόμο, ο οποίος λειτουργούσε ως εγγυητής για αυτά, όπως και κατά την περίοδο της *res publica*. Ο ίδιος ο Αύγουστος χρησιμοποίησε προπαγανδιστικά τον όρο *libertas* (RG 1.1: *per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi*) επιχειρώντας να παρουσιάσει τη νέα τάξη πραγμάτων, το *principatus*, απλώς ως συνέχεια της *res publica*

⁴⁰ Wirzubski (1968) 15.

⁴¹ *id.* 88.

⁴² Arena (2012) 76.

⁴³ *id.* 88.

⁴⁴ *id.* 91.

⁴⁵ *id.* 99.

⁴⁶ Strunk (2017) 64.

και τόνισε πως απέβλεπε σε αποκατάσταση του παλιού πολιτεύματος και όχι στην εγκαθίδρυση νέου (RG 34.1.: *In consulatu sexto et septimo, postquam bella civilia exstinxeram, per consensum universorum potitus rerum omnium rem publicam ex mea potestate in senatus populiue Romani arbitrium transtuli.*). Και ο Βελλήιος Πατέρκουλος προσπαθεί να περάσει αυτήν την ιδέα της αποκατάστασης του ρεπουβλικανικού πολιτεύματος από τον Αύγουστο (Vell. 2.89.3: *Prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata*).⁴⁷ Ο Αύγουστος, αποφεύγοντας να κυβερνήσει ως *dictator* με απεριόριστη δύναμη, αλλά αντιθέτως κατέχοντας θεσμοθετημένη και περιορισμένη από τον νόμο δύναμη, δεν δρούσε με βάση το δικό του συμφέρον αλλά με γνώμονα το κοινό καλό.⁴⁸ Αν και είχε τον τίτλο του *princeps*, υπόκειτο στους νόμους και στα θεσμικά όργανα, ενώ παρά την πτώση της *res publica* και την εγκαθίδρυση του *principatus* επιβίωσαν κατά την περίοδο διακυβέρνησής του δύο ιδέες, που αποτελούν στην ουσία τις δύο σημαντικές όψεις της *libertas*. Η μία είναι η αναγνώριση του νόμου υπεράνω όλων των άλλων δυνάμεων, ως εγγυητή της *libertas* και των πολιτικών δικαιωμάτων των ανθρώπων, και η δεύτερη είναι η αντίληψη των πολιτών πως προτεραιότητα όλων ήταν η ευημερία του κράτους τους.⁴⁹ Παρόλα αυτά, το *principatus* ως σύστημα διακυβέρνησης είχε μια βασική αδυναμία: την απουσία ασφαλιστικής δικλείδας που να προλαμβάνει την κατάχρηση της εξουσίας από τον *princeps*,⁵⁰ ως φυσικό επακόλουθο της συσσώρευσης όλων των εξουσιών στο πρόσωπο ενός μόνο ατόμου σε αντίθεση με το πολίτευμα της *res publica*, όπου οι εξουσίες κατανέμονταν. Ο Τάκιτος (*Ann.* 1.2.1.⁵¹ και *Ann.* 1.4.1⁵²) πάντως δεν διαιώνισε την προπαγανδιστική αντίληψη πως το *principatus* ήταν συνέχεια της *res publica*, αλλά επεσήμανε τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν.⁵³

Σταδιακά, ο *princeps* απέκτησε απόλυτη δύναμη και σε οποιαδήποτε στιγμή θα μπορούσε η δύναμη του αυτή να γίνει τυραννική, αφού η υποταγή του στον νόμο δεν ήταν υποχρεωτική. Η διαφύλαξη της *libertas* των πολιτών εξαρτιόταν πλέον από τον χαρακτήρα και την καλή διάθεση του *princeps*.⁵⁴ Ενώ κατά τη διάρκεια της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου στόχο αποτελούσε το να μην αποκτηθεί από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων

⁴⁷ Strunk (2017) 2.

⁴⁸ Arena (2012) 122.

⁴⁹ *id.* 129.

⁵⁰ Wirzubski (1968) 132.

⁵¹ [...] *munia senatus magistratuum legum in se trahere, nullo adversante, cum ferocissimi per acies aut proscriptione cecidissent, ceteri nobilium, quanto quis servitio promptior, opibus et honoribus extollerentur ac novis ex rebus aucti tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent.*

⁵² *Igitur verso civitatis statu nihil usquam prisci et integri moris: omnes exuta aequalitate iussa principis aspectare, nulla in praesens formidine, dum Augustus aetate validus seque et domum in pacem sustentavit.*

⁵³ Strunk (2017) 2.

⁵⁴ Wirzubski (1968) 168-169.

απόλυτη δύναμη, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο ο στόχος ήταν η απόλυτη δύναμη που είχε αποκτηθεί να μην μετατραπεί σε τυραννική.⁵⁵ Σε ένα τέτοιο καθεστώς που όλες οι εξουσίες είναι συγκεντρωμένες σε ένα άτομο, του οποίου η θέση και η δύναμη δεν καθορίζεται αυστηρά από τον νόμο, η *libertas* ήταν επισφαλής. Από την εποχή του Τιβερίου και εξής οι πολίτες της Ρώμης δεν απολάμβαναν πραγματική *libertas*, για αυτόν τον λόγο, ειδικά με την περίοδο διακυβέρνησης του Καλιγούλα, έγιναν πολλές προσπάθειες κατάργησης του *principatus* και επαναφοράς της *res publica*,⁵⁶ που ως όρος ταυτιζόταν με την πολιτική *libertas*.

Στον όρο *libertas*, υπό τη σημασία της πολιτικής ελευθερίας, εμπεριέχεται και η έννοια της *ελευθερίας του λόγου*, της *ελεύθερης έκφρασης* συμπεριλαμβανομένης και της ελεύθερης εκφοράς πολιτικού λόγου. Σαφή δείγματα εκφοράς πολιτικού λόγου, με άλλα λόγια άμεσης ή έμμεσης συζήτησης πολιτικών θεμάτων, αποτελούν οι ρητορικοί λόγοι και τα ιστοριογραφικά κείμενα, τα οποία πραγματεύονται την ιστορική πορεία της *res publica*, που όπως ειπώθηκε παραπάνω, είχε ταυτιστεί με την *libertas*. Η παρούσα εργασία θα εστιάσει στο ζήτημα που αφορά στο κατά πόσο υπήρχε ελευθερία του λόγου στην αρχαία Ρώμη και σε ποιο βαθμό.

Αξίζει να σημειωθεί πως η λατινική γλώσσα δεν διέθετε μια ξεχωριστή λέξη για να δηλωθεί ακριβώς η ιδέα της *ελεύθερης έκφρασης*, σε αντίθεση με την αρχαία ελληνική, στην οποία εντοπίζονται οι όροι *ἐλεύθερος λέγειν*, *ἰσηγορία* και *παρρησία*. Ο όρος *ἐλεύθερος λέγειν*, που είναι και ο παλαιότερος, σχετιζόταν με το δικαίωμα λόγου που χαρακτήριζε τους ελεύθερους ανθρώπους σε αντιδιαστολή προς τους δούλους. Ο όρος *ἰσηγορία* επινοήθηκε και χρησιμοποιήθηκε από την αριστοκρατική τάξη, όταν κατά τη διάρκεια τυραννικών καθεστώτων, οι εκπρόσωποι της αριστοκρατίας προσπαθώντας να κερδίσουν την παλιά τους δύναμη, αντιλήφθηκαν πως σημασία δεν είχε μόνο η δυνατότητα της εκφοράς δημοσίου λόγου, αλλά και η ισότητα στις ευκαιρίες έκφρασης, παράγοντας που εγγυάται την ελευθερία. Ο τρίτος όρος (*παρρησία*) συνδέθηκε καθαρά με την αθηναϊκή δημοκρατία και έδινε όχι απλώς το δικαίωμα λόγου σε κάποιον, αλλά πολύ περισσότερο το δικαίωμα του να λέει ο,τιδήποτε επιθυμούσε.⁵⁷ Παρά την απουσία αυτής της πλούσιας ορολογίας στη λατινική γλώσσα, δεν θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως οι Ρωμαίοι δεν απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στο ιδανικό της ελευθερίας του λόγου. Αντιθέτως, το γεγονός ότι στον όρο *libertas* συμπεριλαμβανόταν και η έννοια της *ελεύθερης έκφρασης* ίσως δείχνει κάτι πολύ σημαντικό,

⁵⁵ Wirzubski (1968) 135.

⁵⁶ *id.* 124.

⁵⁷ Raaflaub (2004) 46-49.

ότι δηλαδή θεωρούταν αναπόσπαστο συστατικό της πολιτικής ελευθερίας των Ρωμαίων και συνεπώς δεν χρειαζόταν να τη διακρίνουν επινοώντας έναν ξεχωριστό όρο.⁵⁸

Οι πολίτες του ρωμαϊκού κράτους είχαν πλήρη επίγνωση της σπουδαιότητας της ελεύθερης έκφρασης και τη θεωρούσαν αναφαίρετο κομμάτι της πολιτικής τους ελευθερίας. Ο Κικέρων (Cic., *Phil.* 11.3)⁵⁹ υποστήριζε πως η ελεύθερη έκφραση ήταν το βασικότερο χαρακτηριστικό του ελεύθερου ανθρώπου, όπως και ο Γάιος Μέμμιος, με βάση όσα καταγράφει ο Σαλλούστιος (Sall., *Iug.* 31), θεωρούσε την ελευθερία του λόγου μια από τις βασικότερες εξουσίες του ρωμαϊκού λαού. Όλοι οι πολίτες απολάμβαναν το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης κατά την διάρκεια των πρώτων χρόνων της *res publica* χωρίς κανέναν ή έστω με ελάχιστους περιορισμούς, αφού και το ρωμαϊκό κράτος δεν διέθετε κανέναν επίσημο μηχανισμό ελέγχου της έκφρασης και καταστολής της ελευθερίας του λόγου.⁶⁰ Η ελευθερία του λόγου (*libertas*) βέβαια διαχωριζόταν από την ιδέα της *licentia*, αν και στη ρωμαϊκή σάτιρα οι δύο έννοιες επίτηδες συμφύρονταν από τους σατιρικούς ποιητές. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος *libertas* χρησιμοποιούνταν για να δηλωθεί η άσκηση ελευθερίας την οποία ο ομιλητής επιδοκιμάζει, δηλαδή η ελευθερία του να θίγει κάποιος ζητήματα που απασχολούν το κοινωνικό σύνολο, ενώ από την άλλη με τον όρο *licentia* δηλωνόταν η άσκηση ελευθερίας που ο ομιλητής αποδοκιμάζει, με άλλα λόγια η ελευθερία του να επιτίθεται λεκτικά κάποιος έναντι κάποιου άλλου και να τον κατακρίνει. Τα προβλήματα που προέκυπταν, όταν στο όνομα του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης εκφράζονταν εχθρικές απόψεις εις βάρος κάποιων, επιλύονταν μέσω δύο μηχανισμών, της κοινωνικής και της νομικής λογοκρισίας.⁶¹

Με την πρώτη Τριανδρία η ελευθερία του λόγου, όπως και γενικότερα η πολιτική *libertas*, άρχισε να περιορίζεται. Ο Κικέρων⁶² αντιλήφθηκε πως πολλά από τα προνόμια και τα δικαιώματα που προηγουμένως θεωρούνταν δεδομένα, συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας του λόγου, είχαν χαθεί και η ασφάλεια των Ρωμαίων πολιτών καθίστατο επισφαλής. Μάλιστα, εξέφρασε τον φόβο του πως εκτός από τους απλούς Ρωμαίους πολίτες, ακόμη και οι *magistratus* θα έπαυαν να είναι ελεύθεροι (Cic., *Ad. Att.* 2.18.2: [...] *universa res eo est deducta spes ut nulla sit aliquando non modo privatos verum etiam magistratus*

⁵⁸ Raaflaub (2004) 55.

⁵⁹ *Quam ob rem, patres conscripti, quamquam hortatore non egetis (ipsi enim vestra sponte exarsistis ad libertatis recuperandae cupiditatem), tamen eo maiore animo studioque libertatem defendite, quo maiora proposita victis supplicia servitutis videtis.*

⁶⁰ Chrissanthos (2004) 343-344.

⁶¹ Braund (2004) 409.

⁶² Cic., *Ad Fam.* 1.8. 3-4; *Ad An.*, 5. 5. 1; 5. 6.1-2; *Ad Q. Fr.*, 5 και 6, 4.

liberos fore).⁶³ Αξίζει ακόμη να επισημανθεί πως η δύναμη της *Senatus* περιορίστηκε, αφού κάθε απόφαση της δεν ήταν παρά *senatus consultum*, δηλαδή μια πρόταση προς τους *magistratus*, η οποία είχε μεν ένα κύρος λόγω του ότι ήταν μια συλλογική πρόταση, αλλά ήταν δυνατόν και να της ασκηθεί βέτο. Τα μέλη της δεν μετείχαν στον ίδιο βαθμό στο δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου, καθώς, ακόμη και αν τους δινόταν η ευκαιρία να διατυπώσουν τη γνώμη τους για κάποια κοινωνικά ζητήματα, δεν μπορούσαν να επέμβουν σε μια συζήτηση, αν δεν τους απήθηναν τον λόγο.⁶⁴ Η *libertas* συνδεόταν όλο και περισσότερο με τη *dignitas* και την *auctoritas* και όπως ήταν επόμενο, περιοριζόταν όλο και περισσότερο σε δικαίωμα που αφορούσε τα ανώτερα μέλη μόνο της ρωμαϊκής ελίτ. Ωστόσο, περιορισμός ή παντελής στέρηση της ελευθερίας του λόγου με διάφορα μέσα σημαίνει καταστρατήγηση γενικά της πολιτικής *libertas*, ενός των σημαντικότερων δικαιωμάτων των πολιτών της Ρώμης και συνιστά λογοκρισία.

Το φαινόμενο της λογοκρισίας, το οποίο θα αναλυθεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας, συναντάται σε τυραννικά και απολυταρχικά καθεστώτα. Εξαιτίας της λογοκρισίας, που επιβλήθηκε με την πάροδο του χρόνου, υπέστησαν ιδιαίτερα μεγάλο πλήγμα, όπως θα φανερωθεί και στην πορεία της εργασίας, η ρητορική και η ιστοριογραφία. Η ρητορική αφενός αποτελεί μορφή ευθέως πολιτικού λόγου και έχει τη δύναμη να επηρεάζει και να κατευθύνει τη γνώμη των πολιτών με τις ρητορικές τεχνικές και τα μέσα πειθούς που διαθέτει.⁶⁵ Κατά την αυτοκρατορική περίοδο, λόγω των πολιτικών συνθηκών, του σταδιακού κατακερματισμού της πολιτικής *libertas* δηλαδή, συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας του λόγου, η ρητορική περιορίστηκε στις *declamationes*⁶⁶ και σε αντιδιαστολή με την ρεπουμπλικανική περίοδο, στερήθηκε το πολιτικό, άλλοτε άνευ κυρώσεων, περιεχόμενό της. Η ιστοριογραφία αφετέρου, που εξετάζει τη ρεπουμπλικανική περίοδο και έχει ηθικολογική και διδακτική χροιά, είτε έμμετρη είτε σε πεζό λόγο, διέτρεχε εμφανώς μεγάλο κίνδυνο.⁶⁷ Αν ληφθεί υπόψη η ταύτιση της *res publica* με τη *libertas*, τότε η άσκηση λογοκρισίας σε

⁶³ Wirzubski (1968) 77.

⁶⁴ Raaflaub (2004) 54-55.

⁶⁵ Ο ρήτορας έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί τις *εντέχνους πίστεις* για να πείσει τους ακροατές. Πέρα από τα λογικά ή *ευλογοφανή* επιχειρήματα (*ενθυμήματα*) που μπορεί να εμπεριέχονται στους λόγους, σημαντική είναι η δύναμη των πειστηρίων που συνίστανται στο *ήθος* του ομιλητή, αλλά και πολύ περισσότερο αυτών που προκαλούν και διεγείρουν το *πάθος* των ακροατών [Pernot (2005) 334]. Συντελείται δηλαδή επίκληση στο συναίσθημα, η οποία εκμεταλλεύεται την ψυχική διάθεση του ακροατηρίου και είναι εξίσου ισχυρή με την επίκληση στη λογική.

⁶⁶ Pernot (2005) 205-206. Ο περιορισμός στις *declamationes* θεωρήθηκε από πολλούς παρακμή της ρητορικής συνδεόμενη με το τέλος της πολιτικής ελευθερίας και την κοινωνική διάβρωση. Άλλοι το ερμήνευσαν ως το τίμημα των Ρωμαίων για τη επικράτηση της ειρήνης με την εγκαθίδρυση του *principatus* και αντιμετώπισαν την νέα τάση στη ρητορική ως αναγέννηση [Pernot (2005) 207].

⁶⁷ Winsbury (2009) 140.

κείμενα με θέμα τους τη *res publica* και κατ' επέκταση την ίδια τη *libertas* συνεπάγεται απώλεια της πολιτικής ελευθερίας.

Εξετάζοντας ανά χρονολογικές περιόδους το φαινόμενο της λογοκρισίας, διαπιστώνεται πως τα πρώτα δείγματα ανιχνεύονται στην εποχή της διακυβέρνησης της Ρώμης από τον Καίσαρα. Πρόκειται για το έργο του Κικέρωνα *Cato*. Ο Καίσαρας, αν και απάντησε γράφοντας *Anticato* σε μια προσπάθεια επιβάλλει πιθανόν τη δική του άποψη για τον Κάτωνα τον νεότερο, αλλά και να υπονομεύσει, ακόμη και να διαγράψει ίσως από την μνήμη των αναγνωστών τον έπαινο για το συγκεκριμένο άτομο, δεν επέβαλε καμία ποινή στο συγγραφέα χάρι στην *clementia* του. Αντιστοίχως, και ο Κάτουλλος δεν υπέστη κυρώσεις παρά τις επιθέσεις μέσω των ποιημάτων του κατά του Καίσαρα. Επομένως, κατά την ύστερη *res publica* υπήρχε μιας ήπιας και διακριτικής μορφής λογοκρισία.

Αλλά και ο Αύγουστος, δίσταζε για πολλά χρόνια να επιβάλλει αυστηρή πολιτική ως προς το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου, τηρώντας μια μετριοπαθή στάση. Η στάση του αυτή θεμελιωνόταν στην πεποίθηση πως έπρεπε να προσεγγίσει συγγραφείς, οι οποίοι θα του φαίνονταν χρήσιμοι με κάποιο τρόπο, εξυμνώντας δηλαδή τον ίδιο και εγκωμιάζοντας την περίοδο διακυβέρνησής του.⁶⁸ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Τίτου Λίβιου, ο οποίος, αν και επαίνεσε στο έργο του τον Πομπήιο, δεν ήρθε σε σύγκρουση με τον Αύγουστο (Tac., *Ann.* 4.34: *Titus Livius, eloquentiae ac fidei praeclarus in primis, Cn. Pompeium tantis laudibus tulit ut Pompeianum eum Augustus appellaret*;). Το συγκεκριμένο περιστατικό, που προέρχεται μάλιστα από τον κλάδο της ιστοριογραφίας, αποδεικνύει πως, όπως και στην περίοδο του Καίσαρα, διατηρούταν ακόμη μια σχετική ελευθερία του λόγου. Στα τελευταία χρόνια άσκησης της εξουσίας του, ο Αύγουστος έγινε πιο αδιάλλακτος και σκληρός όσον αφορά στην ελεύθερη έκφραση πολιτικών πεποιθήσεων, επαναφέροντας τη *lex maiestatis* και καθιερώνοντας ως ποινή των συγγραφέων την καύση των βιβλίων τους. Πρώτο θύμα της έναρξης της σκληρής πολιτικής του ήταν ο ρήτορας και ιστοριογράφος Τίτος Λαβιηνός, ο οποίος παρέμενε πιστός οπαδός του Πομπήιου και της *res publica*. Παρόλα αυτά, στην εποχή του, οι ποινές των συγγραφέων παρέμεναν ήπιες και κανένας δεν καταδικάστηκε σε θάνατο, εάν είχε ασκήσει κριτική εναντίον του ίδιου και της *Senatus*.

Περνώντας στην καθαρά αυτοκρατορική εποχή, η λογοκρισία γίνεται εντονότερη. Η απώλεια του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης αποδόθηκε στη *dominatio* του *princeps*, στη *delatio*, την επίρριψη κατηγοριών ποινικά κολάσιμων από πληροφοριοδότες

⁶⁸ Cramer (1945) 160.

υποκινούμενους από ιδιοτελή προσωπικά συμφέροντα, αλλά και στην *adulatio*, στη μέθοδο της κολακείας που υιοθέτησαν πολλοί συγγραφείς προκειμένου να επιβιώσουν υπό το νέο καθεστώς. Όσοι δεν υιοθέτησαν την *adulatio* μοιραία περιθωριοποιήθηκαν, ενώ ο φόβος τους για τον *princeps* τους οδήγησε στην αυτο- λογοκρισία και στη σιωπή, αντικαθιστώντας την ελευθερία του λόγου.⁶⁹ Παράλληλα, οι ποινές έγιναν αυστηρότερες. Ο Τιβέριος υιοθέτησε και αυτός τον νόμο για *maiestas*, και ενώ στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του έδειξε μια σχετική επιείκεια, στη συνέχεια υπήρξε αμείλικτος, τιμωρώντας συγγραφείς με εξορία, καύση του έργου τους, ακόμη και με θάνατο. Η ελευθερία του λόγου, και μάλιστα η ελευθερία εκφοράς πολιτικού λόγου, ακυρώθηκε, όπως προκύπτει από την τιμωρία πολλών ρητόρων, θερμών υποστηρικτών της *res publica*, που δεν δίσταζαν να εκφράσουν και δημοσίως τις απόψεις τους, αλλά και από την ιστοριογραφία με βασικό θύμα τον Κρεμούτιο Κόρδο, ο οποίος καταδικάστηκε λόγω του επαίνου που διατύπωσε προς δύο κύριους εκπροσώπους του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, τον Βρούτο και τον Κάσσιο (Tac., *Ann.* 4.34). Στον αντίποδα βέβαια στέκει ο Βελλήιος Πατέρкулλος, σύγχρονος του Τιβερίου και αξιωματούχος του *princeps*, ο οποίος, σταθμίζοντας την κατάσταση ανελευθερίας και ανασφάλειας που επικρατούσε, εγκωμίασε σε τέτοιο βαθμό τον Τιβέριο και τον Σηιανό (Vell. 2.123-131), ώστε απέφυγε μεν κάποια τιμωρία από το καθεστώς παρά το ότι έγραφε ιστοριογραφία, κατηγορήθηκε δε για μεροληψία και κολακεία.⁷⁰

Με τον Καλιγούλα, ο οποίος θέλησε να διαφοροποιηθεί από τους προηγούμενους *principes*, μεσολάβησε μια ευνοϊκότερη περίοδος, κατά τη διάρκεια της οποίας αποκαταστάθηκε κιόλας το έργο συγγραφέων που προηγουμένως είχε λογοκριθεί. Φτάνοντας στην εποχή του Νέρωνος πια, η κατάσταση έγινε σκληρότερη, καθώς η πολιτική *libertas* των πολιτών είχε κατακερματιστεί και πολλοί συγγραφείς καταδικάστηκαν σε θάνατο με φρικτές μεθόδους. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, που οι περισσότερες περιπτώσεις λογοκρισίας και οι αυστηρότερες ποινές που επιβάλλονταν αφορούσαν σε ρήτορες και ιστοριογράφους, σε κλάδους δηλαδή που επιτρέπουν εγγενώς την άμεση διατύπωση πολιτικών απόψεων, κατά την περίοδο του Νέρωνα τα θύματα λογοκρισίας προέρχονταν εξίσου και από άλλους κλάδους (χωρίς να υπερτερούν πια οι ρήτορες και οι ιστοριογράφοι), όπως αυτός της φιλοσοφίας, εκπρόσωποι της οποίας δεν είχαν καταδικαστεί προηγουμένως.

⁶⁹ Strunk (2017) 134.

⁷⁰ Kenney-Clausen (2013) 859-860 και Kroh (1996) s.v. *Velleius Paterculus, Gaius*. / Αν και παλαιότεροι μελετητές προσέγγιζαν το έργο του Βελλήιου Πατέρκουλου μονοδιάστατα και επιφανειακά, ως ένα έξοχο δείγμα προπαγάνδας υπέρ του *principatus*, αντιπαραθέτοντας το προς το ιστοριογραφικό έργο του Τάκιτου, σήμερα, προτείνεται η ανάγνωση της *Historia Romana* του Πατέρκουλου ως έργου σύνθετου, λαμβάνοντας υπόψη την ανασφάλεια και τις δύσκολες πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στο *principatus*, στο πλαίσιο του οποίου συνετέθη [Domainko (2015) 76].

Όπως προκύπτει από την εξέταση της τύχης των συγγραφέων που υπέστησαν λογοκρισία από την εποχή της ύστερης *res publica* έως και την εποχή του Τιβερίου, διακρίνονται οι εξής δύο μεγάλες κατηγορίες: Η πρώτη αφορά σε συγγραφείς, οι οποίοι δεν τιμωρήθηκαν οι ίδιοι, ούτε καταστράφηκε το έργο τους, αλλά δέχθηκαν υποδείξεις για το προσδοκώμενο περιεχόμενο του και έγιναν προσπάθειες ελέγχου της τύχης των έργων. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει συγγραφείς που τιμωρήθηκαν βάσει των διατάξεων της *Δωδεκαδέλτου* και της *lex maiestatis* είτε με εξορία ή με θάνατο μέσω διαφόρων μεθόδων, ή με συνδυασμό ενός από τους δύο προηγούμενους τρόπους και καύση του έργου τους.

Στη *Δωδεκάδελτο*, που αποτέλεσε τη βάση του ρωμαϊκού δικαίου, εκτός των άλλων, συμπεριλαμβάνονταν και διατάξεις που απαγόρευαν τα συκοφαντικά κείμενα με βάση τα αποσπάσματα που έχουν σωθεί στα έργα άλλων συγγραφέων και προβλεπόταν ποινή θανάτου για όποιον συνέθετε κάποιο έργο, που περιείχε ύβρεις εις βάρος κάποιου άλλου προσώπου.⁷¹

Ως προς τη *lex maiestatis*, πρόκειται για έναν νόμο που υπήρχε ήδη από την ύστερη *res publica*, καθώς είχε εισαχθεί από τον Απουλήιο Σατουρνίνο στο τέλος του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου, που αφορούν πράξεις που μειώνουν το μεγαλείο του ρωμαϊκού λαού, ήταν στην πραγματικότητα τόσο ασαφείς, που έδιναν χώρο σε κακόβουλες πολιτικές επιθέσεις, αφού δεν οριζόταν με σαφήνεια τι συνιστούσε προσβολή κατά του ρωμαϊκού λαού. Κι ενώ αρχικά, ο νόμος σχετιζόταν με την *maiestas* του ρωμαϊκού λαού, σταδιακά άρχισε να συνδέεται με τη *maiestas* της *Senatus*, και κατά την περίοδο του *principatus* αφορούσε στο μεγαλείο του ίδιου του *princeps* και της οικογένειάς του, δηλαδή περιοριζόταν στη *maiestas* αυτών που είχαν πραγματική δύναμη και ασκούσαν την εξουσία σε κάθε χρονική περίοδο.⁷² Η βασική ποινή που υφίσταντο όσοι κατηγορούνταν για *maiestas* ήταν *interdictio aquae et ignis* με ή χωρίς δήμευση της περιουσίας αναλόγως με την περίπτωση (Cic., *Phil.* 1.23: *Quid, quod obrogatur legibus Caesaris, quae iubent ei, qui de vi, itemque ei, qui maiestatis damnatus sit, aqua et igni interdici?*),⁷³ ενώ όταν διατυπωνόταν κατηγορία για συνωμοσία εις βάρος του *princeps* εφαρμοζόταν θανατική καταδίκη.⁷⁴ Ο Τάκιτος (*Ann.* 1.72) υποστηρίζει πως πρώτος ο Αύγουστος προκειμένου να προστατευτεί από προσβλητικά στιχάκια, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, επανέφερε τον νόμο για *maiestas*,⁷⁵ ο

⁷¹ Tab. VIII, fr. 1a: «*qui malum carmen incantassit... <capite> ...*», Plin., *Nat. Hist.* 28.2.10-17 και fr. 1b «*contra duodecim tabulae cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sancientiam putauerunt, si quis occentaussit siue carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumue alteri*», Cic., *De Rep.* 4.12, όπως σώζεται στον Αυγουστίνο, *De Civitate Dei*, 2.9.

⁷² Levick (2005) 144 -145.

⁷³ Chilton (1955) 75.

⁷⁴ *id.* 76.

⁷⁵ *primus Augustus cognitionem de famosis libellis specie legis eius tractavit, commotus Cassii Severi libidine, qua viros feminasque inlustris procacibus scriptis diffamaverat.*

οποίος αναθεωρήθηκε, επικεντρώθηκε σε διαφορετικά πια αδικήματα⁷⁶ και συμπεριέλαβε, εκτός των πράξεων, και τα λόγια που έχουν γραφεί ή εκφωνηθεί με σκοπό την υπονόμευση του μεγαλείου του ρωμαϊκού λαού και της *Senatus* σε αντίθεση με την εποχή της *res publica* (*facta arguebantur, dicta inpune erant*). Στην εποχή του Τιβερίου, ο νόμος εφαρμόζοταν κανονικά, όπως γίνεται αντιληπτό από την απάντηση του *princeps* στον Πομπήιο Μάκερ, με σκοπό πάλι την προστασία του αυτοκράτορα από προσβλητικούς λόγους που διατυπώνονταν εναντίον του.⁷⁷ Ο Τιβέριος, όμως, εισηγήθηκε την πιο αυστηρή ποινή της *deportatio*, που συνεπαγόταν απώλεια του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη, απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της περιουσίας και εξορία σε κάποιο νησί.⁷⁸ Πολλές φορές στην εποχή του Τιβερίου επιβλήθηκε ποινή θανάτου, αλλά επρόκειτο για αυθαιρεσία κυρίως των *Senatores* ή και του ίδιου του *princeps*.⁷⁹ Κατά την περίοδο εκείνη λοιπόν εντοπίζονται πολλές δίκες ανθρώπων που κατηγορήθηκαν για παραβίαση της *lex maiestatis*, και μέσω αυτών τονίζεται το μέγεθος του προβλήματος που δημιουργούσε η ασάφεια των διατάξεών της, επιτρέποντας σε υστερόβουλους *delatores* να κατηγορούν αθώους και να εξυπηρετούν δικά τους συμφέροντα.

Η καύση βιβλίων, που αποτελούσε έμμεση μέθοδο λογοκρισίας, λειτουργούσε ως τελετή εξαγνισμού από τις επικίνδυνες ιδέες που εμπεριέχονταν σε αυτά και ενίσχυε την προπαγάνδα εις βάρος των συγγραφέων με απώτερο στόχο την *damnatio memoriae*. Παράλληλα, ενδυναμώνονταν και η πολιτική προπαγάνδα, καθώς προβαλλόταν η υπεροχή και η δύναμη των εκπροσώπων του *principatus* να ελέγχουν τη λογοτεχνία.⁸⁰ Ο Τάκιτος (*Ag. 2.2: Scilicet illo igne vocem populi Romani et libertatem senatus et conscientiam generis humani aboleri arbitrantur [...]*) παρουσιάζει την καύση βιβλίων ως μια μέθοδο ακύρωσης και καταπάτησης της φωνής των πολιτών, της ελευθερίας της *Senatus* και της συνείδησης των ανθρώπων,⁸¹ αναγκάζοντας τους να ακολουθήσουν την οδό της λήθης παρά της μνήμης. Η καύση βιβλίων χρησιμοποιήθηκε και ως λογοτεχνικό μοτίβο από ορισμένους συγγραφείς.

⁷⁶ *nam legem maiestatis reduxerat, cui nomen apud veteres idem, sed alia in iudicium veniebant, si quis prodicione exercitum aut plebem seditionibus, denique male gesta re publica maiestatem populi Romani minuisset.*

⁷⁷ *mox Tiberius, consultante Pompeio Macro praetore an iudicia maiestatis redderentur, exercendas leges esse re spondit. hunc quoque asperavere carmina incertis auctoribus vulgata in saevitiam superbiamque eius et discordem cum matre animum.*

⁷⁸ Chilton (1955) 75 – 76.

⁷⁹ *id.* 81. Αξίζει να σημειωθεί το εξής: Η υπόθεση του Κλουτώραριου Πρίσκου (*Tac., Ann. 3.49-51*) αποτελεί ένα καλό παράδειγμα του ότι η επιβολή θανατικής ποινής ήταν ουσιαστικά αυθαιρεσία των *senatores*, οι οποίοι πήραν αυτή την απόφαση εν απουσία του Τιβερίου. Όταν γνωστοποιήθηκε το γεγονός στον *princeps*, εκείνος κατέκρινε τα μέλη της *Senatus* για την τόσο αυστηρή ποινή που επιβλήθηκε. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η θανατική καταδίκη ήταν αυθαίρετη και δεν προβλεπόταν από την *lex maiestatis*, παρά μόνο στην περίπτωση συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα [Chilton (1995) 78].

⁸⁰ Winsbury (2009) 137-139.

⁸¹ Strunk (2017) 147.

Κατά την αυτοκρατορική εποχή, υπό το καθεστώς αυστηρής λογοκρισίας και πολιτικής ανελευθερίας, κρίστηκε αναγκαία η χρήση *εσχηματισμένου λόγου* ή αλλιώς της *oratio figurata*, ώστε να μπορεί κάποιος να εκφράσει τις απόψεις του διακριτικά, συγκεκαλυμμένα και με ασφάλεια. Με τη χρήση του συγκεκριμένου όρου εννοούνται οι ρητορικές τεχνικές που χρησιμοποιεί ένας συγγραφέας ή ομιλητής με τη βοήθεια των οποίων προσπαθεί να παρουσιάσει συγκεκαλυμμένα κάποιο μήνυμα κάτω από την προφανή σημασία όσων λέει, ώστε αυτό να προσληφθεί θετικά και όχι ως ύβρη ή προσβολή, και κατά συνέπεια χωρίς να θέτει τον εαυτό του σε κίνδυνο. Ο Κοϊντιλιανός (*Inst.* 9.1.11: *quod utraque res a directa et simplici ratione cum aliqua dicendi virtute deflectitur*) ορίζει την *oratio figurata* ως τον λόγο που «μεταμορφώνεται» ποιητικά και ρητορικά και προσλαμβάνεται από τους αποδέκτες με τρόπο διαφορετικό από τον προφανή.⁸² Οι ιδέες του πομπού δηλώνονται *aperte*, διατυπώνονται δηλαδή με τέτοιο τρόπο, όχι ξεκάθαρα και απροκάλυπτα (*palam*), ώστε παραμένουν αδρανείς μέχρι τη στιγμή που θα εντοπιστούν από τον ακροατή ή αναγνώστη.⁸³ Χρησιμοποιείται σε περιστάσεις που το να μιλήσει κανείς ευθέως θα προσέβαλε το κοινό αίσθημα της ευπρέπειας ή σε περιστάσεις που ο πομπός κινδύνευε, εάν μιλούσε ευθέως. Ο Κοϊντιλιανός δίνει συμβουλές για τη σωστή χρήση της *oratio figurata* (*Inst.* 9.2.69-73), τονίζοντας ότι δεν θα πρέπει ποτέ να γίνει φανερή, γιατί, αν ανιχνευτεί έχει ήδη χάσει την αποτελεσματικότητά της.⁸⁴ Οι μεταφορές, οι παρομοιώσεις και η χρήση μύθων συμβάλλουν στην επιτυχία του *εσχηματισμένου λόγου*, που αποτέλεσε ηχηρή απάντηση στην αυτοκρατορική λογοκρισία.⁸⁵

Όσοι από τους συγγραφείς, στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν *oratio figurata* έγιναν αντιληπτοί, λογοκρίθηκαν και τιμωρήθηκαν, όπως ο Κρεμούτιος Κόρδος. Αντιθέτως, ο Τάκιτος στους *Annales* χρησιμοποίησε ορθά τη ρητορική τεχνική του *εσχηματισμένου λόγου*, εκφράζοντας εμμέσως και συγκεκαλυμμένα τις απόψεις του για την περιορισμένη *libertas* των αυτοκρατορικών χρόνων και ίσως τη νοσταλγία του για τη ρεπουμπλικανική *libertas*, με αποτέλεσμα να μην υποστεί κυρώσεις. Έτσι, ενδεικτικά στο πρώτο βιβλίο των *Annales* υπονοεί πως κάποτε όντως άνθησε η *libertas*, η οποία όμως στην εποχή του *principatus* υπόκειτο σε μακρόσυρτο θάνατο (*Ann.* 1.74). Το τρίτο βιβλίο τελειώνει με την αναφορά στον θάνατο της Ιουνίας (*Ann.* 3.76), της τελευταίας απογόνου της εποχής της *res*

⁸² Ahl (1984) 191.

⁸³ *id.* 193.

⁸⁴ *id.* 196.

⁸⁵ *id.* 177.

publica. Ο Τάκιτος τοποθετώντας την αναφορά στην Ιουνία σε αυτό το κομβικό σημείο⁸⁶ και βάζοντας την ίδια την Ιουνία να εγκωμιάζει στη διαθήκη της όλες τις ηγετικές μορφές της Ρώμης με εξαίρεση τον Τιβέριο (*testamentum eius multo apud vulgum rumore fuit, quia in magnis opibus cum ferme cunctos procures cum honore nominavisset Caesarem omisit.*), εκφράζει εμμέσως τον θαυμασμό και τη νοσταλγία του για εκείνη την πολιτική περίοδο και την απέχθειά του για τον Τιβέριο και το *principatus*. Η τελευταία μάλιστα περίοδος (*sed praefulgebant Cassius atque Brutus eo ipso quod effigies eorum non visebantur.*) αποτελεί ύψιστη δήλωση, έμμεση φυσικά υπό το κάλυμμα της περιγραφής της κηδείας της Ιουνίας, εκτίμησης στο πρόσωπο του Βρούτου και του Κάσσιου, των τελευταίων πολιτικών εκπροσώπων της ρεπουμπλικανικής Ρώμης, καθώς και σαφούς προτίμησης και εγκωμίου του πολιτεύματος της *res publica*. Στο τέταρτο βιβλίο (*Ann.* 4.20)⁸⁷ σκιαγραφείται ο Λέπιδος με όρους καθαρά ρεπουμπλικανικούς⁸⁸ και εγκωμιάζεται για την *gravitas*, την *sapientia*, την *moderatio* που διέθετε και εμμέσως για την ελεύθερη φύση του αποφεύγοντας την «καταστρεπτική αλαζονεία και την ταπεινωτική δουλοπρέπεια» και επιλέγοντας να μείνει «μακριά από δολοπλοκίες και κινδύνους».⁸⁹ Ακολουθεί η παρέκβαση του Τάκιτου στο τέταρτο βιβλίο, όπου πραγματοποιείται μια σύγκριση μεταξύ του ιδίου και των ιστορικών της προηγούμενης περιόδου που απολάμβαναν μεγαλύτερη ελευθερία και δεν επικρίνονταν (*Ann.* 4.31– 32). Με το επεισόδιο του Κρεμούτιου Κόρδου, δίνεται αφορμή να ακουστούν ξανά τα ονόματα του Βρούτου και του Κάσσιου και διαφαίνεται ένας υπαινιγμός πως αυτοί θα μείνουν χαραγμένοι στη μνήμη των ανθρώπων ως θετικά παραδείγματα ενάρετων πολιτικών ανδρών, υπερασπιστών ενός «ενάρετου» πολιτεύματος θεμελιωμένου στη *libertas* εν αντιθέσει με όσους αναρριχήθηκαν στην εξουσία αργότερα (*Ann.* 4.35).⁹⁰ Ακριβώς μετά, ο ίδιος ο Τάκιτος κάνει ένα δριμύ σχόλιο για την κακή φήμη που αποκτούν στο διηνεκές όσοι

⁸⁶ Η αναφορά στην Ιουνία δεν τοποθετείται τυχαία στο συγκεκριμένο σημείο. Πρόκειται για την τελευταία παράγραφο του τρίτου βιβλίου. Βρίσκεται δηλαδή ακριβώς στη μέση των πρώτων έξι βιβλίων των *Annales*. Με την τοποθέτηση σε εκείνο το σημείο, ο Τάκιτος προφανώς στόχευε στο να δοθεί έμφαση και προσοχή από τον αναγνώστη στη συγκεκριμένη αναφορά και κατ' επέκταση στους υπαινιγμούς που λανθάνουν.

⁸⁷ *hunc ego Lepidum temporibus illis gravem et sapientem virum fuisse comperior: nam pleraque ab saevis adulationibus aliorum in melius flexit. neque tamen temperamenti egebat, cum acquabili auctoritate et gratia apud Tiberium vigeret. unde dubitare cogor fato et sorte nascendi, ut cetera, ita principum inclinatio in hos, offensio in illos, an sit aliquid in nostris consiliis liceatque inter abruptam contumaciam et deforme obsequium pergere iter ambitione ac periculis vacuum.*

⁸⁸ Strunk (2017) 18.

⁸⁹ Η μετάφραση είναι του Ν. Πετρόχειλου (2012).

⁹⁰ *suum cuique decus posteritas rependit; nec deerunt, si damnatio ingruit, qui non modo Cassii et Bruti set etiam mei meminerint.*

ασκούν λογοκρισία, ενώ αποδίδεται τιμή σε όσους υφίστανται αυτή τη μορφή βίας και αυταρχισμού.⁹¹

Όλα αυτά ωστόσο με την κατάλληλη χρήση του *εσχηματισμένου λόγου* παρέμειναν υπαινιγμοί, οι οποίοι, ακόμη και αν ανιχνεύτηκαν από το αυτοκρατορικό καθεστώς, δεν ήταν αρκετά ξεκάθαροι, ώστε να χρησιμοποιηθούν εις βάρος του ιστοριογράφου και να συντελέσουν στην τιμωρία του. Ο Τάκιτος, έστω και συγκεκαλυμμένα μέσω των παραπάνω παραδειγμάτων, κατόρθωσε να δηλώσει πως στο *principatus* δεν υπήρχε πια *libertas*, γεγονός που λειτουργεί το ίδιο ως πράξη *libertas* από πλευράς του. Διατυπώνοντας εμμέσως πως το νέο καθεστώς δεν μπορεί να θεωρείται συνέχιση της *res publica*, είναι σαν να διεκδικεί και να εξασκεί το δικαίωμά του στη *libertas*, ενώ το ιστοριογραφικό του έργο αποκτά μια υποβόσκουσα χροιά ρεπουμπλικανική, η οποία δεν γίνεται ποτέ καταφανής, προκειμένου να μην υπάρξουν κυρώσεις, αλλά και για να αποδειχθεί πως το *principatus* λειτουργούσε ως *dominatio*.⁹²

Σκοπός της παρούσας εργασίας, λοιπόν, είναι η μελέτη του φαινομένου της λογοκρισίας, που στερεί την ελευθερία του λόγου και γενικότερα την πολιτική *libertas* από τους πολίτες της Ρώμης, με αφετηρία την ύστερη *res publica* έως και την εποχή του Τιβερίου. Η εργασία θα δομηθεί με κύριους άξονες τον χρόνο και τον βαθμό της σκληρότητας της λογοκρισίας που επιβλήθηκε. Θα μελετηθεί δηλαδή ανά χρονολογική περίοδο το μέγεθος της ανελευθερίας, στην οποία περιήλθαν οι συγγραφείς, οι μέθοδοι άσκησης λογοκρισίας, καθώς και οι επιπτώσεις τόσο στους ανθρώπους που παρήγαγαν συγγραφικό έργο όσο και στα ίδια τους τα δημιουργήματα.

Ξεκινώντας από το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, εκεί θα παρατεθούν παραδείγματα συγγραφέων που κατά την περίοδο της ύστερης *res publica* και των πρώτων χρόνων της διακυβέρνησης του Αυγούστου δεν τιμωρήθηκαν, ούτε καταστράφηκε το έργο τους αυτό καθεαυτό. Συντελέστηκε, όμως, προπαγάνδα εις βάρος τους και εμμέσως δέχτηκαν πιέσεις για το περιεχόμενο και τη μορφή που αυτό θα όφειλε να έχει. Σε αυτό το σημείο, θα συζητηθεί η μέθοδος της *recusatio*, που υιοθέτησαν οι Αυγούστειοι ποιητές, ως λανθάνοντα τρόπο άμυνας στις πιέσεις που δέχονταν. Επίσης, θα αναλυθούν παραδείγματα συγγραφέων, συγκεκριμένα του Οβιδίου και δύο ρητόρων, οι οποίοι στο τέλος της Αυγούστειας περιόδου

⁹¹ *quo magis socordiam eorum inridere libet qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam. nam contra punitis ingeniis gliscit auctoritas, neque aliud externi reges aut qui eadem saevitia usi sunt nisi dedecus sibi atque illis gloriam peperere.*

⁹² Strunk (2017) 168-169.

βίωσαν την σκληρότητα του *princeps* και δέχτηκαν σοβαρότατες ποινές. Το δεύτερο κεφάλαιο θα επικεντρωθεί στην εξέταση συγγραφέων κατά την εποχή του Τιβερίου, οι οποίοι υπέστησαν οι ίδιοι ποινές στο πλαίσιο της λογοκρισίας που τους ασκήθηκε, δηλαδή εξορίστηκαν ή καταδικάστηκαν σε θάνατο, αλλά και το έργο τους καταστράφηκε, αφού παραδόθηκε στις φλόγες. Εντοπίζεται μόνο μια περίπτωση συγγραφέα, ο Γάιος Κομίνιος, που σώθηκε επί Τιβερίου χάρη στο υψηλό αξίωμα που κατείχε ο αδερφός του.

Μέσω της εξέτασης συγγραφέων που λογοκρίθηκαν κατά την περίοδο από την ύστερη *res publica* ως και την εποχή του Τιβερίου, θα γίνει προσπάθεια να διεξαχθούν συμπεράσματα για την ένταση και τον βαθμό του φαινομένου σε κάθε χρονική περίοδο. Θα εντοπιστούν οι κλάδοι της συγγραφικής δραστηριότητας που επηρεάστηκαν περισσότερο και θα αναζητηθούν κοινά μοτίβα μεταξύ των αναφερόμενων συγγραφέων ως προς τις αιτίες και τις αφορμές της καταδίκης τους, τις συνθήκες στις οποίες κατηγορήθηκαν, το είδος της ποινής που υπέστησαν, καθώς και το αν η φήμη και το έργο τους λησμονήθηκε, υπέστησαν με άλλα λόγια *damnatio memoriae*, ή διατηρήθηκε στις μεταγενέστερες εποχές.

Moderatio ή Sapientia;

Είναι γεγονός, όπως υποστηρίχθηκε και προηγουμένως, πως η επικράτηση του Καίσαρα λειτούργησε υπονομευτικά για το πολίτευμα της *res publica* που καταξιώνόταν από τη βαθιά θεμελίωση της *libertas*, η οποία, όμως, είχε αρχίσει να περιορίζεται υποχωρώντας μπροστά στον σφοδρό αγώνα και τον ανταγωνισμό των Ρωμαίων για *dignitas*. Ωστόσο, η *clementia* του πολιτικού άνδρα διασφάλιζε αρκετά μεγάλη ελευθερία του λόγου, την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι συγγραφείς παράγοντας έργα προκλητικά, ακόμη και προσβλητικά προς τον *dictator*, χωρίς να υποστούν ποινές οι ίδιοι ή να καταστραφεί το έργο τους. Μετά τη δολοφονία του Καίσαρα και τη σκληρότητα που επέδειξε ο Μάρκος Αντώνιος προς τον Κικέρωνα, τέθηκαν προβληματισμοί ως προς τα όρια της ελεύθερης έκφρασης και οι συγγραφείς συνειδητοποίησαν πως θα έπρεπε να είναι πιο προσεκτικοί και επιφυλακτικοί. Ο Αύγουστος, αποφασίζοντας, αφενός, να υιοθετήσει την επιεική στάση του Καίσαρα και να απορρίψει την αυστηρότητα του Αντωνίου και, αφετέρου, να προπαγανδίσει την εικόνα του *principatus* ως συνέχεια της *res publica*, δεν κατέστειλε τη *libertas*, η οποία αποτελούσε απαραίτητο συστατικό στοιχείο του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος, παρά μόνο προς το τέλος της περιόδου διακυβέρνησής του.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα συζητηθούν παραδείγματα συγγραφέων από τον χώρο της ποίησης και της ρητορικής κατά την ύστερη ρεπουμπλικανική και Αυγούστεια περίοδο. Στις εποχές αυτές, διαφαίνεται μια σχετική *libertas* ακόμη, χάρη στην ανεκτικότητα ή τη σοφία που επέδειξε η πολιτική ηγεσία. Ακόμη και σε αυτές τις περιόδους, όμως, υπήρξαν συγγραφείς που έπεσαν θύματα προπαγάνδας, όπως ο Κικέρων στην ύστερη *res publica*, ή το έργο τους δέχτηκε έμμεσες και διακριτικές απόπειρες χειραγώγησης με την προσθήκη πολιτικά χρωματισμένου υλικού, όπως συνέβη με τους Αυγούστειους ποιητές. Υπήρξαν, βέβαια, και συγγραφείς επί Αυγούστου που υπέστησαν βαρύτερες ποινές, όπως ο Κορνήλιος Γάλλος, ο Οβίδιος και οι ρήτορες Τίτος Λαβηνός και ο Κάσσιος Σεβήρος για πολιτικούς κυρίως λόγους, όμως, και όχι εξαιτίας της συγγραφικής τους παραγωγής. Παρά τις μεμονωμένες περιπτώσεις συγγραφέων που τιμωρήθηκαν, η πλειοψηφία δεν λογοκρίθηκε αυστηρά σε αντίθεση με την εποχή του Τιβερίου που ακολούθησε.

Το πρώτο μισό του κεφαλαίου θα εστιάσει στην ύστερη ρεπουμπλικανική εποχή και το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί πρώτα στον Κάτουλλο, ο οποίος, αν και προσέβαλε σφοδρά τον Καίσαρα μέσω των *carmina* του, δεν λογοκρίθηκε με κανένα μέσο, και έπειτα στον Κικέρωνα. Ο Κικέρων, παρά την προκλητική σύνθεση του *laus Catonis*, δεν κινδύνευσε από

τον Καίσαρα, ο οποίος απλώς απάντησε με τη συγγραφή των *Anticatones*, αλλά οδηγήθηκε στον θάνατο αργότερα από τον Μάρκο Αντώνιο, εξαιτίας της υποστηρικτικής προς τον Βρούτο και τον Κάσσιο στάσης του και των βαρύτατων προσβολών που εξακόντισε κατά του Αντωνίου μέσω των *Φιλιππικών του Λόγων*. Το γεγονός αυτό επέφερε μεγάλο πλήγμα στην ελευθερία του λόγου. Στο δεύτερο μισό του κεφαλαίου θα εξεταστεί η περίοδος του Αυγούστου υπό το πρίσμα της γόνιμης μίμησης της αρετής της *clementia* του Καίσαρα και της ψευδαίσθησης της διατήρησης της *res publica* με την προσπάθεια του Αυγούστου να ενισχύσει τη λογοτεχνική παραγωγή, να αφήσει περιθώρια ελευθερίας στους ποιητές, αλλά παράλληλα υπενθυμίζοντάς τους διακριτικά πως υπάρχουν όρια και «γκρίζες ζώνες» στη *libertas* τους. Θα συζητηθεί επιπλέον ο δισταγμός και η δήλωση αδυναμίας των ποιητών, πρώτα του Βεργιλίου και του Ορατίου, και έπειτα συστηματικότερα των εκπροσώπων της ελεγκίας, να εγκωμιάσουν φανερά τον *princeps* με την υιοθέτηση του μηχανισμού της *recusatio*, και οι περιπτώσεις των δύο ποιητών (Κορνήλιου Γάλλου και Οβιδίου) και των δύο ρητόρων που τιμωρήθηκαν. Στόχος είναι να τονιστεί ότι, αν και δεν υπάρχει απόλυτα ελεύθερη έκφραση στην ύστερη *res publica* και στην περίοδο του Αυγούστου, αναγνωρίζεται η παρρησία και συνδέεται με τη συνέχιση του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος. Η *res publica* και η *libertas* ιδεολογικά δεν έχουν καταρρεύσει και ακυρωθεί ακόμη ολοκληρωτικά.

Ξεκινώντας από τον Κάτουλλο, εκπρόσωπο του κλάδου της ποίησης, που αποτελεί τον γνωστότερο από τους *poetae novi*, αν και μέσω αρκετών ποιημάτων του άσκησε δριμύτατη κριτική στα μέλη της Α΄ Τριανδρίας, και κυρίως στον Καίσαρα, δεν υπέστη κυρώσεις και το έργο του επιβίωσε. Ειδικά τα *carmina* 29 και 57 είναι άκρως προσβλητικά και αποτέλεσαν *perpetua stigmata* για τον Καίσαρα (Suet., *Iul.* 73: *Valerium Catullum, a quo sibi versiculis de Mamurra perpetua stigmata imposita non dissimulaverat*).⁹³ Ο Τάκιτος, με αφορμή την καταδίκη του Κρεμούτιου Κόρδου, αναφέρει πως ο Καίσαρας έδειξε από πλευράς του μεγάλη ανεκτικότητα, όπως και ο Αύγουστος, παραβλέποντας τις προσβολές στο πρόσωπό του από τον Κάτουλλο και τον Βιβάκουλο (*Ann.* 4.34: *carmina Bibaculi et Catulli referta contumeliis Caesarum leguntur: sed ipse divus Iulius, ipse divus Augustus et tulere ista et reliquere, haud facile dixerim, moderatione magis an sapientia*). Αντιθέτως, ο Τιβέριος στη συνέχεια υιοθέτησε αλλιώτικη στάση.

Συγκεκριμένα, το *carmen* 29 είναι το πρώτο κατά σειρά ποίημα που αποτελεί πολιτικό λίβελο και χρονολογείται το 55/54 π.Χ. Περιέχει αρχιλόχειου τύπου επιθέσεις⁹⁴ εναντίον του

⁹³ Fordyce (1961) 160.

⁹⁴ *id.* 159.

Καίσαρα και δευτερευόντως κατά του Πομπήιου με αφορμή την ανηθικότητα ενός από τους προστατευόμενους τους, του Μαμούρρα, ο οποίος κατηγορείται για παράνομη απόκτηση μεγάλων κερδών (29.2-3: *Mamurram habere quod Comata Gallia / habebat uncti et ultima Britannia?*), για ακολασίες (29.7-8: *perambulabit omnium cubilia / ut albulus columbus aut Adoneus?* και 29.16: *parum expatratum an parum elluatus est?*), για σπατάλες (29.14: *ducenties comesset aut trecenties?*) και για προκλητική επίδειξη πολυτέλειας, καθώς και για απώλεια της πατρικής του περιουσίας (29.17: *paterna prima lancitatasunt bona* και στ. 22: *nisi uncta devorare patrimonium?*). Ο Μαμούρρας ανήκε στην τάξη των *equites*, το 61 π.Χ. είχε ακολουθήσει τον Καίσαρα στην Ισπανία και έπειτα κατά την διάρκεια των εκστρατειών στη Γαλατία κατείχε το αξίωμα του *praefectus fabrum*.⁹⁵ Είναι χαρακτηριστική η χρήση των επιθέτων *superbus* και *superfluens* (29.6: *et ille nunc superbus et superfluens*) που ενισχύουν την τάση του Μαμούρρα για υπερβολές,⁹⁶ για την ανοχή των οποίων και για τη σιωπή τους επικρίνονται οι πάτρωνές του, οι πραγματικοί ένοχοι δηλαδή. Και ο Κικέρων ανέφερε πως ο υπερβολικός πλούτος του Μαμούρρα ήταν ένα από τα σκάνδαλα την εποχή της Τριανδρίας (Ad. Att.7.7.6: *et Labieni divitiae et Mamurrae placent*).⁹⁷ Ο αφηγητής, υποβάλλοντας μια σειρά από ρητορικές ερωτήσεις, εκφράζει την αγανάκτηση και τον θυμό του με την κατάσταση που επικρατεί. Στις δύο πρώτες στροφές αποδέκτης είναι ο *cinaedus Romulus*, στην τρίτη στροφή ο *imperator unicus*, φράση καθαρά ειρωνική που με σαφήνεια παραπέμπει στον Καίσαρα και στην τελευταία στροφή τα δύο μέλη της Τριανδρίας, ο Καίσαρας και ο Πομπήιος, οι οποίοι προσφωνούνται ο μὲν ως *socer*, ο δε ως *gener*, αφού η κόρη του πρώτου ήταν σύζυγος του δεύτερου.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τη σκληρή αποστροφή *cinaede Romule*, η οποία επαναλαμβάνεται εμφαιτικά δύο φορές στο τέλος των δύο πρώτων στροφών. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές με τη χρήση αυτής της τόσο προσβλητικής φράσης υπονοείται ο Καίσαρας,⁹⁸ στον οποίο αποδίδεται ο χαρακτηρισμός *cinaedus* και στο *carmen* 57. Όσον αφορά στον χαρακτηρισμό *Romulus* έχει αρνητικές συνυποδηλώσεις υπονοώντας την κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας, την ισοπέδωση της *libertas*, την αστείρευτη επιθυμία για εξουσία και τις προκλητικά υπέρμετρες φιλοδοξίες,⁹⁹ καθώς, σύμφωνα με τον μύθο, ο Ρωμύλος υπήρξε, αφενός, μαζί με τον αδερφό του, τον Ρέμο, ιδρυτής και πρώτος βασιλέας της Ρώμης, αφετέρου η δολοφονία του τελευταίου από τον πρώτο, μαρτυρεί ακόρεστη δίψα

⁹⁵ Fordyce (1961) 160.

⁹⁶ Scott (1971) 19.

⁹⁷ Ellis (1876) 75.

⁹⁸ Ellis (1876) 77, Fordyce (1961) 161 και Τρομάρας (2001) 340.

⁹⁹ Cameron (1976) 159, Scott (1971) 18 και Τρομάρας (2001) 340.

για πολιτική δύναμη ακόμη και με τη χρήση αθέμιτων μέσων. Αν με αυτήν τη φράση ο Κάτουλλος απευθυνόταν στον Καίσαρα, πρόκειται για μια καταφανή επίθεση του ποιητή εναντίον του, η οποία ενισχύεται από τα επίθετα *impudicus*, συνώνυμο σχεδόν του *cinaedus*, *vorax* και *aleo* στον δεύτερο μόλις στίχο αλλά και στον δέκατο. Το πρώτο από τα τρία επίθετα θα μπορούσε, αν και αποτελεί βαρύ χαρακτηρισμό, να συσχετιστεί με τον Καίσαρα βάσει των πληροφοριών του Σουητώνιου (Suet., *Iul.* 49) για υποτιθέμενες ερωτικές του σχέσεις με τον Νικομήδη, τον βασιλιά της Βιθυνίας, γεγονός που τοποθετείται χρονικά πολύ νωρίτερα, περίπου το 80 π.Χ..¹⁰⁰ Για το δεύτερο επίθετο έχουν διατυπωθεί ενστάσεις, τις οποίες εκμεταλλεύονται όσοι στηρίζουν την αντίθετη άποψη. Μαρτυρείται (Suet., *Iul.* 53) πως ο Καίσαρας ήταν γενικά αδιάφορος για το φαγητό και εξαιρετικά εγκρατής, ίσως για λόγους υγείας, με εξαίρεση ιδιαίτερες και γιορτινές περιστάσεις (Cic., *Ad Att.* 13.52.1: *itaque et edit et bibit άδεως et iucunde, opipare sane et apparate nec id solum sed bene cocto et condito sermone bono et, si quaeris, libenter.*). Το επίθετο *vorax* όμως, μπορεί να ιδωθεί και μεταφορικά, για κάποιον που υπερβαίνει τα κοινώς αποδεκτά όρια οποιασδήποτε κατάστασης, και εδώ ίσως υπάρχουν σεξουαλικές συνυποδηλώσεις.¹⁰¹ Σχετικά με το τρίτο επίθετο (*aleo*), δεν εντοπίζεται κάποια αναφορά στην αγάπη και στη ροπή του Καίσαρα στα τυχερά παιχνίδια, σε αντίθεση με τον Αύγουστο, τον Καλιγούλα, τον Κλαύδιο και τον Δομιτιανό. Ίσως μεταφορικά ο Καίσαρας υπήρξε πολιτικός «τζογαδόρος» που ρίσκαρε πολλά για να υπερισχύσει έναντι των πολιτικών του αντιπάλων, ώστε να κερδίσει περισσότερα στο μέλλον.¹⁰² Πιο συγκεκριμένα, ο Καίσαρας ως *aedilis* και *curator* ξόδεψε ένα τεράστιο χρηματικό ποσό, το οποίο είχε δανειστεί πιθανώς από τον Κράσσο, προκειμένου να εντυπωσιάσει τον ρωμαϊκό λαό με την οργάνωση θεαμάτων και με την κατασκευή της Απίας οδού (Πλουτ., *Καίσαρ* 5.4.-5), επενδύοντας με αυτόν τον τρόπο για τη μετέπειτα πολιτική του καριέρα.¹⁰³ Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε ξεχωριστά το καθένα από τα τρία αυτά επίθετα με τον Καίσαρα, καθώς χρησιμοποιούνταν παραδοσιακά όλα μαζί για να τονίσουν emphaticά τον ηθικό ξεπεσμό ενός ατόμου.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Ellis (1876) 76 και Thomson (1997) 279.

¹⁰¹ Thomson (1997) 279. / Είναι κοινώς αποδεκτό πως ο Καίσαρας συνήθιζε να διαπράττει μοιχείες και να συνάπτει ερωτικές σχέσεις με παντρεμένες γυναίκες της ανώτερης τάξης, από τις οποίες ξεχώρισε τη Σερβιλία, τη μητέρα του Βρούτου (Suet., *Iul.* 50-52).

¹⁰² Fratantuono (2010) 106 και Thomson (1997) 279.

¹⁰³ Goldsworthy (2006) 107-108.

¹⁰⁴ Ellis (1876) 76, Fordyce (1961) 162 και Thomson (1997) 279. Ο Fordyce αναφέρει πως ο Κικέρων μιλώντας για τον Μάρκο Αντώνιο χρησιμοποίησε τα ίδια επίθετα: *Libidinosus, petulantibus, impuris, impudicis, aleatoribus, ebriis servire, ea summa miseria est summo dedecore coniuncta.* (Phil. 3.35) και *In lustris popinis, alea, vino tempus aetatis omne consumpsisses, ut faciebas, cum in gremiis mimarum mentum mentemque deponeres* (Phil. 13.24).

Υπάρχουν και κάποιοι μελετητές που ισχυρίζονται πως η συγκεκριμένη φράση δεν πρέπει να συνδεθεί με τον Καίσαρα, αλλά να ερμηνευτεί ως αποστροφή του Κάτουλλου σε κάθε Ρωμαίο πολίτη,¹⁰⁵ σε κάθε άνθρωπο που διψά για δύναμη, σε κάθε δύναμει *Ρωμόλο* δηλαδή. Για να στηρίζουν μάλιστα το επιχείρημά τους, επισημαίνουν πως το επίθετο *vorax*, που αναφέρεται στο ίδιο πρόσωπο με τη φράση *cinaedus Romulus*, δεν θα μπορούσε να αποδοθεί στον Καίσαρα, όπως διατυπώθηκε παραπάνω. Έστω όμως ότι οι προσδιορισμοί *impudicus et vorax et aleo* την πρώτη φορά που εμφανίζονται (29.2) δεν αποδίδονται στον Καίσαρα, σίγουρα τη δεύτερη φορά (29.10) αφορούν σε αυτόν.¹⁰⁶ Εάν δεχτούμε τη δεύτερη αυτή εκδοχή, τότε, ο Κάτουλλος θέτοντας όλα αυτά τα ρητορικά ερωτήματα επιχειρεί να αφυπνίσει τον μέσο Ρωμαίο πολίτη για τη διαφθορά κάποιων, όπως ο Μαμούρρας, που εκμεταλλευόταν τις επαρχίες αποκομίζοντας τεράστια προσωπικά κέρδη, και για την ανεκτικότητα των ανθρώπων που ασκούν την εξουσία σε τέτοια φαινόμενα -όλα τους- θέματα στα οποία λανθάνουν προσβολές κατά των πολιτικών ανδρών. Η τελευταία ερώτηση (*perdidistis omnia*), θίγει τις αλλαγές και τη θεσμική ανισορροπία που είχε προκληθεί υπό το καθεστώς της Τριανδρίας και το γεγονός πως η *res publica* και η γνήσια *libertas* σταδιακά υποχωρούσαν μπροστά στην συνεχώς αυξανόμενη δύναμη που αποκτούσαν μεμονωμένα άτομα, όπως ο Καίσαρας.¹⁰⁷ Το 55 π.Χ., το έτος στο οποίο χρονολογείται και το εν λόγω ποίημα, οι εκλογές των *magistratus* παρεμποδίστηκαν εξαιτίας των ανταγωνισμών· διεξήχθησαν τον επόμενο χρόνο με την εκλογή του Βατίνιου και τον αποκλεισμό του Κάτωνος, αποτέλεσμα που προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στην πολιτική σκηνή της Ρώμης. Η φράση *perdidistis omnia* λειτουργούσε ως σύνθημα των *optimates* κατά την διάρκεια της πρώτης Τριανδρίας και χρησιμοποιούταν σε πολιτικά συμφραζόμενα ήδη από τον Κικέρωνα (*Ad Att.* 1.16.5: *ita summo discessu bonorum, pleno foro servorum xxv iudices ita fortes tamen fuerunt ut summo proposito periculo vel perire maluerint quam perdere omnia.* / 2.21.1.: *nam iracundiam atque intemperantiam illorum sumus experti qui Catoni irati omnia perdiderunt* / 14.1.1.: *quid quaeris? perisse omnia aiebat* / 14.14.3: *nonne meministi clamare te omnia perisse si ille funere elatus esset?*).¹⁰⁸ Έχει προταθεί λοιπόν πως με το *carmen* 29 ακούγεται η απόγνωση καθενός Ρωμαίου πολίτη που ανησυχεί για την κατάρρευση της *res publica* και της άρρηκτα συνυφασμένης με αυτήν *libertas*.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Scott (1971) 18.

¹⁰⁶ Thomson (1997) 279.

¹⁰⁷ Scott (1971) 24.

¹⁰⁸ Ellis (1876) 81 και Thomson (1997) 281.

¹⁰⁹ Υπάρχει και μια τρίτη εκδοχή για την αποστροφή *cinaede Romule*, η οποία βρίσκει απήχηση σε λιγότερους μελετητές [Cameron (1976) και Fratantuono (2010) 108] ή άλλοι την παραθέτουν ως εναλλακτική [Thomson

Το *carmen* 57 είναι ένα άλλο πολιτικό ποίημα, που έπεται χρονολογικά του *carmen* 29¹¹⁰ και στο οποίο γίνεται αναφορά πάλι στον Καίσαρα και τον Μαμούρρα, αλλά καθόλου στον Πομπήιο. Ο Κάτουλλος τους κατηγορεί για την αμφίβολη ηθική τους ποιότητα, την αναισχυντία, την ακολασία τους και την ομοφυλοφιλική τους σχέση, αποδίδοντάς τους τον σκληρό χαρακτηρισμό ήδη από τον πρώτο στίχο *improbi cinaedi (pulchre convenit improbis cinaedis)*. Το ποίημα μάλιστα κλείνει κυκλικά με την επανάληψη της ίδιας φράσης. Οι προσβολές κλιμακώνονται με το επίθετο *pathicus*, το οποίο, καθώς είναι τοποθετημένο στη μέση του δεύτερου στίχου, συνδέει τον Μαμούρρα με τον Καίσαρα. Έτσι, αν και αναφέρεται στον Μαμούρρα, η σημασία του μοιάζει να επεκτείνεται και στον Καίσαρα.¹¹¹ Στη συνέχεια, οι δύο άνδρες προσδιορίζονται ως *maculae*, όρος υποτιμητικός, αλλά ταυτοχρόνως και ασαφής,¹¹² που αναλύεται σε τέσσερις στίχους (57.3-6) και μέσω του οποίου θίγεται η φήμη των δύο ανδρών. Ο συγκεκριμένος όρος συνδυαστικά με τη λέξη *impressae* (57.5) που ακολουθεί, μοιάζει να επιβεβαιώνει τον χαρακτηρισμό που απέδωσε αργότερα ο Σουητώνιος στα *carmina* 29 και 57, *stigmata perpetua*. Οι προσδιορισμοί *vorax* και *adulter* ενέχουν σεξουαλικές συνυποδηλώσεις που παραπέμπουν σύμφωνα με τους σχολιαστές είτε σε ετεροφυλικές σχέσεις του Καίσαρα και του Μαμούρρα με νεαρές κοπέλες (*puellularum*)¹¹³ είτε σε ομοφυλοφιλικές (εάν το επίθετο *vorax* χωριστεί με κόμμα από τον όρο *adulter*) μεταξύ των δύο ανδρών.¹¹⁴ Και στων δύο ειδών τις σχέσεις, οι δύο άνδρες είναι άλλοτε *socii* και άλλοτε *rivales*. Εντοπίζονται όντως πηγές που μαρτυρούν τη ροπή του Καίσαρα στη μοιχεία (Suet., *Iul.* 50-52) και το γεγονός πως σύναπτε ερωτικές σχέσεις και με τα δύο φύλα, με αποκορύφωμα την προσφώνηση του Κουρίωνος του πρεσβύτερου προς τον Καίσαρα σε

(1997)]. Σύμφωνα με αυτούς, λοιπόν, η φράση πρέπει να αποδοθεί στον Πομπήιο για λόγους ισορροπίας του ποιήματος, αφού δεν είναι δυνατό να γίνεται μία φορά στο τέλος μόνο αποστροφή στον Πομπήιο (*gener*) και όλες τις υπόλοιπες στον Καίσαρα. Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι το 55 π.Χ. που γράφτηκε το ποίημα ήταν ύπατος ο Πομπήιος για δεύτερη φορά και εθεωρείτο πιο σημαντικό πρόσωπο από τον Καίσαρα που απουσίαζε στις Άλπεις. Και η τρίτη αιτία είναι η μεγάλη υφολογική διαφορά της φράσης *imperator unice*, η οποία, αν και ειρωνική παραμένει σχετικά ευγενική, σε αντίθεση με την αισχρή φράση *cinaede Romule*, ώστε θα ήταν δύσκολο να αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο [Cameron (1976) 159-161].

¹¹⁰ Thomson (1997) 43.

¹¹¹ Fratantuono (2010) 102.

¹¹² Ο όρος *maculae* έχει στο εν λόγω χωρίο έχει ηθική χροιά, και ενέχει την έννοια των κηλίδων *infamia* [Ellis (1876) 159]. Δεν γίνεται σαφές σε τι ακριβώς συνίσταται η κατηγορία για ανηθικότητα που επιρρίπτεται στους δύο άνδρες. Η επικρατέστερη άποψη είναι πως, δεδομένης της ηθικής χροιάς του όρου, υποδηλώνεται ίσως ένα οικονομικό σκάνδαλο, σε συνδυασμό με τα φημολογούμενα χρέη του Καίσαρα (Suet., *Iul.* 49). Αλλά πιθανότατα υπέρχει η κατηγορία πως τα χρέη αυτά οφείλονται στο ότι διήγαγε πολυτελή βίο (κατηγορία για *luxuria*), και γενικότερα στην υποταγή του σε κάθε είδους ανθρώπινο πάθος [Fratantuono (2010) 103 και Thomson (1997) 341].

¹¹³ Ellis (1876) 160-161 και Godwin (1999) 179.

¹¹⁴ Τρομάρας (2001) 412.

έναν από τους λόγους του ως *omnium mulierum virum et omnium virorum mulierem* (Suet., *Iul.* 52), αλλά ως προς τον Μαμούρρα δεν υπάρχει καμιά έγκυρη μαρτυρία.¹¹⁵

Όπως γίνεται φανερό, στα δύο *carmina* που προηγήθηκαν επαναλαμβάνεται η ίδια λοιδωρία σε βάρος του Καίσαρα, δηλαδή για *mollitia*, και προστίθεται και αυτή για μοιχεία, στις οποίες υφέρπουν πολιτικοκοινωνικές και ηθικές προεκτάσεις, καθώς γενικά η *licentia* εθεωρείτο παράγοντας που υπονόμει την κοινωνική και πολιτική *stabilitas*.¹¹⁶ Προσεγγίζοντας τη σεξουαλική δραστηριότητα ως αλληγορία της δύναμης¹¹⁷ και της επιρροής που κατέχει ένα άτομο, η *mollitia*, ο προσδιορισμός δηλαδή κάποιου ως *cinaedus* και *pathicus* σε μια πατριαρχικά οργανωμένη κοινωνία, ισοδυναμεί με έλλειψη *virtus*, κατεξοχήν ανδρικής ηθικής αξίας, με έλλειψη κυριαρχίας, καθώς και με κοινωνική, πολιτική και ηθική αδυναμία και κατωτερότητα.¹¹⁸ Επρόκειτο για εξαιρετικά ταπεινωτική κατηγορία και μπορεί να ερμηνευτεί ως προσπάθεια των ισχυρών, αυτών που εκτόξευαν τη λοιδωρία, να διατηρήσουν και να επιβεβαιώσουν το πολιτικό κύρος και τη δύναμή τους.¹¹⁹ Ταυτοχρόνως, λανθάνουν υπαινιγμοί για ραθυμία, τρυφηλότητα και δειλία, χαρακτηριστικά που παραδοσιακά αποδίδονταν σε γυναίκες.¹²⁰ Συχνά, η κατηγορία για *mollitia* συνδυαζόταν με κατηγορία για μοιχεία, όπως στην περίπτωση του Καίσαρα, αλλά και για *luxuria*. Οι ανεξέλεγκτες σεξουαλικές ορέξεις, έννοια που ενυπάρχει στο επίθετο *vorax*, καθώς και όλες οι βιολογικές ανάγκες που υπερβαίνουν τα κοινωνικώς αποδεκτά όρια (όπως η υπερβολή στην κατανάλωση τροφής που αγγίζει τη λαιμαργία, εάν θέλουμε να δούμε το επίθετο *vorax* κυριολεκτικά) λειτουργούν συνυποδηλωτικά της έλλειψης πολιτικού ελέγχου, πολιτικής εγκράτειας και πειθαρχίας, ενώ η ακόρεστη σεξουαλική επιθυμία εξισώνεται μεταφορικά με την ακόρεστη επιθυμία για πολιτική δύναμη, λειτουργώντας και οι δύο ως κοινωνικά και πολιτισμικά καταστροφικές.¹²¹ Η μοιχεία με συζύγους πολιτικών αντιπάλων, γνωστή συνήθεια του Καίσαρα, συμβολικά προσλαμβάνεται ως ένας τρόπος να δείξει την ανωτερότητα και την κυριαρχία του στον πολιτικό τομέα.¹²² Ο αποδιδόμενος πάλι στον Καίσαρα χαρακτηρισμός *aleo* αποτελεί μομφή που σχετίζεται επίσης με την έλλειψη *virtus*, ηθικών ορίων και εγκράτειας, παραγόντων διαβρωτικών για τη *stabilitas* και τα θεμέλια της ρωμαϊκής κοινωνίας, όπως και οι λοιδωρίες που επιρρίπτονται στον Μαμούρρα για

¹¹⁵ Godwin (1999) 179.

¹¹⁶ Edwards (1993) 36.

¹¹⁷ *id.* 75.

¹¹⁸ *id.* 65, 68.

¹¹⁹ *id.* 75, 91.

¹²⁰ *id.* 78.

¹²¹ *id.* 91-92.

¹²² Goldsworthy (2006) 87.

προκλητική επίδειξη πολυτέλειας και κατασπατάληση της πατρικής περιουσίας. Ο πολυτελής βίος, η υπερβολική κατανάλωση χρημάτων και η υποταγή σε κάθε είδους ηδονή, που κάνει το πνεύμα να υποδουλώνεται στο σώμα, ανέτρεπαν την κοινωνική τάξη και σταθερότητα αποπροσανατολίζοντας από το ιδανικό μιας ζωής οργανωμένης βάσει της *virtus* και συνδυαστικά με τη σεξουαλική ελευθεριότητα θεωρούνταν απειλές για τη δημόσια ζωή στη Ρώμη (Liv. pr.11: *aut nulla unquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam [ciuitatem] tam serae auaritia luxuriaque immigrauerint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit*) και υπεύθυνες για πολιτικές κρίσεις.¹²³

Στη συνέχεια, το *carmen* 54 αποτελεί επίσης πολιτικό λίβελο με έντονα ιαμβικό και προσβλητικό τόνο, που προκάλεσε την οργή Καίσαρα, αντίδραση που είχε ανιχνεύσει ο Κάτουλλος¹²⁴ (54.5-6: *irascere iterum meis iambis / inmerentibus, unice imperator*). Το επίρρημα *iterum* ανακαλεί το προηγούμενο προσβλητικό *carmen* 29, που είχε εξίσου ενοχλήσει τον πολιτικό ηγέτη,¹²⁵ συνδυαστικά με το *carmen* 57, όπου επαναλαμβάνονται οι αισχρές αποστροφές, οι οποίες, κατά τον ποιητή, σημάδεψαν ανεξίτηλα το όνομά του Καίσαρα. Δύσκολα θα μπορούσε να ξεχάσει ο Καίσαρας τις προσβολές αυτές, αν και παραδίδεται πως στο εξής παρέθεσε δείπνο στον Κάτουλλο, ώστε να συμφιλιωθούν (Suet., *Iul.* 73: *Valerium Catullum, a quo sibi versiculis de Mamurra perpetua stigmata imposita non dissimulaverat, satis facientem eadem die adhibuit cenae hospitioque patris eius, sicut consuerat, uti perseveravit*).¹²⁶ Στο *carmen* 54, λοιπόν, ασκείται κριτική και σατιρίζονται τρία πρόσωπα, τα οποία σήμερα δεν μπορούμε με σιγουριά να ταυτίσουμε: ο Όθων, ο Λίβων και ο Έρος. Επρόκειτο μάλλον για στενούς συνεργάτες, οπαδούς ή ευνοούμενους του Καίσαρα και του Πομπήιου.¹²⁷ Ο Κάτουλλος καλεί τον Καίσαρα, όπως και τον Σουφίκιο, ο οποίος είναι επίσης άγνωστος σε εμάς σήμερα, αλλά παρουσιάζεται από τον ποιητή ως ισότιμος του πρώτου, να υιοθετήσουν αρνητική στάση απέναντι στους τρεις προηγούμενους. Στο τέλος, υπάρχει η ίδια με το *carmen* 29 ειρωνική αποστροφή, *unice imperator*, καθιστώντας σαφές ο ποιητής πως τελικός αποδέκτης του ιαμβογραφήματος είναι ο Καίσαρας, χωρίς ωστόσο να τον κατονομάσει. Τον κατακρίνει για την κακή επιλογή όσον αφορά στους φίλους και τους συνεργάτες του και για την ανεκτικότητα του σε ανήθικους

¹²³ Edwards (1993) 176, 180, 196.

¹²⁴ *id.* 174.

¹²⁵ Ellis (1876) 146 και Godwin (1999) 174.

¹²⁶ Ellis (1876) 75.

¹²⁷ *id.* 146 και Thomson (1997) 334.

ανθρώπους. Ο τελευταίος όμως στίχος ξεκινά με τη λέξη *inmerentibus* τονίζοντας emphaticά πως θα είναι άδικος ο θυμός του Καίσαρα.¹²⁸

Αποστροφή στον Καίσαρα γίνεται και στο δίστιχο *carmen* 93, το οποίο συγκαταλέγεται επίσης στα πολιτικά ποιήματα, χωρίς να περιέχει, ωστόσο, σφοδρές επιθέσεις και προσβολές εις βάρος του πολιτικού άνδρα, σε αντίθεση με τα προηγούμενα *carmina*. Η ερμηνεία του διχάζει τους σχολιαστές, η πλειονότητα των οποίων θεωρεί πως με το συγκεκριμένο ποίημα εκφράζεται απλώς από τον Κάτουλλο απαξιοτική αδιαφορία για τη γνώμη που έχει σχηματίσει πιθανώς ο Καίσαρας για εκείνον.¹²⁹ Με emphaticές αρνήσεις στην αρχή και των δύο στίχων (*Nil nimium... / nec...*), ο Κάτουλλος περιφρονητικά και προκλητικά δηλώνει πως δεν τον ενδιαφέρει να σχηματίσει καλή γνώμη ο Καίσαρας για τον ίδιο, ούτε να γνωρίζει εάν ο πολιτικός άνδρας είναι *albus* ή *ater*. Ο Godwin εντοπίζει ένα οξύμωρο σχήμα και μια ειρωνεία ως προς το ότι, εάν όντως αδιαφορούσε παντελώς ο ποιητής για το τι πιστεύει και τι κάνει ο Καίσαρας, δεν θα συνέθετε άλλο ένα ποίημα με αποστροφή σε εκείνον, ενώ έχουν ήδη προηγηθεί τρία *carmina* με καυστικές αναφορές και προσφωνήσεις στο ίδιο πρόσωπο.¹³⁰ Ο Thomson πιστεύει πως το εν λόγω επίγραμμα είναι ουσιαστικά μια απάντηση προς τον Καίσαρα, ο οποίος ίσως είχε επιτεθεί στον ποιητή σε κάποιου είδους επικοινωνία που είχε προηγηθεί μεταξύ τους με αφορμή τα *carmina* 29 και 57, τα οποία έθιγαν την υπόληψή του.¹³¹ Όσον αφορά στη φράση *nec scire utrum sis albus an ater homo* έχει ίσως απλώς την έννοια της παντελούς απουσίας ενημέρωσης κάποιου για κάποιο άλλο πρόσωπο, όπως η παρόμοια φράση στον Κικέρωνα *albus aterne fuerit ignoras* (*Phil.* 2.41).¹³² Ακριβώς αυτός ο στίχος χρησιμοποιείται από τον Κοϊντιλιανό, χωρίς να καταγράφει την πηγή του, ως παράδειγμα *insania* του ποιητή που τον εκφέρει, ενώ εξηγεί πως, σε περίπτωση που είχε ειπωθεί από τον Καίσαρα, θα θεωρούταν δείγμα *adrogantia* (*Inst.* 11.1.38: *Negat se magni facere aliquis poetarum utrum Caesar ater an albus homo sit: insania; verte, ut idem Caesar de illo dixerit, adrogantia est.*). Έχει προταθεί επίσης πως τα επίθετα *albus* και *ater* στη συγκεκριμένη φράση έχουν τη σημασία του *χαρούμενου* και του *μελαγχολικού* αντιστοίχως,

¹²⁸ Godwin (1999) 174.

¹²⁹ Ellis (1876) 371, Fordyce (1961) 382, Godwin (1999) 205 και Thomson (1997) 523. / Ο Τρομάρας [(2001) 590] ωστόσο υιοθετεί την άποψη του Koster [(1981) 131-134], ο οποίος προτείνει αλλαγή στίξης της πρώτης φράσης (*Nil minium! studeo, Caesar, tibi velle placere*) και βλέπει το *carmen* 93 ως αποτέλεσμα της συμφιλίωσης του ποιητή με τον Καίσαρα.

¹³⁰ Godwin (1999) 205.

¹³¹ Thomson (1997) 523.

¹³² Godwin (1999) 205 και Thomson (1998) 525.

όπως στον Οράτιο (*Epist.* 2.2.189)¹³³ ή ως παροιμιώδης φράση δηλώνει αδιαφορία¹³⁴ ή πιθανόν σχετίζεται με ηθικές ή σεξουαλικές συνδηλώσεις.¹³⁵

Τέλος, εκτός των *carmina* στα οποία πραγματοποιείται επίθεση κατά συγκεκριμένων πολιτικών ανδρών, αξίζει να δοθεί προσοχή και στο *carmen* 36, μέσω του οποίου σχολιάζεται κυρίως η τακτική της καύσης βιβλίων, που συνιστά μέθοδο λογοκρισίας και δευτερευόντως η αντιμετώπιση των βιβλίων απλώς ως φυσικών αντικειμένων και η άσκηση λογοτεχνικής κριτικής. Το ποίημα ξεκινά και ολοκληρώνεται με την αποστροφή του Κάτουλλου προς το έργο του Βολούσιου, τους *Annales*, το οποίο υποτιμητικά χαρακτηρίζεται *cacata charta* και πρόκειται να πάρει τη θέση του λογοτεχνικού έργου του ίδιου του Κάτουλλου με αφορμή τον όρκο της Λεσβίας. Η Λεσβία ορκίστηκε στην Αφροδίτη και στον Cupido ότι, εάν συμφιλιωθεί με τον Κάτουλλο και εκείνος σταματήσει να γράφει εναντίον της προσβλητικά ποιήματα, τότε θα προσφέρει στον βραδύποδα θεό (*tardipedi deo*), δηλαδή στη φωτιά του Ηφαίστου, τα εκλεκτότερα ποιήματα του χειρότερου ποιητή (*electissima pessimi poetae*), υπονοώντας του αγαπημένου της, του Κάτουλλου. Ο ποιητής εκμεταλλεύεται τη χρήση *εσχηματισμένου λόγου* από την *puella*¹³⁶ και την ασάφεια της φράσης, που δημιουργείται εξαιτίας της ρητορικής αυτής τεχνικής. Ερμηνεύοντάς την, λοιπόν, διαφορετικά, αντικαθιστά τα δικά του ποιήματα, που προορίζονταν για καύση σύμφωνα με τον όρκο, με τους *Annales* του Βολούσιου.

Το βασικό θέμα του *carmen* 36 είναι η καύση λογοτεχνικών βιβλίων. Πρώτη φορά που εντοπίζονται ίχνη της πραγματοποίησης καύσης λογοτεχνικού έργου είναι στην περίοδο βασιλείας στη Ρώμη με το περιστατικό της Σίβυλλας, μιας ηλικιωμένης γυναίκας, η οποία πουλά τα προφητικά της βιβλία στον βασιλιά Ταρκύνιο Υπερήφανο και, όταν αυτός αρνείται να τα αγοράσει στην τιμή που του πρότεινε, ρίχνει στις φλόγες τα έξι από τα εννιά (Varro ap. Lactanius, *Inst. Div.* 1.6.9-10 και Gellius, *Noctes Atticae* 1.19).¹³⁷ Κατά τη διάρκεια της

¹³³ Godwin (1999) 205.

¹³⁴ Thomson (1997) 523.

¹³⁵ Garrison (2013) 92, Thomson (1997) 524 και Τρομάρας (2001) 591. Ο Τρομάρας υιοθετεί την άποψη του Posch (1979) πως πρόκειται για χρήση ερωτικής γλώσσας και κατά συνέπεια υφέρπουν προσβολές πάλι εναντίον του Καίσαρα. Ο Ferguson (1985) 295 διαφωνεί ως προς την απόδοση ηθικού περιεχομένου στους όρους *ater* και *albus*, γιατί αυτή τη μεταφορική λειτουργία πραγματοποιούσαν τα επίθετα *niger* και *candidus*. Επιπλέον, θα ήταν άσκοπο για τον Κάτουλλο να εκφράσει αυτή την αντίθεση επενδύοντας τα επίθετα με ηθική χροιά, καθώς είναι ξεκάθαρο πως θεωρεί τον Καίσαρα κακό και ανήθικο.

¹³⁶ Stevens (2013) 103.

¹³⁷ Winsbury (2009) 135 και Howley (2017) 216.

ύστερης *res publica*, η τακτική της καύσης αφορούσε σε έγγραφα μόνο,¹³⁸ χωρίς να εντοπίζονται πραγματικά περιστατικά καύσης λογοτεχνικών δημιουργημάτων, ενώ στον Κάτουλλο εμφανίζεται το φαινόμενο της *λογοτεχνικής* καύσης ως φαντασίωσης και ως διανοητικής πραγμάτωσης που μετουσιώνεται σε λογοτεχνικό μοτίβο.¹³⁹ Ο ποιητής στο *carmen* 36 οραματίζεται την καύση του έπους του Βολούσιου και δίνει έμφαση σε αυτή τη φαντασίωσή του με τη χρήση τεχνικών τελετουργικών και θρησκευτικών όρων, όπως του προσδιορισμού *tardipedi deo*, της διττής φράσης *electissima pessimi poetae*, καθώς και της αναφοράς στα *infelicibus ustulanda lignis*, τα ξύλα της τελετουργικής πυρράς με την ιδιότητα εξαγνισμού τω ψυχών των ανθρώπων από τη διείσδυση επικίνδυνων ιδεών,¹⁴⁰ η οποία ετοιμάζεται να δεχτεί τους *Annales* στη θέση των προσβλητικών στιχουργημάτων του Κάτουλλου.¹⁴¹ Το λογοτεχνικό αυτό μοτίβο που εισάγει ο Κάτουλλος εισχωρεί στα έργα και άλλων ποιητών. Ο Βεργίλιος, λίγο πριν πεθάνει, ζήτησε να καεί η *Αινειάδα* του (Plin., *Nat. Hist.* 7.114 / Donat., *Vita Verg.* 40-41 / Suet., *Vita Verg.* 39-41) και λίγο αργότερα ο Οβίδιος διατύπωσε πως έριξε στις φλόγες τις *Μεταμορφώσεις* του (*Tr.* 1.7.15-26 / 4.10.60). Το μοτίβο αξιοποιήθηκε και στα μετέπειτα αυτοκρατορικά χρόνια από τον Γιουβενάλη (*Sat.* 7.24) και τον Απουλήιο (*Apol.* 10.7).¹⁴² Οι συγγραφείς οραματίζονται την καύση δικών τους έργων, όσων θεωρούσαν ημιτελή, μη ικανοποιητικά ή επικίνδυνα, ευκόλως παρεξηγήσιμα και επιθετικά.¹⁴³ Σε αντίθεση με τη ρεπουμπλικανική περίοδο, ωστόσο, από την τελευταία περίοδο της εποχής του Αυγούστου και εξής, η καύση λογοτεχνική βιβλίων δεν μένει στο επίπεδο της φαντασίωσης των συγγραφέων, αλλά γίνεται σκληρή πραγματικότητα, αποτελεί μέθοδο λογοκρισίας και επιβάλλεται ως ποινή,¹⁴⁴ παρά τη θέληση φυσικά των δημιουργών, γεγονός που θα συζητηθεί και θα ερμηνευθεί πολιτικά στην πορεία της εργασίας

Τα ποιήματα του Κάτουλλου, ωστόσο, όπως και οι *Annales* του Βολούσιου, αντιμετωπίζονται απλώς ως φυσικά αντικείμενα και υποβιβάζονται στο να λειτουργούν μόνο ως αφορμή και υπόβαθρο για κοινωνική αλληλεπίδραση και για θεμελίωση των διαπροσωπικών σχέσεων, όπως η θεμελίωση της σχέσης του ποιητή με την αγαπημένη του, τη Λεσβία. Η προσέγγισή και η αξιολόγησή τους ως έργα της τέχνης του λόγου παραμερίζεται, ώστε ο επιφανειακός αναγνώστης μπορεί να τα μεταχειριστεί όπως επιθυμεί,

¹³⁸ Συγκεκριμένα, η αλληλογραφία μεταξύ πολιτικών αντιπάλων καιγόταν, ώστε ο επικρατέστερος να μην έχει πια πρόσβαση σε υλικό, με τη χρήση του οποίου θα μπορούσε να στραφεί κατά του πολιτικά ασθενέστερου και να τον βλάψει [Howley (2017) 221].

¹³⁹ Howley (2017) 216-217.

¹⁴⁰ Winsbury (2009) 139.

¹⁴¹ Fordyce (1961) 180.

¹⁴² Howley (2017) 217, σημ.21.

¹⁴³ Clarke (1968) 575.

¹⁴⁴ Cramer (1945) 160.

ακόμη και να τα κάψει. Στο συγκεκριμένο ποίημα, λοιπόν, αισθητοποιείται η ανησυχία του Κάτουλλου πως, αφού η ποίηση και κάθε άλλη μορφή γλωσσικής πραγμάτωσης είναι δυνατό να θυσιαστεί στις φλόγες και αντιμετωπίζεται ως ένα κοινό άψυχο αντικείμενο, η φωνή των ανθρώπων εξασθενεί, το δικαίωμα τους στην ελεύθερη έκφραση συρρικνώνεται και υπόκεινται στη σιωπή της λογοκρισίας.¹⁴⁵ Μεταποιητικά, το *carmen* 36 μπορεί να αναγνωστεί ως ένα σχόλιο για τον σωστό αναγνώστη -όπως θα έπρεπε να είναι ο Καίσαρας- το άτομο που έχει την ικανότητα να αξιολογήσει ένα λογοτεχνικό έργο στις πραγματικές του διαστάσεις, χωρίς να το καταφρονεί, αλλά ούτε και να το παρερμηνεύει επηρεασμένο από τις διαπροσωπικές σχέσεις.¹⁴⁶

Η επιλογή του Κάτουλλου να ρίξει στη φωτιά το έργο του Βολούσιου, αφενός δικαιολογείται ποιητολογικά ως κίνηση απόρριψης της παραδοσιακής επικής ποίησης, η οποία παρωδείται μέσω της σύνταξης του «επικού» καταλόγου για τους τόπους λατρείας της Αφροδίτης (36.12-15: *sanctum Idalium, Urii, Ancona, Cnidus, Amathus, Golgi, Durrachium*). Αφετέρου, πρόκειται για επίθεση κατά του Πομπήιου, όπως εξάλλου έχει συμβεί επανειλημμένα για ολόκληρη την Τριανδρία στα προηγούμενα *carmina*, καθώς το θέμα του ιστορικού αυτού έπους ήταν η νίκη του Πομπήιου επί των πειρατών το 67 π.Χ.¹⁴⁷ Ο Κάτουλλος υπό το πρόσχημα ενός ερωτικού καβγά κατορθώνει να επιτεθεί εμμέσως στον Βολούσιο, ενός από τους εκπροσώπους του ιστορικού έπους, είδους που οι *poetae novi* απέρριπταν πια, και να κάνει ένα υπαινικτικό σχόλιο προς τα μέλη της Τριανδρίας υπέρ της σωστής εκτίμησης και ανάγνωσης των λογοτεχνικών έργων κατακρίνοντας την καταστροφή τους με μεθόδους όπως η καύση.¹⁴⁸

Δεύτερος συγγραφέας της ίδιας περιόδου που θα εξεταστεί είναι ο Κικέρων, από τον χώρο της ρητορικής. Είναι χαρακτηριστική η επίθεση που δέχτηκε με αφορμή το έργο του, *Cato*. Πρόκειται για μία από τις *laudationes* που συνετέθησαν για τον Κάτωνα τον νεότερο, τον Απρίλιο του 46 π.Χ., λίγο μετά την αυτοκτονία του στην Υτίκη της βόρειας Αφρικής, όταν ο

¹⁴⁵ Stevens (2013) 106.

¹⁴⁶ Ο Κάτουλλος θεωρεί πως η *puella* έχει παρανοήσει τα ποιήματά του επιθυμώντας να τυλιχτούν στις φλόγες και πως δεν έχει την καλλιέργεια και την ωριμότητα να τα αξιολογήσει κατάλληλα, ενώ η ίδια χαρακτηρίζει το τάμα της στους θεούς αστείο και χαριτωμένο (*ioco sed lepidum*). Αντιθέτως, ο ποιητής προσδιορίζει τον όρκο της αγαπημένης του *illegitimum* και *invenustum*. Ο ίδιος κρίνεται σωστότερος και εξυπνότερος αναγνώστης για τους εξής δύο λόγους: Προσποιείται, αφενός, πως παρανοεί τον υποτιθέμενο «χαριτωμένο» όρκο της αγαπημένης του δημιουργώντας ένα λογοτεχνικό παιχνίδι και αξιοποιώντας την *oratio figurata* και έπειτα τον παραλλάσσει με την αντικατάσταση των δικών του ιάμβων με τους *Annales* του Βολούσιου. Αφετέρου, ο Κάτουλλος εν αντιθέσει με την αγαπημένη του αξιολογεί τα ποιητικά έργα με κριτήρια λογοτεχνικά και όχι συνυφασμένα με διαπροσωπικές σχέσεις [Stevens (2013) 103-104].

¹⁴⁷ Morgan (1980) 67.

¹⁴⁸ Fordyce (1961) 179.

Ιούλιος Καίσαρας συνέτριψε τις δυνάμεις του Πομπήιου στη Θάψο. Ο Κάτων, πιστός στις ρεπουμπλικανικές του ιδέες και σφοδρός αντίπαλος του Καίσαρα, προτίμησε την αυτοκτονία από το να παραδοθεί, καθιστώντας τον εαυτό του ήρωα που θυσιάστηκε για την *libertas* και αποδεικνύοντας την πολιτική του *virtus*. Αξίζει να γίνει μια διευκρίνιση ως προς τη μορφή του έργου του Κικέρωνα. Εξαιτίας κυρίως της αναφοράς του Τάκιτου (*Ann.* 4.34: *Marci Ciceronis libro quo Catonem caelo aequavit, quid aliud dictator Caesar quam rescripta oratione velut apud iudices respondit?*) πως ο Κικέρων εξύψωσε τον Κάτωνα στον ουρανό, μια υπερβολή που απαντάται συχνά σε πανηγυρικούς λόγους,¹⁴⁹ έχει επικρατήσει η άποψη πως το έργο *Cato* ήταν εγκώμιο. Τα τρία αποσπάσματα που έχουν σωθεί, ενισχύουν αυτήν την άποψη αποκαλύπτοντας έναν επαινετικό χαρακτήρα προς τον Κάτωνα.¹⁵⁰ Τα άλλα δύο όμως χωρία από το έργο του Πλουτάρχου,¹⁵¹ όπου μεταφέρονται τα λόγια του Κικέρωνα για τον Κάτωνα, δεν μας οδηγούν σε αυτή την κατεύθυνση, αλλά μάλλον δίνουν την αντίθετη εντύπωση, ώστε ίσως το έργο *Cato* δεν θα έπρεπε να συγκαταλέγεται στους εγκωμιαστικούς λόγους. Το ότι το έργο αποκαλούνταν και *vita* μας παραπέμπει στο να θεωρήσουμε πως είχε βιογραφικό χαρακτήρα. Ο Jones, λαμβάνοντας υπόψη του και την αναφορά του σχολιαστή του Γιουβενάλη (*Schol. Iuv.* 6.338),¹⁵² υποστήριξε πως ίσως η μορφή του έργου ήταν διαλογική και επρόκειτο συνεπώς για μια βιογραφία σε μορφή διαλόγου, επηρεασμένη από τα ελληνιστικά πρότυπα.¹⁵³ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία εξακολουθεί να καταγράφεται ως εγκώμιο, πανηγυρικός λόγος.

Ο Κικέρων υποστηρίζει πως συνέθεσε το συγκεκριμένο έργο μετά από παράκληση του Βρούτου, ευνοούμενου του Καίσαρα, αλλά ταυτοχρόνως συγγενή και θαυμαστή του Κάτωνος. Ωστόσο, ο πρώτος που πρότεινε στον διακεκριμένο ρήτορα να γράψει κάτι για τον Κάτωνα, μετά την αυτοκτονία του, ήταν ο Αττικός, ενώ ο Κικέρων υπήρξε ιδιαίτερα επιφυλακτικός, καθώς σκεφτόταν πως θα ήταν αδύνατο να επαινέσει τον Κάτωνα χωρίς να

¹⁴⁹ Martin – Woodman (1989) 181.

¹⁵⁰ Πρόκειται για τα εξής αποσπάσματα: **Gellius, *Noctae Atticae* 13.20.14** [*de (M. Catonis) vita laudibusque cum M. Tullius scriberet, pronepotem eum Catonis censorii dixit fuisse*], **Macrobius, *Sat.* 6.2.33** [*In Catone Ciceronis: contingebat in eo quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re quam fama viderentur; id quod non saepe evenit, ut expectatio <a> cognitione, aures ab oculis vincerentur.*] και **Priscian, *Inst Gramm.*, GLK II 510.19** [*Cicero in Catone maiore: ignotum alteri quod patrem, alteri quod tutorem secutus esset*].

¹⁵¹ Πρόκειται για τα εξής δύο χωρία: Πλουτ., *Κάτων νεότερος* 50.2 (*αἰτιάται δὲ Κικέρων ὅτι, τῶν πραγμάτων ἄρχοντας τοιούτου δεομένων, οὐκ ἐποίησατο σπουδὴν οὐδὲ ὑπῆλθεν ὁμιλίᾳ φιλανθρώπων τὸν δῆμον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ λοιπὸν ἐξέκαμε καὶ ἀπηγόρευσε, καίτοι τὴν στρατηγίαν αὐτὸς ἐξ ὑπαρχῆς μετελθὼν.*) και Πλουτ., *Φωκίων* 3.1 (*ἀλλ' ὁ μὲν Κικέρων φησὶν αὐτὸν ὥσπερ ἐν τῇ Πλάτωνος πολιτείᾳ καὶ οὐκ ἐν τῇ Ῥωμύλου πολιτενόμενον ὑποστάθμῃ τῆς ὑπατείας ἐκπεσεῖν*).

¹⁵² *Caesar bello civili cognita Catonis morte, cuius virtutem dialogo illo cui inscripsit Cato Cicero etiam laudavit, duos libros famosissimos in vitam Catonis edidit quos Anticatones inscripsit.*

¹⁵³ Jones (1970) 194-195.

κατακρίνει φίλους του Αττικού, οπαδούς του Καίσαρα (Cic., *Ad Att.* 12.4.2).¹⁵⁴ Στη συνέχεια, όμως, αποφάσισε να γράψει και, καθώς πριν την έκδοση των έργων συνηθιζόταν να δημοσιεύονται χωρία από αυτά, έσπευσε να διευκρινίσει πως ο Βρούτος τον παρότρυνε να συνθέσει το έργο *Cato* (*Or.* 35: *nisi tibi hortanti et illius memoriam mihi caram excitanti non parere nefas esse duxissem*) και πως ο ίδιος δεν θα τολμούσε να γράψει κάτι αντίστοιχο σε μια εποχή που θα κατακερμάτιζε τη *virtus* (*numquam attigissem tempora timens inimica virtuti*).¹⁵⁵ Με τον όρο *virtus* υπονοείται η πολιτική αρετή του Κάτωνος, ενώ ολόκληρη η τελευταία φράση θα μπορούσε να προσληφθεί και ως *captatio benevolentiae*¹⁵⁶ με αποδέκτη τον Καίσαρα, ακριβώς πριν την έκδοση του έργου.¹⁵⁷ Συνεχίζοντας, ο Κικέρων καλεί τον Βρούτο να καταστεί μάρτυρας ότι εκείνος του ζήτησε να συγγράψει το εν λόγω βιβλίο και να τον υπερασπιστεί σε περίπτωση που κατηγορηθεί και δεν κατορθώσει να προστατέψει μόνος τον εαυτό του (*sed testificor me a te rogatum et recusantem haec scribere esse ausum. Volo enim mihi tecum commune esse crimen, ut, si sustinere tantam quaestionem non potuero, iniusti oneris impositi tua culpa sit, mea recepti*).¹⁵⁸ Η πράξη αυτή κρίθηκε αρνητικά από τον πρώην *cliens* του Κικέρωνα, τον Αύλο Καικίνα, ο οποίος λαμβάνοντας υπόψιν του την εύνοια του Καίσαρα στον Βρούτο, θεώρησε πως το ότι προέταξε ο Κικέρων την απόφαση να συγγράψει το εγκώμιο *Cato* ύστερα από παρότρυνση του Βρούτου, ήταν ανήθικο¹⁵⁹ (Cic., *Ad Fam.* 6.7.4: *Auges etiam tu mihi timorem, qui in Oratore tuo caves tibi per Brutum et ad excusationem socium quaeris: ubi hoc omnium patronus facit, quid me, veterem tuum, nunc omnium clientem, sentire oportet?*). Το ρήμα *testificor* που χρησιμοποιεί ο Κικέρων είναι αρκετά δηκτικό και παραπέμπει σε συμφραζόμενα δικαστικής διαμάχης.¹⁶⁰ Είναι αξιοσημείωτο πως ο ρήτορας χρησιμοποιεί το όνομα του Βρούτου ως «ασπίδα» προστασίας, πίσω από την οποία κρύβεται για να διατυπώσει το εγκώμιο του στον Κάτωνα. Ο λόγος του Κικέρωνα μοιάζει να δίνει έμφαση στις αρνητικές επιπτώσεις που ίσως προκαλούνταν από το βιβλίο αυτό, καθώς σίγουρα δεν θα άρεσε στον Καίσαρα ο έπαινος του πολιτικού του αντιπάλου και ενός άνδρα που πέθανε για την *libertas*, την ουσία της *res publica* που είχε πια χαθεί.

¹⁵⁴ Jones (1970) 189.

¹⁵⁵ Canfora (2007) 256.

¹⁵⁶ Η *captatio benevolentiae* συνίσταται στο ότι για να γράφει τελικά το εγκώμιο ο Κικέρων, σημαίνει πως η εποχή του, δηλαδή η εποχή που κυβερνά ο Καίσαρας, δεν υπονομεύει την *virtus*, αλλά την καταξιώνει. Αυτό βέβαια δεν θα το πίστευε πραγματικά ο Κικέρων [Canfora (2007) 256]. Αν και οι εμφύλιοι πόλεμοι είχαν βέβαια λήξει, η *res publica* και η συνεπαγόμενη *libertas*, για τις οποίες θυσιάστηκε επιδεικνύοντας *virtus* ο Κάτων, με την επικράτηση του Καίσαρα που κυβέρνησε ως *dominus* είχαν πάψει στην πραγματικότητα να υφίστανται.

¹⁵⁷ Canfora (2007) 256-257.

¹⁵⁸ *id.* 256.

¹⁵⁹ *id.* 257.

¹⁶⁰ *id.* 256.

Ο Καίσαρας, αναχωρώντας για την Ισπανία, τον Οκτώβριο του 46 π.Χ. πιθανώς είχε μαζί του το χειρόγραφο με τον *laus Catonis* που είχε συνθέσει ο Κικέρων και σκόπευε να απαντήσει ξεκινώντας μια λογοτεχνική διαμάχη, αφού πρώτα θα είχε ολοκληρώσει τον πόλεμο. Λίγο πριν τη μάχη της Μούνδας, τον Μάρτιο του 45 π.Χ. (Suet., *Iul.* 56.5: *Reliquit et «de analogia» duos libros et «Anticatones» totidem ac praeterea poema quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit*) ο Καίσαρας σχεδίασε τη λογοτεχνική του απάντηση, τα δύο του βιβλία με τίτλο *Anticato*. Εκεί παρομοίαζε τον Κικέρωνα με τον Περικλή όσον αφορά στις ρητορικές του ικανότητες και με τον Θηραμένη όσον αφορά στις πολιτικές (Πλουτ., *Κικέρων* 39.4: *ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τόν βίον ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν*) κατηγορώντας τον εμμέσως για το ευμετάβολο του χαρακτήρα και των αποφάσεών του. Επίσης, ο Καίσαρας οργισμένος υπονόμεισε την ηθική ποιότητα του πολιτικού του αντιπάλου, του Κάτωνος, κατηγορώντας τον για απληστία, φιλοδοξία και έλλειψη εμπιστοσύνης ακόμη και προς τους φίλους του, αισχροκέρδεια και ανηθικότητα (Πλουτ., *Κάτων νεότερος* 11,7; 36, 4-5; 52,5-7). Αν και η αντίδρασή του, όπως και τα πολιτικά του κίνητρα, θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν, ωστόσο δεν πέτυχε τον στόχο του, καθώς διαστρέβλωσε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα και την προσωπικότητα του Κάτωνος. Σε αντίδραση, οι υποστηρικτές του τελευταίου επιχείρησαν να τον εξυψώσουν ακόμη περισσότερο, ενώ τέθηκε υπό αμφισβήτηση η *clementia* του Καίσαρα.¹⁶¹

Παράλληλα, στο πλαίσιο της ίδιας διαμάχης, ο Καίσαρας έδωσε εντολή και στον Ίρτιο να ανταπαντήσει στο έργο του Κικέρωνα. Η απάντηση του Ιρτίου έγινε γνωστή στον ρήτορα τον Μάιο του 45 π.Χ., ενώ ο Καίσαρας απουσίαζε ακόμη στην Ισπανία. Το σημαντικό είναι πως, αφενός ο Ίρτιος δεν εγκωμιάζε τον Κάωνα, αφετέρου επαινούσε τον Κικέρωνα, στοιχείο που θέλησε να εκμεταλλευτεί ο ρήτορας. Ο Κικέρων από το έργο του Ιρτίου, στο οποίο κατέγραψε τα παραπτώματα του Κάωνα συνδυάζοντάς τα με τα εγκωμιαστικά λόγια του πρώτου, συμπέρανε το είδος των αρνητικών σχολίων και των προσβολών που θα δεχόταν από τον Καίσαρα εξαιτίας του πανηγυρικού του λόγου που συνέθεσε για τον υποστηρικτή της *res publica* (Cic., *Ad Att.* 12.40.1: *qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam perspexi ex eo libro quem Hirtius ad me misit; in quo conligit vitia Catonis sed cum*

¹⁶¹ Gelzer (1969) 302-303.

maximis laudibus meis).¹⁶² Στις 11 Μαΐου του 45 π.Χ. με μια επιστολή ο Ίρτιος παρείχε ουσιαστικά στον Κικέρωνα ένα προσχέδιο του *Anticato* που επρόκειτο να συνθέσει ο Καίσαρας.¹⁶³

Αξιίζει να σημειωθεί πως ο Βρούτος συνέθεσε και αυτός εγκώμιο προς τιμήν του Κάτωνα του νεότερου, κίνηση της οποίας τις αιτίες δεν γνωρίζουμε. Ο Canfora έχει υποστηρίξει ότι ίσως ο Βρούτος απογοητεύτηκε από το έργο του Κικέρωνα και θέλησε να γράψει ένα δικό του, πρόταση την οποία δεν συμμερίζομαι λαμβάνοντας υπόψιν κιόλας πως η κριτική του Καίσαρα απέναντι στους δύο εγκωμιαστικούς λόγους ήταν υπέρ του Κικέρωνα (Cic., *Ad Att.* 13.46.2)· ή ακόμη πως επεδίωξε να αποστασιοποιηθεί από τον Καίσαρα, επαινώντας τον πολιτικό του αντίπαλο.¹⁶⁴ Επιπλέον, ο Jones έχει διατυπώσει πως πιθανώς ο Βρούτος ενοχλήθηκε από την *clementia* του Καίσαρα απέναντι στον Κικέρωνα, αποφασίζοντας να μην τον τιμωρήσει για τον *laus Catonis* που συνέθεσε.¹⁶⁵ Θα ήθελα να προσθέσω μια άλλη πιθανή αιτία, η οποία συνδέεται με την κριτική που άσκησε ο Καίσαρ όσον αφορά στην ανωτερότητα του ύφους του Κικέρωνα συγκριτικά με του Βρούτου: Ο Βρούτος ίσως, μετά τη δήλωση του Κικέρωνα ότι εκείνος τον είχε ωθήσει στο να συνθέσει τον πανηγυρικό *Cato*, φοβήθηκε την αντίδραση του Καίσαρα και θεώρησε καλό να γράψει ένα εγκώμιο πιο συγκρατημένο και μετριοπαθές για τον Κάτωνα, και για αυτό και κατώτερης ποιότητας από λογοτεχνική άποψη βάσει των αισθητικών κριτηρίων του Καίσαρα, ώστε να διατηρήσει μια ισορροπία στη σχέση του με εκείνον και να μην υποστεί κυρώσεις. Μάλιστα, ο Βρούτος στα γεγονότα της συνωμοσίας του Κατιλίνα εξήρε τον Κάτωνα και όχι τον Κικέρωνα, ο οποίος εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του προς το έργο του Βρούτου.¹⁶⁶

Η διαμάχη για τον Κάτωνα συνεχίστηκε και θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως κίνηση να ελεγχθούν οι αντιδράσεις του Καίσαρα και τα όρια της προπαγάνδας του.¹⁶⁷ Τον Αύγουστο του 45 π.Χ. δημοσιεύτηκαν και άλλοι εγκωμιαστικοί λόγοι προς τον Κάτωνα από τον επικούρειο Μάρκο Φάδιο Γάλλο και αργότερα από τον Μουνάτιο Ρούφο.¹⁶⁸ Ο Κικέρων

¹⁶² Canfora (2007) 257.

¹⁶³ *id.* 258.

¹⁶⁴ *id.* 258.

¹⁶⁵ Jones (1970) 193.

¹⁶⁶ Μέσω του Αττικού, του φίλου του Κικέρωνα, ο ρήτορας άσκησε κριτική στον *laus* που συνέθεσε ο Βρούτος και του πρότεινε κάποιες αλλαγές, τις οποίες εκείνος όμως δεν ενστερνίστηκε αλλά και αντέδρασε αρνητικά (Cic., *Ad Att.* 12.21.1: *legi Bruti epistulam eamque tibi remisi sane non prudenter rescriptum ad ea quae requisieras. sed ipse viderit. quamquam illud turpiter ignorat.[..] me autem hic laudat quod rettulerim, non quod patefecerim, quod <cohortatus> sim, quod denique ante quam consulerem ipse iudicaverim. quae omnia quia Cato laudibus extulerat in caelum perscribendaque censuerat, idcirco in eius sententiam est facta discessio.*).

¹⁶⁷ Canfora (2007) 25.

¹⁶⁸ *id.* 260, σημ.16.

επιχειρώντας να θέσει ένα τέρμα στη λογοτεχνική διαμάχη με τον Καίσαρα, με τη βοήθεια του Βάλβου, τον άφησε να πιστεύει πως εκτιμούσε το έργο *Anticato*, και κατόπιν συμβουλής του φίλου του Αττικού, του έστειλε εξευμενιστική επιστολή μέσω του Δολαβέλλα.¹⁶⁹

Ο Κικέρων, λοιπόν, αν και δεν υπέστη κυρώσεις εξαιτίας του επαίνου του προς τον πολιτικό αντίπαλο του Καίσαρα, του οποίου η αυτοκτονία λειτούργησε ως αντίσταση στην κατάρρευση της *res publica* και την καταπάτηση της *libertas*, εξ αρχής φοβόταν τις αντιδράσεις και για αυτό προσπάθησε να καλυφθεί πίσω από το όνομα του Βρούτου, ευνοούμενου του Καίσαρα. Έπεσε θύμα προπαγάνδας εις βάρος του όμως, καθώς ο Καίσαρας απάντησε με τα δύο βιβλία του, *Anticatones*. Προς έκπληξη του ρήτορα βέβαια, ο Καίσαρας στον πρόλογο του τον επαινούσε συγκρίνοντάς τον και με τον Βρούτο¹⁷⁰ (Cic., *Ad Att.* 12.40.1: *qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam perspexi ex eo libro quem Hirtius ad me misit; in quo conligit vitia Catonis sed cum maximis laudibus mei* και 13.46.2: *multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiores factum, Bruti Catone lecto se sibi visum disertum*). Το έργο του Κικέρωνα, αν και δεν σώθηκαν από αυτό παρά μόνο πέντε αποσπάσματα, δεν λησμονήθηκε και μνημονευόταν στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως συνέβη για παράδειγμα από τον Τάκιτο (*Ann.* 4.34). Επίσης, παρά την προπαγάνδα που άσκησε ο Καίσαρας μέσω του *Anticato* εις βάρος του Κάτωνος, μεταγενέστεροι συγγραφείς εξακολούθησαν να τον εγκωμιάζουν.¹⁷¹ Αν δεχτούμε πως επρόκειτο για διαλογικό έργο, τότε ο Κικέρων θα έβαζε τους διάφορους συνομιλητές να εκφράζουν τις απόψεις τους, θετικές ή αρνητικές για τον Κάτωνα τον νεότερο,¹⁷² χωρίς να επωμίζεται ο ίδιος όλη την ευθύνη για όσα θα εκφράζονταν και χωρίς να διαφαίνεται καθαρά η δική του άποψη, η οποία θα κρυβόταν ανάμεσα στα λόγια των ομιλητών. Κατά συνέπεια, ο Καίσαρας δεν θα μπορούσε εύκολα να κατηγορήσει τον Κικέρωνα και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που δεν τιμωρήθηκε. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε με σιγουριά να οδηγηθούμε σε αυτό το συμπέρασμα αναφορικά με τη μορφή του έργου. Η προπαγάνδα κατά του Κάτωνος του νεότερου ξεπέρασε τα χρόνια διακυβέρνησης του ίδιου του Καίσαρα και

¹⁶⁹ Canfora (2007) 259.

¹⁷⁰ Jones (1970) 193.

¹⁷¹ Gelzer (1969) 303, σημ.1: Εδώ ο Gelzer σε μία εκτενή παραπομπή παραθέτει όλα τα χωρία όλων των συγγραφέων που επαινούν τον Κάτωνα. Ενδεικτικά αναφέρω τον Σαλλούστιο, που ταύτισε τον Κάτωνα με την *virtus* (*Cat.* 54.1: *Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato*), τον Οράτιο (*Carm.* 1.12.35: *Catonis nobile letum*, *Carm.* 2.1.23: *cuncta subacta praeter atrocem animum Catonis*), τον Βελλήιο Πατέρκουλο (2.35.2: *homo virtutis simillimus et per omnia ingenio diis quam hominibus propior*) και τον Βαλέριο Μάξιμο (2.10.8: *omnibus numeris perfecta uirtus. quae quidem effecit ut quisquis sanctum et egregium ciuem significare uelit, sub nomine Catonis definiat*). Ακόμη, εντοπίζονται χωρία από τον Πετρώνιο και τον Λουκανό που επίσης συνδυάζει αναφορές στον Κάτωνα και στη *virtus*.

¹⁷² Jones (1970) 196.

επεκτάθηκε έως και την εποχή του Τιβερίου. Συγκεκριμένα, ο Αύγουστος στα τελευταία χρόνια της εξουσίας του απάντησε στον Βρούτο γράφοντας *Rescripta Bruto de Catone* και ζήτησε και από τον Τιβέριο να συγγράψει ένα αντίστοιχο έργο (Suet., Aug. 85.1: *Multa varii generis prosa oratione composuit, ex quibus nonnulla in coetu familiarium velut in auditorio recitavit, sicut «Rescripta Bruto de Catone», quae volumina cum iam senior ex magna parte legisset, fatigatus Tiberio tradidit perlegenda*),¹⁷³ ώστε ο Κάτων να μείνει στη μνήμη των ανθρώπων ως ένα αρνητικό παράδειγμα πολιτικού άνδρα.

Ο Κικέρων δεν τιμωρήθηκε για τον *laus Catonis* από τον Καίσαρα, αλλά ένα χρόνο μετά τη δολοφονία του τελευταίου, οδηγήθηκε στον θάνατο από τον Μάρκο Αντώνιο. Η απροκάλυπτη επίθεση του Κικέρωνα προς τον Αντώνιο μέσω των *Φιλιππικών* του *Λόγων*, οι οποίοι χαρακτηρίζονται επικίνδυνοι, καθώς υποκίνησαν έριδες και φανατισμό με την ένταση της καταφανούς εχθρότητας προς τον δεύτερο,¹⁷⁴ συνδυαστικά με τα πολιτικά του λάθη του ρήτορα και την επιμονή του στην αποκατάσταση της *res publica*, τον οδήγησαν στην καταδίκη. Συγκεκριμένα, στις 17 Μαρτίου του 44 π.Χ. ο Κικέρων εκφώνησε έναν λόγο στη Σύγκλητο προτείνοντας γενική αμνηστία για τους συνωμότες κατά του Καίσαρα, ενώ η άφιξη του Οκταβιανού στη Ρώμη αναπτέρωσε προσωρινά τις ελπίδες των υποστηρικτών της *res publica*. Ο Αντώνιος, όμως, που υπήρξε προηγουμένως στενός συνεργάτης του Καίσαρα, καρπώθηκε την προσωπική περιουσία εκείνου¹⁷⁵ και ενίσχυσε την πολιτική του θέση αναλαμβάνοντας την ηγεσία του *Καισαρικού* κόμματος προς απογοήτευση του Κικέρωνα, ο οποίος βλέποντας απλώς τον έναν μονάρχη να διαδέχεται τον άλλο¹⁷⁶ και την αναβολή της οραματιζόμενης αποκατάστασης του παλιού ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, εγκατέλειψε τη *Senatus* για έξι μήνες σχεδόν. Σε επιστολή του στον Αττικό, μάλιστα, συνειδητοποιεί ότι *vivit tyrannis, tyrannus occidit* (Cic., *Ad. Att.* 14.4.2).

Όταν ο Κικέρων επέστρεψε στη *Senatus* μετά την εξάμηνη απουσία του, ο Αντώνιος οργισμένος εξαιτίας της μακράς απουσίας του, τον κατηγόρησε, δίνοντάς του την αφορμή να εκφωνήσει στις 2 Σεπτεμβρίου τον πρώτο *Φιλιππικό*.¹⁷⁷ Στον λόγο αυτό ο Κικέρων απέφυγε

¹⁷³ Canfora (2007) 260, σημ.16.

¹⁷⁴ Mitchell (1991) 307.

¹⁷⁵ Κληρονόμος του Καίσαρα ήταν ο Οκταβιανός. Ωστόσο, μετά τη δολοφονία του Καίσαρα, ο Αντώνιος είχε οικειοποιηθεί τα χρήματα από το σπίτι του προηγούμενου, με τη δικαιολογία πως επρόκειτο για δημόσια χρήματα και όχι για προσωπική περιουσία. Όταν ο Οκταβιανός κατέφθασε στη Ρώμη, ως υιοθετημένος γιος του Καίσαρα, και ζήτησε αυτό το ποσό, ο Αντώνιος αρνήθηκε να του το δώσει. Ως αποτέλεσμα, εκείνος αναζήτησε με κάθε μέσο κονδύλια, ώστε να διοργανώσει αγώνες προς τιμήν του Καίσαρα και της *Venus Genetrix* [Mitchell (1991) 293 / Smith (1966) 239].

¹⁷⁶ May (2002) 15.

¹⁷⁷ *id.* 16.

τη σκληρή προσωπική επίθεση κατά του Αντωνίου, αλλά με ήπιο τόνο επεσήμανε τις αλλαγές που διαφαίνονταν στο πολιτικό προσκήνιο (*Phil.* 1.6)¹⁷⁸ και τις ενέργειες του που προσέκρουαν στις αρχές της *res publica*.¹⁷⁹ Ο Αντώνιος αποσύρθηκε για να σχεδιάσει την απάντηση του, την οποία εκφώνησε στη *Senatus* στις 19 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους και ακολούθησε ο δεύτερος *Φιλιππικός* του Κικέρωνα με προσβολές κατά του ίδιου του Αντωνίου όσον αφορά στο δημόσιο και ιδιωτικό του βίο. Τον κατηγορούσε κυρίως για συμμετοχή σε τυχερά παιχνίδια (τζόγο) και για υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ (*Phil.* 2.66-68). Ο δεύτερος *Φιλιππικός* δεν εκδόθηκε ποτέ, αλλά κυκλοφόρησε μόνο εν είδει πολιτικού φυλλαδίου, κάνοντας φανερή την οριστική ρήξη των σχέσεων των δύο ανδρών.¹⁸⁰ Η Edwards διατείνεται πως οι επιθέσεις του Κικέρωνα στον Μάρκο Αντώνιο είναι οι πιο σκληρές που σώζονται σε ολόκληρη τη Λατινική Λογοτεχνία.¹⁸¹ Στον τρίτο *Φιλιππικό*, ο Κικέρων, παρουσιάζοντας τον πολιτικό του αντίπαλο ως καταπιεστικό δυνάστη που είχε αυξήσει τα δικαιώματα του ως *consul* μέσω της βίας που ασκούσε και των παρανομιών στις οποίες κατέφευγε,¹⁸² δήλωνε ότι συντασσόταν στο πλευρό του Οκταβιανού (*Phil.* 3.19: *Quae sunt perdita consilia? an ea, quae pertinent ad libertatem populi Romani recipendam? quorum consiliorum Caesari me auctorem et hortatorem et esse et fuisse fateor*) και ότι ενέκρινε τον σχηματισμό ιδιωτικού στρατιωτικού σώματος, την δωροδοκία των στρατευμάτων (*Phil.* 3.3: *firmissimum exercitum ex invicto genere veteranorum militum comparavit patrimoniumque suum ecfudit; quamquam non sum usus eo verbo, quo debui; non enim ecfudit; in rei publicae salute conlocavit*), καθώς και την εγκατάλειψη ενός *consul* από τον στρατό (*Phil.* 3.6: *Quae cum hostem populi Romani Antonium iudicasset, comes esse eius amentiae noluit; reliquit consulem; quod profecto non fecisset, si eum consulem iudicasset, quem nihil aliud agere, nihil moliri nisi caedem civium atque interitum civitatis videret*).¹⁸³ Στους υπόλοιπους *Φιλιππικούς*, εξακολούθησε να προσωπογραφεί με ζοφερά χρώματα τον Αντώνιο τονίζοντας τον δεσποτισμό του και την αδυναμία του να παγιώσει την ειρήνη και την ομόνοια.¹⁸⁴ Η αντιπαράθεση κορυφωνόταν σταδιακά εξαιτίας των λανθασμένων πολιτικών χειρισμών του

¹⁷⁸ *Ecce enim Kalendis Iuniis, quibus ut adessemus, edixerat, mutata omnia: nihil per senatum, multa et magna per populum et absente populo et invito. Consules designati negabant se audere in senatum venire; patriae liberatores urbe carebant ea, cuius a cervicibus iugum servile deiecerant; quos tamen ipsi consules in contionibus et in omni sermone laudabant. Veterani qui appellabantur, quibus hic ordo diligentissime caverat, non ad conservationem earum rerum, quas habebant, sed ad spem novarum praedarum incitabantur.*

¹⁷⁹ Smith (1966) 244 και Mitchell (1991) 301: Ο Κικέρων εξέφρασε τη δυσaréσκειά του ως προς την κατάχρηση νομικών διατάξεων και την άσκηση πολιτικής βίας από τον Αντώνιο μέσω του εκφοβισμού της *Senatus*, των *magistratus* και του *populus*.

¹⁸⁰ Smith (1966) 245.

¹⁸¹ Edwards (1993) 191.

¹⁸² Mitchell (1991) 306.

¹⁸³ Knight (1968) 162.

¹⁸⁴ May (2002) 17.

ρήτορα. Ο υπερβολικός έπαινος στον δέκατο και ενδέκατο *Φιλιππικό* προς τον Βρούτο και τον Κάσσιο, υποστηρικτές της *res publica*, αλλά ταυτοχρόνως δολοφόνους του Καίσαρα, οι οποίοι κατόρθωσαν να θέσουν υπό τον έλεγχο τους τις επαρχίες της Μακεδονίας, του Ιλλυρικού, ολόκληρης της Ελλάδος και της Συρίας αντιστοίχως, καθώς και η υποστήριξη της άποψης πως θα έπρεπε να τους ανατεθεί η διακυβέρνησή των περιοχών αυτών, πρόταση που ενέκρινε εν τέλει η *Senatus* (Cic., *Phil.* 10.25-26),¹⁸⁵ συνέβαλαν στη συμμαχία Οκταβιανού και Αντωνίου σχηματίζοντας μαζί με τον Λέπιδο την Β' Τριανδρία τον Νοέμβριο του 43 π.Χ.

Οι *Triumviri Reipublicae Constituendae* επιθυμώντας να απομακρύνουν από την πολιτική σκηνή όλους τους εχθρούς τους, εφάρμοσαν το σύστημα των *προγραφών*. Μεταξύ των θυμάτων τους, με πρόταση του Αντωνίου και παρά την ένσταση του Οκταβιανού, συμπεριελήφθη και ο Κικέρων, η ενσάρκωση της *res publica*,¹⁸⁶ που υπέστη την ποινή του αποκεφαλισμού (Πλουτ., *Κικέρων* 48.4: *έσφάγη δὲ τὸν τράχηλον ἐκ τοῦ φορείου προτείνας, ἔτος ἐκεῖνο γεγονὼς ἐξηκοστὸν καὶ τέταρτον, τὴν δὲ κεφαλὴν ἀπέκοψεν αὐτοῦ καὶ τὰς χεῖρας, Ἀντωνίου κελεύσαντος*) εξαιτίας των πολιτικῶν απόψεων που τόλμησε να διατυπώσει δημόσια και λόγω των επιθέσεων κατά του Αντωνίου. Η τιμωρία του Κικέρωνα και το φρικτό γεγονός της έκθεσης της κεφαλῆς και των ἄνω ἄκρων του στα *Rostra* της Ρώμης (Πλουτ., *Κικέρων* 49.1: *τὴν δὲ κεφαλὴν καὶ τὰς χεῖρας ἐκέλευσεν ὑπὲρ τῶν ἐμβόλων ἐπὶ τοῦ βήματος θεῖναι, θέαμα Ρωμαίοις φρικτόν, οὐ τὸ Κικέρωνος ὄρᾶν πρόσωπον οἰομένοις, ἀλλὰ τῆς Ἀντωνίου ψυχῆς εἰκόνα*), κατέστη εφεξῆς *exemplum* καθιστώντας τους ποιητές της Αυγούστειας περιόδου ιδιαίτερα προσεκτικούς σε ὅ,τι ἔγραφαν και αφυπνίζοντάς τους ως προς το ὅτι η *clementia* του Καίσαρα, δεν χαρακτήριζε όλους τους πολιτικούς ἄνδρες. Ἐγινε αντιληπτό πως η ελευθερία του λόγου ἔχει αυστηρά ὅρια πια, η υπέρβαση των οποίων μπορούσε να αποβεί μοιραία για τους συγγραφείς που τυχόν το αποτολμούσαν.

Η περίοδος της Β' Τριανδρίας που ακολούθησε, υπό τη σκιά του τραγικού γεγονότος της δολοφονίας του Κικέρωνα, κρίθηκε ιδιαίτερα σκοτεινή, καθώς στιγματίστηκε από εμφύλιους πολέμους, έλλειψη πολιτικῆς σταθερότητας, επιφυλακτικότητα, ανασφάλεια και περιορισμό της *libertas*, πριν η Ρώμη γίνει *Αυγούστεια*. Ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο να εκφράζεται κάποιος ελεύθερα, ὅπως γίνεται φανερό και από το παράδειγμα του Ασίνιου Πολλίωνα, ο οποίος παρά τους προκλητικούς στίχους του Αυγούστου εις βάρος του, εκείνος δεν απαντά παραμένοντας σιωπηλός και μέσω λογοπαιγνίου δηλώνει καθαρά πως, εάν γράψει κάτι που θα δυσαρεστήσει τον Οκταβιανό, θα υπογράψει ταυτόχρονα και τη δική του καταδίκη: [...] *at*

¹⁸⁵ Knight (1968) 163 και Mitchell (1991) 313-314.

¹⁸⁶ May (2002) 17.

ego taceo. Non est facile in eum scribere qui potest proscribere (Macr., Sat. 2.4.21).¹⁸⁷ Οι περισσότεροι από τους ποιητές που χαρακτηρίζονται *Αυγούστειοι*, με μοναδική εξαίρεση τον Οβίδιο, καταξιώθηκαν ήδη κατά τη διάρκεια της δύσκολης αυτής χρονικής περιόδου. Από το έργο τους, όμως, απουσίαζαν πολιτικές αναφορές, συμπεριλαμβανομένης κάποιας αναφοράς στον Οκταβιανό, πριν τη νίκη και την οριστική του επικράτηση στη ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ., καθώς, έχοντας στον νου τους νωπή την τιμωρία του Κικέρωνα ακόμη, απέφευγαν να ρισκάρουν να εγκωμιάσουν πιθανώς τον «λάθος» πολιτικό άνδρα,¹⁸⁸ από τα μέλη της Τριανδρίας, και έπειτα να υποστούν τις τραγικές συνέπειες. Μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες μεταβλήθηκαν. Το πολιτικό σκηνικό ξεκαθάρισε, παγιώθηκαν η *pax* και η *stabilitas*, παράγοντες υψίστης σημασίας για τους ποιητές που είχαν ταλαιπωρηθεί από τους εμφύλιους σπαραγμούς και είχαν συμμετάσχει στις πολεμικές συγκρούσεις, όπως ο Οράτιος και ο Τίβουλλος, και απαραίτητες προϋποθέσεις για την έναρξη της νέας εποχής επί Αυγούστου, της *Χρυσής Εποχής*, όπως χαρακτηρίστηκε. Ο Αύγουστος, έχοντας διδαχτεί αφενός από τα πολιτικά λάθη του Καίσαρα, ο οποίος δεν είχε εκτιμήσει σωστά τις προθέσεις και τη δύναμη των σφοδρών υποστηρικτών της *res publica*¹⁸⁹ με αποτέλεσμα να δολοφονηθεί, και αφετέρου απορρίπτοντας τη σκληρότητα του Μάρκου Αντωνίου, αλλά υιοθετώντας την αρετή της *clementia*, ακύρωσε την ισχύ των νόμων της Β' Τριανδρίας το 28 π.Χ.¹⁹⁰ Παράλληλα, επιχειρώντας να προπαγανδίσει πως το νέο καθεστώς αποτελούσε συνέχεια του παλιού ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος και πως ο ίδιος ήταν εγγυητής των ρεπουμπλικανικών θεσμών και των ηθικών και θρησκευτικών κανόνων,¹⁹¹ άσκησε μετριοπαθή πολιτική σε θέματα ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του και προσπάθησε να πάρει με το μέρος του εκπροσώπους της λογοτεχνίας, των οποίων η πένα θα εξυπηρετούσε στην προπαγάνδα αυτή. Σημειώνεται πως στα χρόνια του Αυγούστου δεν καταδικάστηκε κανένας συγγραφέας σε θάνατο σε περίπτωση που έγραψε ή διατύπωσε κάτι εις βάρος του ίδιου του *princeps* και της *Senatus*,¹⁹² όπως συνέβη επί Τιβερίου λόγω της *severitas* του.

Εξαίρεση στη γενικώς ομολογουμένη επιεική πολιτική του *princeps* κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων αποτέλεσε η περίπτωση του Κορνήλιου Γάλλου, του πατέρα της ρωμαϊκής ελεγείας, από την τάξη των *equites*, με τον οποίο συνδεόταν φιλικά ο Αύγουστος και ήταν

¹⁸⁷ Feeney (1992) 7 και Ziogas (2015) 120.

¹⁸⁸ Griffin (2005) 311.

¹⁸⁹ Cramer (1945) 160.

¹⁹⁰ Citroni (2009) 12.

¹⁹¹ *id.* 12.

¹⁹² Cramer (1945) 171.

condiscipulus του. Η σύγκρουση μεταξύ τους προέκυψε, όχι εξαιτίας της ποιήσής του Γάλλου, η οποία χάθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου, αλλά λόγω των πολιτικών του φιλοδοξιών. Αναλυτικότερα, μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο, ο Γάλλος συμμετείχε στο πλευρό του Οκταβιανού στην εκστρατεία στην Αίγυπτο, όπου η συνεισφορά του στο νικηφόρο αποτέλεσμα ήταν εξαιρετικά σημαντική, αφού μετά την πτώση της Αλεξάνδρειας το 30 π.Χ. χάριν στον δικό του σχεδιασμό και τους χειρισμούς του υποτάχθηκε η Κλεοπάτρα και η Αίγυπτος κατέστη ρωμαϊκή επαρχία.¹⁹³ Ο Οκταβιανός αναχωρώντας τον όρισε πρώτο *Praefectus Alexandriae et Aegypti* με *imperium ad similitudinem proconsulis*, που σήμαινε πως είχε ισχυρή διοικητική και στρατιωτική δύναμη, ώστε να μπορεί να διαφυλάσσει την ακεραιότητα της επαρχίας.¹⁹⁴ Για τρία χρόνια περίπου ο Γάλλος διοικούσε με βάση τις επιθυμίες του Αυγούστου, ώσπου το 27 π.Χ. επήλθε ρήξη ανάμεσά τους, με αποτέλεσμα να του αφαιρεθεί το αξίωμα του *Praefectus* και να του απαγορευτεί η διαμονή σε ρωμαϊκές επαρχίες, αλλά και η πρόσβαση στο σπίτι του ίδιου του Αυγούστου, αφού θεωρήθηκε από εκείνον αχάριστος και κακόβουλος (Suet., Aug. 66.2: *alteri ob ingratum et malivolum animum domo et provinciis suis interdixit.*) Κλήθηκε επίσης πίσω στη Ρώμη και καταδικάστηκε από τη *Senatus*, χωρίς όμως να προλάβει να εκτελεστεί η ποινή του, διότι οδηγήθηκε στην αυτοκτονία το 26 π.Χ. (Δίων Κάσσιος 53.23.5-7).¹⁹⁵

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν συμφωνούν ως προς την αιτία που προκάλεσε τη σύγκρουση του Γάλλου με τον *princeps*, ούτε ως προς την ποινή που του επιβλήθηκε. Σύμφωνα με τον Οβίδιο, αιτία στάθηκε ένα *crimen* του *praefectus*, αποτέλεσμα της *licentia* του, κατά του Αυγούστου (Am. 3.9.63-64: *tu quoque, si falsum est temerati crimen amici, / sanguinis atque animae prodige Galle tuae*), ένα καθαρά πολιτικό ζήτημα, χωρίς να καλύπτεται από μια λογοτεχνική πρόφαση. Μιλά, μάλιστα, πιο συγκεκριμένα για κάποια προσβολή και συκοφαντία που ξεστόμισε ο Γάλλος υπό την επήρεια αλκοόλ εις βάρος του *princeps* με συνέπεια να πέσει σε δυσμένεια (Tr. 2.445-446: *Non fuit opprobrio celebrasse Lycorida*

¹⁹³ Gibson (2012) 175.

¹⁹⁴ Ο Κορνήλιος Γάλλος αποτέλεσε εξαίρεση σε δύο επίπεδα. Η συμμετοχή του αφενός σε στρατιωτικές εκστρατείες δεν ταίριαζε με την αντιμιλιταριστική και αντιπερεαλιστική ιδεολογία των εκπροσώπων της ρωμαϊκής ελεγκίας [Gibson (2012) 175]. Αφετέρου, ενώ κανονικά το αξίωμα του *praefectus* μιας επαρχίας ανετίθετο σε κάποιον από την τάξη των *senatores*, στη συγκεκριμένη περίπτωση δόθηκε στον Γάλλο από την κατώτερη τάξη των *equites* (Δίων Κάσσιος 51.17.1), επειδή ο Οκταβιανός θεώρησε πως δεν θα αποτελούσε απειλή για τον ίδιο. Αντιθέτως, η ανάθεση της διοίκησης μιας τόσο σπουδαίας περιοχής από στρατιωτική άποψη αλλά και επειδή αποτελούσε κύρια πηγή ανεφοδιασμού της Ρώμης με σιτηρά σε κάποιον από την τάξη των *senatores*, θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για τον ίδιο και για ολόκληρη την ρωμαϊκή αυτοκρατορία, σε περίπτωση που χάριν στο αξίωμα και τη δύναμη του οργάνωνε δικό του στρατό ή δωροδοκούσε τις λεγεώνες [Minas – Nerpel και Pfeiffer (2010) 279].

¹⁹⁵ Γενομένον δὲ τούτου καὶ ἄλλοι αὐτῶ συχνοὶ ἐπέθεντο καὶ γραφὰς κατ' αὐτοῦ πολλὰς ἀπὸνενκαν, καὶ ἡ γεροῦσία ἅπανα ἁλῶναι τε αὐτὸν ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ φεγεῖν τῆς οὐσίας στερηθέντα, καὶ ταύτην τε τῷ Αὐγούστῳ δοθῆναι καὶ ἑαυτοῦς βουθυτῆσαι ἐψηφίσαντο. καὶ ὁ μὲν περιελγῆσας ἐπὶ τούτοις ἑαυτὸν προκατεχρήσατο.

Gallo, / *sed linguam nimio non tenuisse mero*). Ο Σουητώνιος αρκετά χρόνια αργότερα αναφέρει πως κατά τη διάρκεια της δίκης του Γάλλου ενώπιον της *Senatus*, ο υπόδικος κατηγορήθηκε για ένα από τα *gravissima crimina*, για το γεγονός δηλαδή ότι ζούσε με τον *grammaticus*, Καϊκίλιο Ηπειρώτη, ο οποίος είχε εξοριστεί εξαιτίας της απόπειράς του να συνάψει σχέση με τη σύζυγο του Αγρίππα (Suet., *Gramm.*16).¹⁹⁶ Η στενή και απροκάλυπτη σύνδεση, λοιπόν, του Γάλλου με τον εξόριστο, ήταν κατακριτέα, καθώς θεωρήθηκε πως αδιαφορούσε για τα συμφέροντα του *princeps*. Η κατηγορία αυτή σε συνδυασμό με άλλες *denuntiationes* των κατηγορών, καθώς και τους *senatus consultus*, είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή θανατικής ποινής (Suet., *Aug.* 66.2),¹⁹⁷ κάτι που εξώθησε τον ελεγεσιακό ποιητή στην αυτοκτονία. Στη συνέχεια, ο Δίων Κάσσιος (53.23.5-7),¹⁹⁸ κάνοντας μια σύγκριση με τον Αγρίππα, καταγράφει ότι ο Βαλέριος Λάργος επέρριψε στον Γάλλο την κατηγορία για ανάρμοστες πράξεις, όπως το ότι είχε τοποθετήσει παντού στην Αίγυπτο εικόνες του εαυτού του και πως είχε χαράξει στις πυραμίδες έναν κατάλογο με τα κατορθώματά του, αλλά και ότι διέδιδε φήμες κατά του Αυγούστου. Ως αποτέλεσμα, του επιβλήθηκε η ποινή της εξορίας και της απώλειας της περιουσίας, που συνεπαγόταν πλήρη *defamatio*. Το γεγονός αυτό τον έσπρωξε στην αυτοκτονία.¹⁹⁹

Σημαντικό ρόλο στην αλλαγή συμπεριφοράς του Αυγούστου προς τον Γάλλο έπαιξε η τρίγλωσση τιμητική και για τους δύο άνδρες επιγραφή [CIL III (Supp.) 14147 (5)], η οποία είχε υψωθεί ήδη από το 29 π.Χ., πιθανότατα από τον ίδιο τον Κορνήλιο Γάλλο,²⁰⁰ στη νήσο *Φίλαι*, μπροστά από τον ναό του Αυγούστου. Το ελληνικό και το λατινικό της κείμενο εστιάζουν στη δράση αποκλειστικά του Γάλλου, στις στρατιωτικές του εκστρατείες και στη σχέση του με τον βασιλιά της Μερής, χωρίς ωστόσο να εγκωμιάζεται και ο *princeps*, ενώ το αιγυπτιακό κείμενο άλλοτε αφορά στον *praefectus*, ο οποίος επαινείται -με τρόπο αντίστοιχο του εγκωμιασμού αιγύπτιου βασιλέως- για τις στρατιωτικές του ικανότητες και για την

¹⁹⁶ Q. Caecilius Epirota, Tusculi natus, libertus Attici equitis Romani, ad quem sunt Ciceronis epistolae, cum filiam patroni nuptam M. Agrippae doceret, suspectus in ea et ob hoc remotus, ad Cornelium Gallum se contulit vixitque una familiarissime, quod ipsi Gallo inter gravissima crimina ab Augusto obiicitur.

¹⁹⁷ [...] et Cornelium Gallum, quem ad praefecturam Aegypti, ex infima utrumque fortuna provexerat. Quorum alterum res novas molientem damnandum senatui tradidit, alteri ob ingratum et malivolum animum domo et provinciis suis interdixit. Sed Gallo quoque et accusatorum denuntiationibus et senatus consultis ad necem compulso [...].

¹⁹⁸ [...] ὁ δὲ δὴ Γάλλος Κορνήλιος καὶ ἐξύβρισεν ὑπὸ τῆς τιμῆς. πολλὰ μὲν γὰρ καὶ μάταια ἐς τὸν Αὐγούστον ἀπελήρει, πολλὰ δὲ καὶ ἐπαίτια παρέπραττε· καὶ γὰρ καὶ εἰκόνας ἑαυτοῦ ἐν ὅλῃ ὡς εἰπεῖν τῇ Αἰγύπτῳ ἔστησε, καὶ τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποιήκει ἐς τὰς πυραμίδας ἐσέγραψε. κατηγορήθη τε οὖν ἐπ' αὐτοῖς ὑπὸ Οὐαλερίου Λάργου, ἐταίρου τέ οἱ καὶ συμβιωτοῦ ὄντος, καὶ ἡτιμώθη ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὥστε καὶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν αὐτοῦ κωλυθῆναι διαιτᾶσθαι. γενομένου δὲ τούτου καὶ ἄλλοι αὐτῷ συχνοὶ ἐπέθεντο καὶ γραφὰς κατ' αὐτοῦ πολλὰς ἀπῆνεγκαν, καὶ ἡ γερουσία ἄπασα ἀλῶναί τε αὐτὸν ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ φυνεῖν τῆς οὐσίας στερηθέντα, καὶ ταῦτην τε τῷ Αὐγούστῳ δοθῆναι καὶ ἑαυτοῦς βουθυτῆσαι ἐψηφίσατο. καὶ ὁ μὲν περιελήσας ἐπὶ τούτοις ἑαυτὸν προκατεχρήσατο [...].

¹⁹⁹ Minas-Nerpel και Pfeiffer (2010) 280-281.

²⁰⁰ id. 275.

φροντίδα του για την επαρχία της Αιγύπτου μέσω της ανοικοδόμησης κτιρίων και μεγάλων αιγυπτιακών ναών και με τις προσφορές του στις αιγυπτιακές θεότητες, και άλλοτε στον Οκταβιανό.²⁰¹ Η ανέγερση της επιγραφής δεν θα μπορούσε να συσχετιστεί άμεσα με την καταδίκη του Κορνήλιου Γάλλου, καθώς μεσολάβησαν δύο χρόνια ως τη δίκη του ενώπιον της *Senatus*, και δεν θα έπρεπε να παρερμηνευθεί ως αλαζονική προσπάθεια να οικειοποιηθεί τον τίτλο του απόλυτου μονάρχη της επαρχίας, αλλά δικαιολογείται στο πλαίσιο του αιγυπτιακού και των κατάλοιπων του ελληνιστικού πολιτισμού.²⁰² Σίγουρα, όμως, προκάλεσε τη δυσaráσκεια του Αυγούστου η έκθεση των στρατιωτικών κατορθωμάτων του Γάλλου και της καταστολής των επαναστάσεων της Άνω Αιγύπτου, καθώς αντιτίθετο στην επιδίωξή του πρώτου να προπαγανδίζει τον ερχομό του ως απελευθερωτή από τη δυναστεία των Πτολεμαίων και ιδρυτή μιας νέας εποχής για την Αίγυπτο, μιας εποχής ευημερίας και τάξης.²⁰³ Παρόλα αυτά, ο *princeps* δεν αντέδρασε αμέσως, παρά μόνο όταν αργότερα έγιναν λανθασμένοι χειρισμοί σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, στοιχείο εξαιτίας του οποίου τελικά ο Γάλλος κλήθηκε πίσω στη Ρώμη.²⁰⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο *praefectus*, αφού κατέπνιξε την επανάσταση που είχε εγερθεί σε πέντε πόλεις της Άνω Αιγύπτου και αναδιοργάνωσε την πολιτική διοίκηση της περιοχής της *Τριακοντασχοίνου*, μέρος του βασιλείου της Μερής, εγκαθιστώντας έναν νέο πολιτικό ηγέτη (*tyrannus*), ανέπτυξε παράλληλα, όπως συνάγεται από τη φράση *in tutelam recepto*, σχέσεις *patronus – cliens* με εκείνον, αλλά πιθανότατα και φιλικές διαπροσωπικές σχέσεις.²⁰⁵ Η εν λόγω περιοχή, λοιπόν, με τη δράση του Γάλλου αποτέλεσε μέρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της επαρχίας της Αιγύπτου συγκεκριμένα, διατηρώντας ταυτοχρόνως μια σχετική αυτονομία.²⁰⁶ Η πρωτοβουλία αυτή του Γάλλου, όμως, η οποία ερχόταν σε αντίφαση με τον ρωμαϊκό νόμο,²⁰⁷ ερμηνεύθηκε ως προσπάθεια παγίωσης μιας ιδιωτικής συμμαχικής σχέσης με πάτρωνα τον ίδιο και *cliens* τον ηγέτη της

²⁰¹ Minas-Nerpel και Pfeiffer (2010) 269-270.

²⁰² *id.* 292: Ο Αύγουστος δύσκολα θα είχε ακούσει για την εκτενή καταγραφή των κατορθωμάτων του Γάλλου στην επιγραφή, παρά μόνο αργότερα ίσως το πληροφορήθηκε συνδυαστικά με τις κατηγορίες για λάθη όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική. Τα βασιλικά επίθετα που αποδίδονται στον Γάλλο στο αιγυπτιακό κείμενο δικαιολογούνται στο πλαίσιο έλλειψης εξοικείωσης των Αιγύπτων ιερέων με το αξίωμα του *praefectus*, τη θέση και τις αρμοδιότητες του προσώπου που το έφερε. Η απεικόνιση επίσης του Γάλλου, ως ένδοξου ιππέα, κατά τα ελληνιστικά πρότυπα [Minas –Nerpel και Pfeiffer (2010) 275-276] δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί προσβλητική και αλαζονική, παρά μόνο συμβολίζει τις στρατιωτικές επιτυχίες του *praefectus* και αναπλήρωσε τον εορτασμό θριάμβου στη Ρώμη, γεγονός που δεν ήταν εφικτό λόγω της έλλειψης *imperium* του Γάλλου [Minas-Nerpel και Pfeiffer (2010) 278].

²⁰³ *id.* 284.

²⁰⁴ *id.* 292.

²⁰⁵ *id.* 285.

²⁰⁶ *id.* 288.

²⁰⁷ Ο νόμος έδινε στη *Senatus* μόνο το δικαίωμα να αποφασίσει τη συμμαχία με μια ξένη δύναμη, κατόπιν προτάσεως κάποιου *consul* [Minas – Nerpel και Pfeiffer (2010) 290].

Μερόης,²⁰⁸ πράξη καταδικαστέα και υπονομευτική για τη *maiestas* της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του ίδιου του *princeps*, καθώς ο *praefectus* έμοιαζε να δρα ως απόλυτος ηγεμόνας της επαρχίας, χωρίς να τονίζει την καθολική κυριαρχία του Αυγούστου.²⁰⁹

Η πραγματική αιτία της καταδίκης του Γάλλου συνεπώς ήταν η περιφρόνηση των ρωμαϊκών πρακτικών όσον αφορά στα θέματα εξωτερικής πολιτικής²¹⁰ παρακάμπτοντας τον *princeps* και τη *Senatus*, οι υπέρμετρες πολιτικές φιλοδοξίες του Γάλλου, το πάθος του για δόξα, η αλαζονεία του και η αδυναμία του να κατανοήσει τη θέση και τα όριά του τον οδήγησε στο να διαπράξει *ὑβριν*, να δείξει ασέβεια στο πρόσωπο του Αυγούστου και να προκαλέσει την οργή του.²¹¹ Εμμέσως, έπαιξαν ρόλο η επιγραφή και κάποιες προσβολές κατά του ίδιου του Αυγούστου συνδυαστικά και με άλλες κατηγορίες που διατυπώθηκαν από *accusatores*, όπως αυτές που παρατίθενται από τον Σουητώνιο και τον Δίωνα Κάσσιο. Η απώλεια του Κορνήλιου Γάλλου ως πολιτικού άνδρα συνεπαγόταν την απώλεια ταυτοχρόνως και ενός σημαντικού ελεγειακού ποιητή, από τον οποίο σώθηκαν ελάχιστοι στίχοι, αλλά το όνομά του, παρά την καταδίκη του, δεν το σκέπασε η λήθη χάρη στους στίχους και τα ποιήματα που του αφιέρωσαν άλλοι ποιητές εγκωμιάζοντάς τον για το λογοτεχνικό του ταλέντο. Ο Βεργίλιος πρώτα στην έκτη του *Εκλογή* (*Ecl.* 6.64 κ.εξ.) τοποθετεί τον φίλο του, Γάλλο, σε ένα ειδυλλιακό περιβάλλον και περιγράφει πώς μυήθηκε στον κόσμο της ποίησης. Έπειτα, του αφιερώνει ολόκληρη την δέκατη *Εκλογή* (*Ecl.* 10.6: *sollicitos Galli dicamus amores*) αποδίδοντάς του φόρο τιμής και επαινώντας την ποίησή του. Τον παρουσιάζει πάλι σε ένα ειδυλλιακό τοπίο της Αρκαδίας να θρηνεί λόγω της εγκατάλειψής του από την Λυκωρίδα και να αργοπεθαίνει εξαιτίας του έρωτά του για αυτήν καταλήγοντας στο ότι *Omnia uincit Amor: et nos cedamus Amori* (*Ecl.* 10.69).²¹² Εκτός από τον Βεργίλιο, ο Προπέρτιος λίγο μετά την αυτοκτονία του Γάλλου μνημόνευσε το γεγονός σε δύο στίχους (2.34.91-92: *et modo formosa quam multa Lycoride Gallus / mortuus inferna vulnera lavit aqua!*) και αργότερα ο Οβίδιος γιορτάζει την εξάπλωση της φήμης του ποιητή σε Ανατολή και Δύση.²¹³ Τέλος, ο Κοϊντίλιανός καταγράφει πρώτο το όνομα του Γάλλου στον κανόνα των εκπροσώπων της ελεγειακής ποίησης χαρακτηρίζοντάς τον *durior* (*Inst.* 10.1.93: *Elegia quoque Graecos provocamus, [...] Ovidius utroque lascivior, sicut durior Gallus.*)

²⁰⁸ Minas – Nerpel και Pfeiffer (2010) 290-291.

²⁰⁹ *id.* 291-292.

²¹⁰ *id.* 293.

²¹¹ *id.* (2010) 281 και Pagan (2004) 383.

²¹² Σύμφωνα με σχόλιο του Σέρβιου μάλιστα, οι στίχοι 10.46-69, όπου εκτείνεται το μεγαλύτερο μέρος του λόγου του Γάλλου, προέρχονται από την ποίηση του ίδιου και δεν ανήκουν στον Βεργίλιο (*Ad. Ecl.* 10.46: *hi autem omnes versus Galli sunt, de ipsius translati carminibus*).

²¹³ *Am.* 1.15.29-30: *Gallus et Hesperii et Gallus notus Eois, / et sua cum Gallo nota Lycoris erit.* και *Ars* 3.537: *Vesper et Eoae novere Lycorida terrae.*

Εάν παραλειφθεί αυτό το μεμονωμένο περιστατικό με τον Κορνήλιο Γάλλο, τον ποιητή που προκάλεσε την οργή του Αυγούστου, όχι με το έργο του αλλά με τις πολιτικές του φιλοδοξίες, η ευεργεσία του *princeps* στους ποιητές της εποχής του ήταν αδιαμφισβήτητη, εξασφαλίζοντάς τους πολλά προνόμια και δείχνοντας σεβασμό στο δικαίωμα τους στη λογοτεχνική *libertas* και ανοχή στην επιλογή των λογοτεχνικών τους θεμάτων. Ο Αύγουστος εξαρχής αντιλήφθηκε τον καθοριστικό ρόλο που μπορούσαν να παίξουν οι ποιητές στην εδραίωση του *principatus* αναπαράγοντας στα έργα τους την ιδέα πως επρόκειτο για επανεγκαθίδρυση της *res publica*, επαινώντας το νέο καθεστώς και παρουσιάζοντας τον ίδιο τον Αύγουστο ως θιασώτη του *mos maiorum* και ιδρυτή μιας νέας εποχής για τη Ρώμη μετά τους καταστροφικούς εμφύλιους πολέμους, ώστε να εξασφαλιστεί αιώνια φήμη, και γενικότερα αντανakλώντας την κουλτούρα και το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής εκείνης.²¹⁴ Για αυτόν τον λόγο, ο Αύγουστος επεδίωξε να προσεγγίσει τους ποιητές και να διασφαλίσει κατάλληλες συνθήκες για αυτούς, ώστε απερίσπαστοι από κάθε άλλου είδους έγνοια να μπορούν να συνθέσουν. Η πλειοψηφία των ποιητών που είχαν γεννηθεί κατά την ύστερη *res publica* και συνεπώς είχαν βιώσει τις εμφύλιες διαμάχες μετά τη δολοφονία του Καίσαρα, εκτίμησαν την αποκατάσταση της ειρήνης, της σταθερότητας και την αναβίωση των παραδοσιακών ρωμαϊκών ηθικών αξιών.²¹⁵ Επιπλέον, με την ένταξή τους σε λογοτεχνικούς κύκλους, με γνωστότερο τον κύκλο του φίλου και στενού συνεργάτη του Αυγούστου, Μαικήνα, ο οποίος υπήρξε πάτρωνας των περισσότερων *Αυγούστειων* ποιητών, για πρώτη φορά τους δόθηκε η ευκαιρία να ζουν ως επαγγελματίες ποιητές, να βιοπορίζονται από την ενασχόλησή τους με τις πνευματικές τους δραστηριότητες και ταυτοχρόνως να χαίρουν κοινωνικής καταξίωσης.²¹⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο *princeps* ανέπτυξε προσωπικές σχέσεις με ποιητές χωρίς τη διαμεσολάβηση του Μαικήνα, όπως συνέβη με τον Οράτιο και τον Βεργίλιο, ενώ από το 18 π.Χ. και έπειτα ενεπλάκη ο ίδιος πιο άμεσα με τη λογοτεχνική

²¹⁴ Citroni (2009) 8, Galinsky (1996) 226 και Griffin (2005) 314.

²¹⁵ Galinsky (1996) 226, 228.

²¹⁶ Citroni (2009) 19. / Η λογοτεχνική πατρωνία, η οποία προσδιοριζόταν ως *amicitia*, αποτέλεσε σημαντικό είδος δικτύου κοινωνικών αλληλεπιδράσεων στη Ρώμη [Gold (2012) 307] που στηριζόταν στην ανταλλαγή αγαθών, προσφορών και υπηρεσιών μεταξύ πάτρωνα και ποιητών. Στο πλαίσιο αυτό, οι ποιητές, χάρη στη γενναιοδωρία, την καλλιτεχνική ευαισθησία του πάτρωνα και τη διορατική τους σκέψη πως η σύνδεση της λογοτεχνίας με πολιτικά και ηθικά ζητήματα θα ήταν εξαιρετικά ωφέλιμη [Bowditch (2010) 57], αφενός απολάμβαναν *beneficia* και *munera*, δηλαδή υλικά αγαθά, όπως παροχή τροφής, στέγης και χρημάτων, αλλά και ενθάρρυνση στη συγγραφή των έργων τους, υποστήριξη στη δημοσίευσή τους και εξασφάλιση αναγνωστικού κοινού, όσον αφορά στους ελεγειακούς κυρίως ποιητές [Gold (2012) 309]. Αφετέρου, όφειλαν να προσφέρουν κάποιου είδους υπηρεσίες στον πάτρωνα, γραμματειακή υποστήριξη για παράδειγμα, όπως ζητήθηκε από τον Οράτιο [Clarke (1978) 47 και Suet., Vit. Hor.: *Augustus epistolarum...iuvabit.*], τη συντροφιά τους και κυρίως την αφιέρωση κάποιων στίχων ή ενός λογοτεχνικού τους εκπονήματος σε εκείνον [Gold (2012) 309] ή να συνθέσουν με σκοπό τον εγκωμιασμό ενός συγκεκριμένου προσώπου ή ενός γεγονότος.

πατρωνία.²¹⁷ Προσπάθησε, επίσης, να εκμεταλλευτεί το κύρος των ποιητών, προκειμένου να ενισχύσει και το δικό του ως πολιτικού ηγέτη επαινώντας τους δημοσίως και αναθέτοντάς τους να συνθέσουν έργα με αφορμή περιστάσεις με ιδιαίτερα συμβολική σημασία για το *principatus*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Carmen Saeculare* του Ορατίου το 17 π.Χ. που γράφτηκε κατόπιν ανάθεσης του *princeps* με αφορμή τους *Ludi Saeculares*, σκιαγραφώντας το μεγαλείο και την ακμή που γνώρισε η Ρώμη επί Αυγούστου και χαρίζοντας ταυτοχρόνως μεγάλη δόξα στον ίδιο τον ποιητή.²¹⁸

Παρά την ισχυρή σύνδεση του θεσμού της *λογοτεχνικής πατρωνίας* με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, η λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του Αυγούστου δεν θα έπρεπε να ιδωθεί μονοδιάστατα ως προπαγανδιστική υπέρ της ιδεολογίας του *principatus* και οι ποιητές να χαρακτηριστούν απλώς φερέφωνα του καθεστώτος και των πατρώνων.²¹⁹ Είναι απολύτως αναμενόμενο από τη μια πλευρά πως κάθε σύστημα πατρωνίας στενά συσχετιζόμενο με την πολιτική ηγεσία θα ενθάρρυνε τη δημιουργία έργων κομορμιαστικών και επαινετικών προς εκείνη,²²⁰ όπως συνέβη με τον Μαικήνα, για τον οποίο συνάγεται μέσα από τα έργα των ποιητών πως τους παρότρυνε να συνθέσουν εγκώμια για τον Αύγουστο. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, θα είχε γίνει ευκόλως αντιληπτό πως η τακτική επιβολής σύνθεσης πανηγυρικών θα λειτουργούσε στην πραγματικότητα μόνο ως τροχοπέδη στη δημιουργία υψηλής αισθητικής αξίας έργων.²²¹ Οι ίδιοι οι λογοτέχνες, έχοντας ο καθένας τον δικό του ποιητολογικό προσανατολισμό και όντας οι περισσότεροι από αυτούς ανεξάρτητοι οικονομικά,²²² προέταξαν σε πολλές περιπτώσεις το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου, προβάλλοντας αντίσταση στην πίεση του καθεστώτος να πραγματευτούν συγκεκριμένα θέματα και εξακολουθώντας να γράφουν ποίηση διαφορετική από αυτή που προσδοκούσαν οι πάτρωνες τους²²³ με τη βοήθεια του μηχανισμού της *recusatio*. Επαινούσαν μεν τον Αύγουστο, αλλά παράλληλα χρησιμοποιούσαν τεχνικές αποστασιοποίησης από εκείνον και το μοναρχικό καθεστώς που είχε εγκαθιδρύσει.²²⁴ Εντοπίζονται πολλές περιπτώσεις που οι ποιητές απέφυγαν την πολιτική ποίηση, να υμνήσουν δηλαδή τον *princeps* και το νέο καθεστώς, με τη δημιουργία ιστορικών και επικών έργων, προβάλλοντας ως δικαιολογία την ανικανότητα και ανεπάρκειά τους να αναλάβουν τη σύνθεση του εγκωμίου ενός τόσο

²¹⁷ Bowditch (2010) 72.

²¹⁸ Citroni (2009) 9.

²¹⁹ *id.* 23 και Galinsky (1996) 244.

²²⁰ Citroni (2009) 9.

²²¹ *id.* 9 και Galinsky (1996) 244-245.

²²² Gold (2012) 307.

²²³ Citroni (2009) 9.

²²⁴ Lowrie (2007) 87.

σπουδαίου άνδρα και παράλληλα τον φόβο τους πως ίσως με τους στίχους τους βλάψουν τη φήμη του. Με αυτόν τον τρόπο δήλωναν συμβολικά μια φυσική, αλλά και καλλιτεχνική αποστασιοποίηση από τον πάτρωνα τους.²²⁵ Η βαθύτερη αιτία της άρνησής τους έχει ποιητολογική φύση, εντοπίζεται δηλαδή στην επιλογή τους να απορρίψουν την επική ποίηση και να στραφούν στη λυρική ποίηση και την ελεγεία κυρίως. Παράλληλα, η πρακτική της *recusatio* λειτουργεί ως προσπάθεια κολακείας προς το άτομο στο οποίο απευθύνεται, που παρουσιάζεται τόσο σημαντικό και εξέχον μπροστά στη μικρότητα και ασήμαντότητα του ποιητή, αλλά και ως προσπάθεια συγκρότησης από την πλευρά του τελευταίου ενός χαρακτήρα που διακρίνεται για τη *moderatio* του και τη διστακτικότητά του να αναλάβει εξουσίες.²²⁶

Η υιοθέτηση της *recusatio* ως τρόπου άμυνας του ποιητή στην προσπάθειά κάποιου άλλου να του επιβάλλει το ποιητικό είδος και το θέμα, με το οποίο θα ασχοληθεί, μπορεί να προσληφθεί εμμέσως ως δείκτης του βαθμού της *libertas* των συγγραφέων στην Αυγούστεια περίοδο. Όσον αφορά στη σχέση των ποιητών με την πολιτική εξουσία σε μια εποχή που η πολιτική και η πολιτισμική ζωή έχει οργανωθεί γύρω από τον *princeps* θα ήταν λάθος να μιλάμε για συμμόρφωση ή αντίσταση σε ένα κίνημα ποιητικής προπαγάνδας. Αντιθέτως, η σχέση αυτή θα πρέπει να ιδωθεί υπό την οπτική της σταδιακής αναδιάρθρωσης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων αλλά και των σχέσεων εξουσίας που κατέστησαν στο πλαίσιο του *principatus* δυνατή την ποιητική έκφραση.²²⁷ Από τη μια πλευρά λοιπόν, ο *princeps* μιμούμενος τη *clementia* του Καίσαρα και επιδιώκοντας να πείσει για τη λειτουργία του *principatus* ως αναδίπλωση της *res publica*, παραχώρησε το δικαίωμα της *libertas* στους συγγραφείς. Παρόλο που γίνονταν προσπάθειες ελέγχου του περιεχομένου του έργου τους, η άρνηση των συγγραφέων να πραγματευτούν συγκεκριμένα θέματα ήταν επιτρεπτή και γινόταν σεβαστή, χωρίς να τους ασκηθεί ποτέ φανερή και απροκάλυπτη λογοκρισία. Από την άλλη πλευρά, όμως, πρέπει να συνυπολογιστούν τα εξής: το γεγονός πως οι ποιητές δεν ήθελαν να προβούν για πολλά χρόνια μετά τη ναυμαχία του Ακτίου σε πολιτικές αναφορές, η παρατήρηση πως η *recusatio* ήταν πάντοτε διακριτική και συγκεκαλυμμένη αφήνοντας την αίσθηση ταυτοχρόνως του λανθάνοντος επαίνου, καθώς επίσης και το ότι οι ποιητές -αν και ο Οβίδιος στην αρχή το επιχείρησε- δεν ενεπλάκησαν στον κλάδο της πολιτικής. Τα στοιχεία

²²⁵ Bowditch (2001) 58.

²²⁶ Freudenburg (2014) 112. Ο Freudenburg παραλληλίζει τη *recusatio* των ποιητών με τις επανειλημμένες *recusationes* του Αυγούστου (RG 5-6), αλλά αργότερα και του Τιβερίου (Tac., *Ann.* 1.11-13) να δεχτούν τιμές και να αναλάβουν εξουσίες. Υποστηρίζει πως ουσιαστικά ολόκληρο το *principatus* θεμελιώθηκε στην άρνηση (*recusatio*) [Freudenburg (2014) 107-108].

²²⁷ Miller (2004) 58.

αυτά φανερώνουν μια συστολή των λογοτεχνών ως προς τον πραγματικό βαθμό ελευθερίας της έκφρασης που απολάμβαναν στην περίοδο του Αυγούστου, καθώς τα όρια της *libertas* δεν ήταν με σαφήνεια καθορισμένα, υπήρχαν «γκρίζες ζώνες» όσον αφορά στο τι ήταν επιτρεπτό ή όχι να ειπωθεί, ποιος ήταν ο κατάλληλος τρόπος να συμβεί αυτό και πώς θα το προσελάμβανε ο *princeps*, και έχοντας στον νου τους τις περιπτώσεις του Κικέρωνα και έπειτα του Κορνήλιου Γάλλου, προσωπικότητες που αναμείχθηκαν ενεργά στον χώρο της πολιτικής, προσπαθούσαν να κρατήσουν πιθανώς αποστάσεις «ασφαλείας». Η ανάμειξη σε θέματα πολιτικά εθεωρείτο κοινωνικά επικίνδυνη, και αφού ο Αύγουστος ήταν σε θέση και να προστατέψει τους ποιητές, αλλά και να τους επιτεθεί, είχε γίνει κατανοητό πως η ποίηση και οι έπαινοι θα έπρεπε να προσφέρονται με διακριτικότητα, επιφυλακτικότητα και τη σωστή στιγμή για να αποκλειστούν δυσμενείς αντιδράσεις από τον *princeps*.²²⁸ Θα πρέπει ακόμη να προστεθεί το γεγονός πως οι ποιητές με την παράθεση μύθων στα έργα τους θίγουν υπαινικτικά τη σημασία της ελεύθερης έκφρασης και αισθητοποιούν το ζήτημα της λογοκρισίας, στοιχείο που πιστοποιεί την ύπαρξη ανασφάλειας και προβληματισμού. Συνεπώς, η *recusatio*, εκτός των άλλων, λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας και ως ένα «παιχνίδι» μεταξύ των ποιητών και του Αυγούστου σε σχέση με τα θεμιτά όρια της *libertas* των πρώτων, κάτι που θα επιχειρήσω να δείξω μέσα από ενδεικτικές περιπτώσεις.

Πρώτος Λατίνος ποιητής που ενεργοποίησε τον μηχανισμό της *recusatio* είναι ο Βεργίλιος. Στην πρώτη ποιητική συλλογή που συνέθεσε (42-38 π.Χ.) κατά την περίοδο της Τριανδρίας, στις *Εκλογές* του, αν και δεν υπάρχει καμία έκδηλη αναφορά ούτε στον Μαικήνα, καθώς ο ποιητής ανήκε στα πρώτα στάδια της ποιητικής του πορείας στον κύκλο του Ασίνιου Πολλίων, ούτε στον Οκταβιανό, στοιχεία τα οποία πιθανότατα συνδέονται μεταξύ τους,²²⁹ αλλά και με το γεγονός πως κανένας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο δεν θα διακινδύνευε να εγκωμιάσει την «λάθος» πολιτική παράταξη, πραγματοποιείται ουσιαστικά η πρώτη επίσημη και εκτεταμένη στη λατινική ποίηση *recusatio*. Συγκεκριμένα, στην έκτη *Εκλογή* (6.1-12) ο ποιητής δηλώνει πως αρνείται να υπηρετήσει την επική ποίηση (6.3: *reges et proelia* / 6.7: *tristia bella*) αντιτάσσοντας την προτίμησή του στη βουκολική (6.1: *Syracosio...verso* / 6.2: *silvas* / 6.8: *agrestem Musam* / 6.10-11: *myricae, nemus*) και

²²⁸ Lowrie (2007) 81.

²²⁹ Ο Πολλίων, σε αντίθεση με τον Μαικήνα, δεν συνδέθηκε ποτέ φιλικά με τον Οκταβιανό, και κατά συνέπεια δεν θα παρότρυνε τον Βεργίλιο να αφιερώσει σε εκείνον κάποιους από τους στίχους του, σε μια χρονική στιγμή ειδικά (40 π.Χ.) που ο Μάρκος Αντώνιος ήταν η ισχυρότερη πολιτική και στρατιωτική φυσιογνωμία [Kenney – Clausen (2013) 429, 431]. Αν και δεν ανιχνεύεται σαφής αναφορά στον Οκταβιανό, θεωρείται πως πίσω από τον όρο *iuvenis* (*Ecl.*1.42 ff.: *hic illum vidi iuvenem*) λανθάνει το δικό του όνομα [Citroni (2009) 13, Griffin (2005) 307].

ενσωματώνοντας μια ποιητολογική δήλωση καλλιμαχικού τύπου υπέρ των ολιγόστιχων και ανάλαφρων συνθέσεων (6.5: *deductum...carmen* / 6.8: *tenui...harundine*).²³⁰

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Βεργίλιος αφιερώνει τα *Γεωργικά* του, ένα έργο με ηθικολογική χροιά, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου συνετέθη πριν τη ναυμαχία του Ακτίου, στον Μαικήνα, που έχει γίνει πλέον πάτρωνάς του, και στον *princeps*, ενώπιον του οποίου το διάβασε κιόλας το 29 π.Χ. με τη βοήθεια του προηγούμενου.²³¹ Στα *Γεωργικά*, εν αντιθέσει με τις *Εκλογές*, εντοπίζονται ξεκάθαρες αποστροφές στους δύο άνδρες²³² και έπαινοι στον Οκταβιανό κυρίως στο πρώτο βιβλίο (G. 1.24-42), όπου παρουσιάζεται ως θεός, και στο τρίτο, όπου δεσμεύεται μάλιστα να εξυμνήσει τα πολεμικά του κατορθώματα (G. 3.46-48: *mox tamen ardentis accingar dicere pugnas / Caesaris et nomen fama tot ferre per annos, / Tithoni prima quot abest ab origine Caesar*.) Επιπλέον, όσον αφορά στο ίδιο έργο, επικρατούσε για πολλά χρόνια η παραδοσιακή άποψη πως ο Βεργίλιος από τη μέση του τέταρτου βιβλίου του και εξής, σε ένα αρκετά εκτεταμένο τμήμα δηλαδή, εγκωμίαζε τον φίλο του, τον Κορνήλιο Γάλλο, ο οποίος, όπως συζητήθηκε και παραπάνω έπεσε σε δυσμένεια εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων πολιτικών. Με βάση δύο σχόλια του Σέρβιου,²³³ πιστευόταν λοιπόν πως ο *laus Galli*, κατόπιν εντολής και πιέσεων του δυσареστημένου από τον Γάλλο Αυγούστου, αντικαταστάθηκε από τον Βεργίλιο με τον μύθο του Αρισταίου και διατυπώνεται πως ο συγκεκριμένος μύθος δεν συνδέεται με το περιεχόμενο των *Γεωργικών*.²³⁴ Σύγχρονοι μελετητές, όμως, με κραταιά επιχειρήματα²³⁵ έχουν καταρρίψει την άποψη αυτή και θεωρούν

²³⁰ Ross (2008) 191.

²³¹ Suet., Vit. Verg. 27: «*Georgica*» reverso post Actiacam victoriam Augusto atque Atellae reficiendarum faucium causa commoranti per continuum quadriduum legit, suscipiente Maecenate legendi vicem, quotiens interpellaretur ipse vocis offensione.

²³² Ήδη από την αρχή του έργου του, ο Βεργίλιος αναφέρει το όνομα του πάτρωνά του (G. 1.2: *vertere, Maecenas, ulmisque adiungere vitis*), ενώ μόλις μέσα στους πρώτους είκοσι πέντε στίχους προσφωνεί τον Αύγουστο (G. 1.25: *concilia incertum est, urbisne invisere, Caesar*).

²³³ Serv., Ad Ecl. 10.1: *hic primo in amicitia Augusti Caesaris fuit; postea cum venisset in suspicionem, quod contra eum coniuraret, occisus est. fuit autem amicus Vergilii adeo, ut quartus Georgicorum a medio usque ad finem eius laudes teneret: quas postea iubente Augusto in Aristaei fabulam commutavit.*

Serv., Ad Georg. 4.1.: *sane sciendum, ut supra diximus, ultimam partem huius libri esse mutatam: nam laudes Galli habuit locus ille, qui nunc Orphei continet fabulam, quae inserta est, postquam irato Augusto Gallus occisus est.*

²³⁴ Griffin (2008) 226-227.

²³⁵ Ο Anderson δηλώνει κατηγορηματικά πως ο μύθος του Αρισταίου υπήρχε εξαρχής στο τέλος του τέταρτου βιβλίου των *Γεωργικών* προβάλλοντας εν συντομία τα εξής επιχειρήματα: Αρχικά, ένας μακροσκελής έπαινος από τον Βεργίλιο που θα παρέκαμπε κιόλας τον Αύγουστο, θα δυσареστούσε και θα έφερνε σε δύσκολη θέση τον ίδιο τον Γάλλο, λίγο μετά την ανάληψη του αξιώματος του *praefectus* στην επαρχία της Αιγύπτου. Έπειτα, δεν είναι δυνατό να φανταστούμε πως διαβάστηκε ενώπιον του Αυγούστου ένα εκτενές εγκώμιο για τον ποιητή σε σχέση με την κατάκτηση και τη διοίκηση της Αιγύπτου, μιας περιοχής με ιδιαίτερη σημασία που αποτελούσε τμήμα του *patrimonium* του Αυγούστου. Ειδάλλως, τα *Γεωργικά* δεν θα είχαν εκδοθεί ποτέ. Ακόμη, ένας πολύστιχος *laus* προς τον Γάλλο θα επισκίαζε τον Μαικήνα, στον οποίο είναι αφιερωμένο το έργο (G.1.2, 2.39-46, 3.40-43, 4.2), γεγονός που μοιάζει επίσης απίθανο να έχει συμβεί. Ο Anderson καταθέτει και ένα χρονολογικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο, καθώς ο Γάλλο ανέλαβε το αξίωμα του το 30 π.Χ. και το έργο

πως η *fabula Aristaei* αποτελούσε εξαρχής τμήμα του τετάρτου βιβλίου των *Γεωργικών* λειτουργώντας ως *αἴτιον* με κατάλληλο περιεχόμενο για τη *Βουγονία*,²³⁶ ενώ, εάν υπήρχε όντως εγκώμιο προς τιμήν του Γάλλου, αυτό θα ήταν αρκετά σύντομο, δεν θα χρειαζόταν να αντικατασταθεί από κάτι άλλο, θα γινόταν με αφορμή την αναφορά στην Αίγυπτο (Verg., *G.* 287 ff.)²³⁷ και θα ήταν υποδεέστερο ενός εγκωμίου που θα συμπεριλαμβανόταν προς τιμήν του Αυγούστου.²³⁸ Αν και τα σχόλια του Σέρβιου, που αντανακλούν καθαρή άσκηση λογοκρισίας από τον *princeps*, θεωρούνται αναξιόπιστα και αποτέλεσμα σύγχυσης του σχολιαστή με άλλο έργο του Βεργίλιου ή δική του επινόηση ή ακόμη και στοχευμένη διαστρέβλωση της αλήθειας,²³⁹ λειτουργούν ενδεικτικά των συνθηκών της λογοτεχνικής παραγωγής, της κατάστασης αλληλεπίδρασης δηλαδή μεταξύ λογοτεχνίας και πολιτικής εξουσίας που είχε παγιωθεί και της αρχής της καταφανούς παρεμβατικότητας της τελευταίας στον χώρο της πρώτης. Υποδηλώνουν επίσης έναν προβληματισμό για τη διαμόρφωση των ορίων της ελευθερίας της έκφρασης, συμπέρασμα που ενισχύεται και από την παράθεση του μύθου του Ορφέα και της Ευρυδίκης στη συνέχεια του βιβλίου. Ο μύθος, ο οποίος εμφανίζεται με κάποιες διαφοροποιήσεις και στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου (*Met.* 10.1-105), περνάει αλληγορικά ένα μήνυμα για την ελευθερία του λόγου, που περιορίζεται ως συνέπεια των ασύμμετρων κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μελών της ρωμαϊκής κοινωνίας, καθώς ο πομπός με χαμηλότερη κοινωνική θέση, ο ποιητής δηλαδή, αναγκάζεται ενώπιον του ανώτερου ιεραρχικά δέκτη, του Αυγούστου εν προκειμένω, να προσαρμόσει τον λόγο του και να εκφράζει συγκεκαλυμμένα κάποιες από τις απόψεις του, ώστε να πετύχει τον στόχο του.²⁴⁰ Ο Βεργίλιος ολοκληρώνει τα *Γεωργικά* με αναφορά στο μεγαλείο και τη δύναμη του Οκταβιανού (*G.* 560-566) παρατάσσοντας τον εαυτό του τολμηρά δίπλα στον *princeps*, με τον οποίο μοιάζει σιωπηρά να εξισώνεται,²⁴¹ αφού είχε το θάρρος να αρνηθεί να μιλήσει για

είχε αναγνωστεί στον Αύγουστο το 29 π.Χ., δεν θα είχε προλάβει να κάνει ακόμη κάτι τόσο σημαντικό, ώστε να εξυψωθεί από τον Βεργίλιο [Anderson (1933) 38-39]. Τέλος, αν υπήρξε όντως δεύτερη έκδοση με αντικατάσταση των *laudes Galli*, πιθανότατα αυτό θα συνέβη αφού έπεσε σε δυσμένεια ο ποιητής και οδηγήθηκε στην αυτοκτονία το 27-26 π.Χ. Ως τότε όμως τα *Γεωργικά* θα κυκλοφορούσαν κανονικά και σίγουρα κάποιο αντίγραφο της πρώτης έκδοσης θα είχε σωθεί ή θα ανέφερε το γεγονός και κάποιος άλλος συγγραφέας εκτός του Servius [Griffin (2008) 246]. Βέβαια σε αυτό το σημείο υπάρχει και ο αντίλογος πως αμέσως μετά την ανάγνωση του έργου μπροστά στον Αύγουστο, αναγκάστηκε να αντικαταστήσει ο Βεργίλιος τον υποτιθέμενο *laus*, χωρίς να προλάβει να δημοσιευτεί, καθώς ο *princeps* το έκρινε ίσως επικίνδυνο για την πρόκληση έπαρσης από την πλευρά του Γάλλου [Anderson (1933) 44]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι περισσότεροι μελετητές [βλ. επίσης Pagan (2004) 379] θεωρούν πως δεν πρέπει να στηριχτούμε σε όσα παραδίδει ο Σέρβιος.

²³⁶ Griffin (2008) 227.

²³⁷ Anderson (1933) 37, 44.

²³⁸ *id.* 38.

²³⁹ *id.* 45.

²⁴⁰ Pagan (2004) 370.

²⁴¹ Griffin (2005) 311.

εκείνον, να ασχοληθεί δηλαδή με την επική ποίηση, και επέλεξε να αφοσιωθεί στη βουκολική.

Ένας άλλος ποιητής της Αυγούστειας περιόδου που αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό τον μηχανισμό της *recusatio*, αποφεύγοντας τις πολλές αναφορές στον *princeps*, ιδιαίτερα στην αρχή της σταδιοδρομίας του στον κύκλο του Μαικήνα, και την εξύμνηση των κατορθωμάτων του, παρά τις προτροπές του πάτρωνά του, του Αγρίππα και άλλων σημαντικών προσώπων, είναι ο Οράτιος, ο οποίος αντιμετώπιστηκε με πολύ μεγάλη εύνοια από τη Β΄ Τριανδρία και ολοφάνερα κέρδισε τη συμπάθεια του Αυγούστου. Αν και εντάχθηκε υπό το αξίωμα του *tribunus militum* στον στρατό των *liberatores* Βρούτου και Κάσσιου, υποστηρικτών της *res publica*, αλλά ταυτοχρόνως και δολοφόνων του Καίσαρα, του παραχωρήθηκε αμνηστία. Επιστρέφοντας στην Ιταλία, ο Οράτιος άσκησε το επάγγελμα του *scriba quaestorius*, εντάχθηκε στον κύκλο του Μαικήνα και κέρδισε τη φιλία του Αυγούστου, ο οποίος του πρότεινε το αξίωμα του *ab epistulis*, αλλά εκείνος αρνήθηκε²⁴² χωρίς να δυσαρεστηθεί, ωστόσο, ο *princeps* (Suet., Vit. Hor.: *Ac ne recusanti quidem aut suscensuit quicquam aut amicitiam suam ingerere desiit*).

Η πρώτη δήλωση της άρνησης του ποιητή να εγκωμιάσει τον *princeps* και να ακολουθήσει το είδος της επικής ποίησης, εντοπίζεται στο δεύτερο βιβλίο των *Saturae*. Στην προγραμματική σάτιρα 2.1 συντελείται ένας διάλογος μεταξύ του ποιητή και του νομομαθούς Τρεβάτιου μετά τη διατύπωση ενός προβληματισμού του πρώτου όσον αφορά στην πρόσληψη του έργου του, καθώς κάποιοι θεωρούν δριμεία τη σάτιρα που κάνει και *ultra legem*, ενώ άλλοι αδιάφορη και κοινότοπη (2.1.1-5: *Sunt quibus in satura videar nimis acer et ultra / legem tendere opus; sine nervis altera quidquid / conposui pars esse putat similisque meorum / mille die versus deduci posse. Trebati, / quid faciam? praescribe*). Ο Τρεβάτιος του προτείνει να σταματήσει να γράφει (*quiescas*) ή έστω να στραφεί στο επικό είδος, συνθέτοντας ένα εγκώμιο για την επιτυχία του *ανίκητου Καίσαρα* στη ναυμαχία του Ακτίου (2.1.10-12: *aut si tantus amor scribendi te rapit, aude / Caesaris invicti res dicere, multa laborum / praemia laturus*), λίγο μετά την οποία χρονολογείται η σάτιρα. Ο Οράτιος εντέχνως διατυπώνει τη *recusatio* του να γράφει έπος δηλώνοντας αδυναμία να αναπαραστήσει πολεμικές εικόνες (2.1.2-15: *cupidum, pater optime, vires / deficiunt; neque enim quivis horrentia pilis / agmina nec fracta pereuntis cuspide Gallos / aut labentis equo describit volnera Parthi*) και ο συνομιλητής του τού προτείνει τουλάχιστον να εγκωμιάσει

²⁴² Kroh (1996) s.v. *Horatius Flaccus, Quintus*.

τον Οκταβιανό στο πλαίσιο της σάτιρας, κατά το παράδειγμα του Λουκίλιου προς τον Σκιπίωνα (2.1.16-17: *attamen et iustum poteris et scribere fortem, / Scipiadam ut sapiens Lucilius*), συμβουλή που θα υιοθετήσει εν καιρώ ο ποιητής. Η επιλογή του ποιητή να μην ενσωματώσει στο έργο του πολιτικές αναφορές στον *princeps* σε μια χρονική στιγμή που η εξουσία μόλις έχει περιέλθει σε αυτόν και μόλις έχει εγκαθιδρυθεί το νέο καθεστώς, το οποίο, αν και συστήνεται ως *res publica*, λειτουργεί εντελώς διαφορετικά, συνδυαστικά με τη μεταφορική και σατιρική εικόνα του Οκταβιανού ως αλόγου, που αν χαϊδευτεί αδέξια, τινάζει τα πόδια του (2.1.19-20: *verba per attentam non ibunt Caesaris aurem: / cui male si palpare, recalcitrat undique tutus*) δείχνουν δισταγμό και επιφυλακτικότητα του Οράτιου για το πώς εκλαμβάνει και κρίνει ο *princeps* όσα γράφονται για αυτόν, καθώς και για τον τρόπο που θα πρέπει να εγκωμιαστεί, προκειμένου να μην τεθεί σε κίνδυνο ο ίδιος.²⁴³ Στη συνέχεια, ο Οράτιος δείχνοντας ευαισθητοποίηση στο θέμα της σταδιακής αλλαγής της έννοιας της *libertas* υπό το καθεστώς του *principatus* απαντά στον συνομιλητή του, που φοβάται για την ακεραιότητα του ποιητή, κάνοντας έμμεσα σύγκριση της δικής του ελευθερίας με την ελευθερία του λόγου που απολάμβανε ο Λουκίλιος²⁴⁴ κατά την περίοδο της *res publica* που σατίριζε ελεύθερα και χωρίς επιπτώσεις (2.1.62-65). Στο τέλος του ποιήματος, ωστόσο, αφού έχει διατυπωθεί ο προβληματισμός για τον καθορισμό των ορίων της σάτιρας, και της λογοτεχνικής *libertas* κατ' επέκταση, από τον νόμο, ο Οράτιος πραγματοποιεί έναν διακριτικό έπαινο προς τον Αύγουστο, καταξιώνοντάς τον ως τον απόλυτο λογοτεχνικό κριτή (2.1.83-86: *esto, si quis mala; sed bona si quis / iudice condiderit laudatus Caesare? si quis / opprobriis dignum latraverit, integer ipse? / solventur risu tabulae, tu missus abibis*), ο οποίος κατόρθωσε σχεδόν ως το τέλος της εξουσίας του να συγκεράσει λογοτεχνική *libertas* και νόμο επιτυγχάνοντας την ύπαρξη μιας σχετικής *aequitas* μεταξύ των Ρωμαίων πολιτών.²⁴⁵ Ταυτόχρονα όμως ενίσχυσε την εξάρτηση μεταξύ λογοτεχνίας και πολιτικής εξουσίας.

Στο εξής, μέσω της Ωδής 1.6 ο Οράτιος απαντά αρνητικά στην πρόταση του Αγρίππα, στρατηγού και φίλου του Αυγούστου, να συνθέσει ένα ποίημα εγκωμιαστικό για τον ίδιο αλλά και τον *princeps*. Ξεκινά τη *recusatio* του προτείνοντας στη θέση του τον Βάριο (1.6.1-4: *Scriberis Vario fortis et hostium / uictor, Maeonii carminis alite, / quam rem cumque ferox nauibus aut equis / miles te duce gesserit*), σημαντικό επικό ποιητή, που επαινέθηκε από τον Βεργίλιο (*Ecl.* 9.26-29, 35-36) και έπειτα εξέδωσε την *Αινειάδα*. Ο Βάριος θεωρείται ο πλέον κατάλληλος από τον Οράτιο να γράψει έπος για τον Αύγουστο και τον Αγρίππα, γεγονός που

²⁴³ Lowrie (2007) 81.

²⁴⁴ Feeney (1992) 9.

²⁴⁵ Tatum (2009) 237, 239.

τονίζεται και μέσω του ρήματος *scriberis*, που χρησιμοποιείται ακριβώς για το επικό είδος και πιο συγκεκριμένα για το ιστορικό έπος,²⁴⁶ αλλά και μέσω του προσδιορισμού *Maeonii carminis alite*, που υποδηλώνει το υψηλό ταλέντο του Βάριου ως επικού ποιητή ισάξιο του Ομήρου.²⁴⁷ Η δικαιολογία που προβάλλει εντέχνως ο Οράτιος είναι πως ο ίδιος ασχολείται με τη σύνθεση συμποτικών και ερωτικών ωδών (1.6.17-20: *Nos convivias, nos proelia virginum / sectis in iuvenes unguibus acrium / cantamus, vacui sive quid urimur / non praeter solitum leves*) και πως στερείται την ικανότητα και το ταλέντο να γράψει για τα λαμπρά κατορθώματα του Αγρίππα και του Καίσαρα, ώστε ο *pudor* και η Μούσα της *inbellicis lyrae* του απαγορεύουν να συνθέσει έπος για τόσο σημαντικούς άνδρες, καθώς δεν θα είναι αντάξιό τους και θα βλάψει τη φήμη τους (1.6.9-12: *conamur, tenues grandia, dum pudor / inbellisque lyrae Musa potens vetat / laudes egregii Caesaris et tuas / culpa deterere ingeni.*). Ιδιαίτερα έντονη είναι η αντίθεση *tenues - grandia* τοποθετημένη ακριβώς στο κέντρο του ένατου στίχου που συμπυκνώνει τον πυρήνα της *recusatio*: ο ποιητής προβάλλει τον εαυτό του τόσο αδύναμο για να πραγματευτεί τόσο μεγάλα θέματα και να υμνήσει τόσο σπουδαίους άντρες. Επιπλέον, η εν λόγω φράση δηλώνει την επιλογή της ολιγόστιχης και απλής λογοτεχνικής γραφής (*tenue genus*) σε αντιδιαστολή προς το *grande genus*, ανακαλώντας το καλλιμαχικό ιδανικό της λεπταλέης Μούσης (*Ait. fr.1.17ff.*).²⁴⁸

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο ο Οράτιος συνέθεσε άλλη μια ωδή (*Carm. 2.12*) στην οποία επίσης υποβάλλει, στον Μαικήνα αυτή τη φορά, την άρνησή του να υμνήσει τον Αύγουστο συνθέτοντας ένα προπαγανδιστικό έργο υπέρ αυτού και του νέου καθεστώτος και τον προτρέπει να το αναλάβει εκείνος σε πεζό λόγο ([...] *tuque pedestribus / dices historiis proelia Caesaris, / Maecenas, melius ductaque per vias / regum colla minacium*). Ο Οράτιος, αφού απορρίπτει την πραγμάτευση μιας σειράς μυθολογικών και ιστορικών γεγονότων (2.12.1-12)²⁴⁹ προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι η τρυφερή μουσική της κιθάρας δεν

²⁴⁶ Nisbet-Hubbard (1970) 83.

²⁴⁷ *id.* 84: Η έμμεση σύγκριση με τον Όμηρο συντελείται μέσω του επιθέτου *Maeonius*, που ανακαλεί την παράδοση που θέλει πατρίδα του Ομήρου την Μαιονία, δηλαδή την αρχαία Λυδία στα παράλια της Μ. Ασίας.

²⁴⁸ *id.* 86.

²⁴⁹ Συγκεκριμένα, ο ποιητής αρνείται να γράψει για τους πολέμους της Νουμαντίας (*Nolis longa ferae bella Numantiae*), για τους οποίους και ο Λουκίλιος είχε συνθέσει μια *recusatio* [Nisbet-Hubbard (1978) 184], για τον Αννίβα (*nec durum Hannibalem*) και τον πόλεμο των Ρωμαίων εναντίον του που κατέγραψε ο Έννιος και για τις ναυμαχίες του Α' Καρχηδονιακού πολέμου (*nec Siculum mare / Poeno purpureum sanguine*) που πραγματεύτηκε ο Ναίβιος στο *Bellum Punicum*. Ακόμη, απορρίπτει θέματα μυθολογικών επών, όπως η *Κενταυρομαχία* (*nec saevos Lapithas et nimium mero / Hylaeum...*) και η *Γιγαντομαχία* (*domitosque Herculea manu / Telluris iuvenes, unde periculum / fulgens contremuit domus / Saturni veteris*). Τα ιστορικά και μυθολογικά γεγονότα που αρνείται να πραγματευτεί ο Οράτιος απηχούν αλληγορικά γεγονότα και μάχες σύγχρονες του Αυγούστου. Οι μάχες της Νουμαντίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντανακλούν τις μάχες του Αυγούστου στην βόρεια Ισπανία το 26-25 π.Χ., κοντά στην Νουμαντία, η αναφορά στον Αννίβα υποκρύπτει πιθανώς έναν έμμεσο παραλληλισμό με τη σύγκρουση μεταξύ Οκταβιανού και Κλεοπάτρας, ενώ η ναυμαχία

θεωρείται κατάλληλη για να υμνήσει επικά θέματα, καταλήγει πως δεν είναι εφικτό να εγκωμιάσει και τις μάχες και τους θριάμβους του *princeps* (*dices historiis proelia Caesaris, / Maecenas, melius ductaque per vias / regum colla minacium*).²⁵⁰ Προτάσσοντας παρακάτω την αντωνυμία *me* αντιθετικά (2.12.13: *me dulcis dominae Musa Licymniae*) δηλώνει πως για αυτόν η Μούσα όρισε να ασχοληθεί με τη λυρική και την ερωτική ποίηση και να εγκωμιάσει αντί για τον Αύγουστο την Λικύμνια (2.12.13-20).

Παρά τις συνεχείς *recusationes* του Οράτιου, ο Αύγουστος διατήρησε τη φιλία μαζί του, εκτιμούσε το λογοτεχνικό του έργο και αναγνώριζε το ποιητικό του ταλέντο (Suet., *Vita Hor.*: *Neque enim si tu superbus amicitiam nostram sprevisi, ideo nos quoque anthuperephanoumen [...] Scripta quidem eius usque adeo probavit mansuraque perpetuo opinatus est*), ώστε του εμπιστεύθηκε να συνθέσει το *Carmen Saeculare* το 17 π.Χ., στο οποίο υμνείται το *principatus* και έπειτα του ζήτησε να προσθέσει ένα ακόμη βιβλίο στο έργο του *Carmina* (13 π.Χ.), στο οποίο θα εγκωμιάζε τις νίκες του Τιβερίου και του Δρούσου κατά των Βινδελικών. Παρατηρείται, μάλιστα, πως μετά το *Carmen Saeculare* οι αναφορές στον *princeps* από τον ποιητή πληθαίνουν, πραγματοποιούνται ευθείες αποστροφές σε αυτόν, φροντίζοντας, όμως, ο Οράτιος να συνδυάζει τον έπαινο με τις ήδη γνωστές τεχνικές αποστασιοποίησης.²⁵¹ Στην *Epistula ad Augustum* (2.1), που αποτελεί απάντηση του ποιητή στην έκφραση παραπόνων και απογοήτευσης από πλευράς του Αυγούστου, επειδή δεν του είχε αφιερώσει κανένα από τα προηγούμενα έργα του²⁵² ενσωματώνεται ένας φανερός έπαινος. Ο Οράτιος, αποφασίζοντας να συνθέσει μια επιστολή με αποδέκτη τον *princeps*, είχε να αντιμετωπίσει το ζήτημα του ύφους, του τόνου και του περιεχομένου που θα επέλεγε, γιατί οι προηγούμενες *Epistulae* απευθύνονταν σε άτομα ισότιμα με τον ποιητή, στα οποία εξέθετε ευγενικά τις απόψεις του για ένα ζήτημα και πολλές φορές τα επέπληττε για τις ηθικές τους αδυναμίες. Καθώς δεν ήταν δυνατό, όμως, να απευθυνθεί στον Αύγουστο χρησιμοποιώντας

κατά τον Α΄ Καρχηδονικό Πόλεμο απηχεί τη ναυμαχία του Οκταβιανού κατά του Σέξτου Πομπήιου το 36 π.Χ., ο στόλος του οποίου καταστράφηκε από τον Αγρίππα. Η αναφορά στην *Κενταυρομαχία* παραπέμπει πάντα στη διάκριση μεταξύ πολιτισμένων και βαρβάρων και πιθανότατα υπονοείται η ναυμαχία στο Άκτιο, στην οποία τα πλοία του Μάρκου Αντωνίου χαρακτηρίζονταν ως *Centaurica saxa minantis* (Prop. 4.6.49). Με τη φράση *Herculea manu* ο Οράτιος υπαινίσσεται τον ίδιο τον Αύγουστο, ενώ με την αναφορά στη *Γιγαντομαχία* εντοπίζεται επίσης ένα υφέρπον σχόλιο για τους υποστηρικτές του Αντωνίου και όλες τις εχθρικές προς τον Οκταβιανό δυνάμεις, τις οποίες εκείνος επιτυχώς ανέτρεψε [Nisbet- Hubbard (1978) 184-188].

²⁵⁰ Με τη φράση *melius ductaque per vias / regum colla minacium* ο Οράτιος εννοεί τη συνήθεια των Ρωμαίων κατά τον εορτασμό των θριάμβων τους να περιφέρουν στου δρόμους της πόλης αλυσοδεμένους αιχμάλωτους βασιλείς. Έτσι λοιπόν, ο ίδιος δεν μπορεί να υμνήσει τους θριάμβους του Οκταβιανού κατά τα έτη 31-29 π.Χ. [Γρόλλιος (2010) 129].

²⁵¹ Lowrie (2007) 78, 86-87.

²⁵² Suet., *Vita Hor.*: *post sermones vero quosdam lectos nullam sui mentionem habitam ita sit questus: «Irasci me tibi scito, quod non in plerisque eius modi scriptis mecum potissimum loquaris; an vereris ne apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis esse?»*

τον ίδιο τόνο και δεν ταίριαζε στο είδος των έμμετρων *Epistulae* ένας εκτεταμένος έπαινος, αποφάσισε να πραγματευτεί το θέμα της περιφρόνησης των σύγχρονων ποιητών της Ρώμης ως κατώτερων των προγενέστερων, και να προσθέσει ένα εγκώμιο προς τον *princeps* στην αρχή του δημιουργήματος του (2.1.1-17) και μια αποστροφή εκτενέστερη στο τέλος (2.1.214-270).²⁵³ Έτσι λοιπόν, η επιστολή ξεκινά με μια απολογία του ποιητή για το ότι δεν είχε ακόμη γράψει κάτι για τον Αύγουστο, ώστε να μην τον αποπροσανατολίσει από την διευθέτηση δημοσίων υποθέσεων (2.1.1-4: *Cum tot sustineas et tanta negotia solus, / res Italas armis tuteris, moribus ornes, / legibus emendes, in publica commoda peccem / si longo sermone morer tua tempora, Caesar*).²⁵⁴ Η *Epistula* συνεχίζεται με ένα εγκώμιο για εκείνον (2.1.5-17), όπου συγκρίνεται με μεγάλους ευεργέτες της ανθρωπότητας που απολαμβάνουν θεϊκές τιμές, όπως ο Ρωμύλος, ο Βάκχος, ο Κάστορας και ο Πολυδεύκης και ο Ηρακλής. Τονίζεται πως απολαμβάνει τιμές, ενώ είναι ακόμη ζωντανός και επισημαίνεται η υπεροχή του τόσο σε σχέση με τους προγενέστερους όσο και συγκριτικά με τις επόμενες γενιές (2.1.15-17: *Praesenti tibi maturos largimur honores / iurandasque tuom per numen ponimus aras, / nil oriturum alias, nil ortum tale fatentes*). Σε αυτό το σημείο ο Οράτιος, βρίσκει την ευκαιρία να μεταβεί αντιθετικά στο κεντρικό θέμα του ποιήματος, την πρόσληψη της σύγχρονης τέχνης στη Ρώμη. Το ζήτημα αυτό εναρμονίζεται με τον αποδέκτη της έμμετρης επιστολής, καθώς απασχολούσε εκτός από τον ποιητή και τον ίδιο τον *princeps*.²⁵⁵ Ενώ λοιπόν αναγνωρίζεται η ασύγκριτη υπεροχή του Αυγούστου, η τέχνη της εποχής του ποιητή, και κυρίως η ποίηση, δεν εκτιμάται και τοποθετείται πάντα σε δεύτερη μοίρα μπροστά στην παλιότερη ποίηση, η οποία εξαίρεται μόνο λόγω της παλαιότητάς της (2.1.18-49). Ο Οράτιος καταγράφοντας τους ποιητές που αποτελούσαν τον λογοτεχνικό κανόνα στη Ρώμη και αντιστοιχίζοντας τους με έναν εκπρόσωπο της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης (2.1.55-63),²⁵⁶ επιδιώκει να δείξει πως, αν και τα δημιουργήματά τους παρουσιάζουν κάποιες μεμονωμένες λογοτεχνικές αρετές, η έκφρασή τους είναι τραχεία, παρωχημένη και χωρίς δυναμική, ενώ παράλληλα προτρέπει να μην περιθωριοποιείται ένα λογοτεχνικό έργο επειδή, είναι νεωτερικό και όχι παραδοσιακό (2.1.66-68: *si quaedam nimis antique, si pleraque dure / dicere credit eos, ignaue multa fatetur, / et sapit et mecum facit et Ioue iudicat aequo*). Ο ποιητής κάνοντας λόγο για το συγκεκριμένο θέμα και αντιδιαστέλλοντας τη διαφορετική στάση των Ελλήνων

²⁵³ Rudd (1989) 3-4.

²⁵⁴ Ο Οράτιος ορθώς αποφεύγει να αναφέρει πως του είχε ζητηθεί παιγνιωδώς από τον Αύγουστο να του αφιερώσει μια *Epistula* [Günther (2013) 494].

²⁵⁵ Lowrie (2007) 88.

²⁵⁶ Ο Οράτιος εκφράζει το παράπονο πως μόνο οι αρχαϊκοί ποιητές θεωρούνται αξιόλογοι. Αναφέρεται λοιπόν στον Έννιο, που χαρακτηρίζεται δεύτερος Όμηρος, στον Ναίβιο, τον Πακούβιο, τον Άκκιο, τον Αφράνιο που συγκρίνεται με τον Μένανδρο, τον Πλαύτο ως ισότιμο του Επίχαρμου, καθώς και τον Κακίλιο, τον Τερέντιο και τον Λίβιο.

απέναντι στο «καινούριο» (2.1.90-102) ευελπιστεί στην εποχή του Αυγούστου να αποδοθεί στη σύγχρονη τέχνη η εκτίμηση που της πρέπει.²⁵⁷ Αξιοσημείωτο είναι πως γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη: έπος, κωμωδία, τραγωδία και χορική λυρική ποίηση, με μια έμμεση αναφορά στο δικό του *Carmen Saeculare* (2.1.130-138),²⁵⁸ ενώ παραμερίζεται εντελώς η ελεγεία, ακόμη και το είδος της προσωπικής λυρικής ποίησης που εκπροσωπεί ο ίδιος. Με τις φράσεις *Roma potens* (2.1.61) και *ad nostrum tempus* (2.1.62), στις οποίες λανθάνει μια δόση ειρωνείας, τονίζεται πως τώρα πια που η Ρώμη υπό τον Αύγουστο έχει αποκτήσει τόσο μεγάλη ισχύ συγκριτικά με το παρελθόν,²⁵⁹ θα έπρεπε να τεθούν νέες βάσεις σε ό,τι αφορά στην τέχνη, να μην υπάρχει δηλαδή στείρα προσκόλληση στο παρελθόν, αλλά να στραφεί το ενδιαφέρον και στα νέα λογοτεχνικά δημιουργήματα που απεικονίζουν τη νέα κατάσταση και εποχή. Ο Οράτιος ζητά με αυτόν τον τρόπο από τον *princeps* να προστατέψει την καινοτομία ποιήσής του και να σεβαστεί τις ποιητικές του επιλογές αποδεικνύοντας περίτραπε την *clementia* που τον διακατείχε. Έπειτα, απευθύνεται πάλι στον Αύγουστο πραγματοποιώντας για άλλη μια φορά *recusatio* (2.1.250-259) εξαιτίας της αδυναμίας και της ανεπάρκειάς του να γράψει για επικά θέματα και να υμνήσει τον *princeps*, όπως αρμόζει στο μεγαλείο του, χωρίς να βλάψει τη φήμη τόσο εκείνου όσο και την δική του ως ποιητή. Το γεγονός, όμως, πως μόλις προηγουμένως τον έκανε κοινωνό του προβληματισμού του για την πρόσληψη της σύγχρονης ρωμαϊκής ποίησης, αποτέλεσε το ύψιστο έμμεσο εγκώμιο.²⁶⁰ Ο Οράτιος κατόρθωσε να αποτυπώσει την απόλυτη δύναμη του *princeps* στο έργο του προστατεύοντας και διακηρύσσοντας ταυτόχρονα την ανεξαρτησία του.²⁶¹

Ο μηχανισμός της *recusatio* αξιοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τους ελεγειακούς ποιητές πρωτίστως για ποιητολογικούς σκοπούς, αλλά και για να διατηρήσουν, όπως και ο Οράτιος, ειδικά στα πρώτα βήματα της ποιητικής τους σταδιοδρομίας, τον καλλιτεχνικό τους αυτό-σεβασμό και την ανεξαρτησία τους, χωρίς να τεθούν υπό την υπηρεσία της πολιτικής ηγεσίας²⁶² και να θεωρηθούν απλοί προπαγανδιστές της, κάτι το οποίο δεν θα ήταν ιδιαίτερα τιμητικό και για τον Αύγουστο, για αυτό ο τελευταίος επέτρεπε τη στάση αυτή στους ποιητές και τους έδινε περιθώρια ελευθερίας του λόγου. Ο Προπέρτιος, έχοντας βιώσει την τραγικότητα των εμφυλίων πολέμων, εκτιμά την κατάσταση ειρήνης, ασφάλειας και

²⁵⁷ Klingner (2009) 340.

²⁵⁸ *id.* 355.

²⁵⁹ *id.* 341.

²⁶⁰ Günther (2013) 45.

²⁶¹ Lowrie (2007) 78, 88. / Αξίζει να επισημανθεί ωστόσο πως ο Μαικήνας απουσιάζει από τα τελευταία έργα του Ορατίου, στοιχείο που έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι έχασε τη δύναμη και την εξουσία του, οι σχέσεις του με τον Αύγουστο ψυχράθηκαν και σκοπίμως ίσως το καθεστώς τον απομάκρυνε από τη λογοτεχνική πατρωνία [Bowditch (2001) 58].

²⁶² Griffin (2005) 312.

σταθερότητας που παγίωσε ο Αύγουστος, αλλά απουσιάζουν σχεδόν από ολόκληρο το πρώτο του βιβλίο, που δημοσιεύτηκε λίγο μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, το 30-29 π.Χ., μνείες στη Ρώμη, στην πολιτική, στον Μαικήνα και φυσικά στον *princeps*.²⁶³ Εξαίρεση αποτελεί το επίγραμμα 21 στο τέλος της *Μονοβίβλου*, όπου γίνεται αναφορά στον Αύγουστο, αλλά υφέρπει ένας επιθετικός τόνος προς αυτόν, καθώς οι στρατιώτες του απείλησαν τη ζωή του Γάλλου, του φίλου του ποιητή, ενταγμένου στην αντίπαλη στρατιωτική παράταξη (1.21.7-8: *Gallum per medios ereptum Caesaris enses / effugere ignotas non potuisse manus*).²⁶⁴ Αποστροφή στον Μαικήνα πραγματοποιείται μόλις δύο φορές στις ελεγείες 2.1 και 3.9.²⁶⁵

Η πρώτη εφαρμογή της πρακτικής της *recusatio* από τον Προπέρτιο γίνεται στην ελεγεία 1.7, όπου ο ποιητής απευθυνόμενος στον φίλο του, τον Ποντικό, που υπηρετούσε το είδος του έπους, αντλώντας τη θεματολογία του από τον Θηβαϊκό κύκλο (1.7.1-4), αντιτάσσει τον δικό του ποιητολογικό προσανατολισμό. Ο Προπέρτιος αυτό-προσδιορίζεται ως ερωτικός ποιητής και ξεκαθαρίζει πως πρόκειται να ψάλλει τον Έρωτα (1.7.5: *nos, ut consuemus, nostros agitamus amores*) και να υμνεί την αγαπημένη του (1.7.9-10: *hic mihi conteritur vitae modus, haec mea famast, / hinc cupio nomen carminis ire mei*). Το δεύτερο βιβλίο του ξεκινά με αποστροφή στον πάτρωνα (2.1.17: *quod mihi si tantum, Maecenas, fata dedissent*), και με μια ευγενική, «διπλωματική» και εκτενής *recusatio*. Διακηρύσσοντας ο ποιητής πως μοναδική πηγή έμπνευσής του είναι η Κυνθία (2.1.15-16: *seu quidquid fecit sive est quodcumque locuta, / maxima de nihilo nascitur historia*), δηλώνει την αδυναμία του να υμνήσει τον *princeps* και τονίζει πως δεν του ταιριάζει η σύνθεση επικών στίχων (2.1.41-42: *nec mea conveniunt duro praecordia versu / Caesaris in Phrygios condere nomen avos*) και πως είναι επίσης προορισμένος να υμνεί τον Έρωτα. Σε περίπτωση, όμως, που η Μοίρα του έδινε τις ικανότητες ενός επικού ποιητή, δεν θα έγραφε για τα συνηθισμένα επικά θέματα, όπως για την *Τιτανομαχία*, τους Μηδικούς και τους Καρχηδονιακούς πολέμους, αλλά θα αφιέρωνε τους επικούς του στίχους στον Μαικήνα και στον Αύγουστο (2.1.17-26). Σε αυτό το σημείο ωστόσο, ενώ κάνει *recusatio*, με το να δίνει ένα εκτεταμένο παράδειγμα δεκατεσσάρων εγκωμιαστικών στίχων για τις νικηφόρες στρατιωτικές εκστρατείες του *princeps* (2.1.27-42) τους οποίους δήθεν αδυνατεί να συνθέσει, είναι σαν να αίρει την άρνηση που μόλις διατύπωνε.²⁶⁶ Στο τρίτο βιβλίο των ελεγείων του προσφεύγει άλλες δύο φορές στη *recusatio*. Στην 3.3 ισχυρίζεται πως η μούσα Καλλιόπη, αφού τον πλησίασε, του επεσήμανε πως δεν

²⁶³ Griffin (2005) 313.

²⁶⁴ *id.* 313 και Heyworth (2009) 265.

²⁶⁵ Gold (2012) 313.

²⁶⁶ Miller (2004) 142.

είναι κατάλληλος να ψάλλει για αιματηρούς πολέμους και άγριες μάχες (3.3.37-46), αλλά πως είναι προορισμένος να υμνεί τον έρωτα, τους εραστές και τα συμπόσια (3.3.47-50: *quippe coronatos alienum ad limen amantes / nocturnaeque canes ebria signa morae, / ut per te clausas sciat excantare puellas, / qui volet austeros arte ferire viros*). Παρομοίως, στην 3.9 απευθύνοντας εγκώμιο πάλι στον Μαικήνα, που παρά το ότι απολαμβάνει τιμές και την εμπιστοσύνη του Αυγούστου, αρνείται να δραστηριοποιηθεί στο πεδίο των μαχών και επιλέγει να περιοριστεί στην προστασία των τεχνών και των γραμμάτων, ο ποιητής αντιστέκεται στις προτροπές του προηγούμενου να καλλιεργήσει την επική ποίηση προβάλλοντας το επιχείρημα πως δεν ταιριάζουν τα ίδια πράγματα σε όλους και πως δεν είναι σε θέση να επωμιστεί το βάρος μιας επικής σύνθεσης (3.9.5-7: *turpest, quod nequeas, capiti committere pondus / et pressum inflexo mox dare terga genu. / omnia non pariter rerum sunt omnibus apta*). Ο Προπέρτιος δηλώνει πως προτιμά τις ολιγόστιχες ποιητικές δημιουργίες (3.9.36: *tota sub exiguo flumine nostra morast*) και πως στόχος του είναι με τους στίχους του να τέρπει τους νέους ερωτευμένους (3.9.45: *haec urant pueros, haec urant scripta puellas*). Στο τέλος της ελεγείας ζητά από τον Μαικήνα, που αντιπροσωπεύει τη *Romanitas* -την οποία ο ποιητής ισχυρίζεται μέσω της *recusatio* ότι δεν μπορεί να ενσωματώσει στις ελεγειακές του επιλογές-²⁶⁷ να προσεγγίσει ευνοϊκά την ερωτική του ποίηση (3.9.57-60), «παίζοντας» έτσι εντέχνως ο ποιητής με τα όρια της *libertas* που του παραχωρεί ο πάτρωνας και κατ' επέκταση ο ίδιος ο Αύγουστος.

Όσον αφορά στον Τίβουλλο, βίωσε, όπως και οι προηγούμενοι ποιητές, τους εμφύλιους πολέμους και μάλιστα στην πρώτη του ελεγεία διαφαίνεται πως η οικογένειά του κατά την περίοδο της Β' Τριανδρίας έχασε μέρος της περιουσίας της εξαιτίας των *προγραφών* (1.1.41-42: *Non ego divitias patrum fructusque requiro, / Quos tulit antiquo condita messis avo*).²⁶⁸ Συνέγραψε τις ελεγείες του μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, αφού προηγουμένως συμμετείχε σε εκστρατείες στο πλευρό του μετέπειτα λογοτεχνικού του πάτρωνα, του Μεσσάλλα, ο οποίος συντάχθηκε με τον Οκταβιανό μετά το 36 π.Χ. έχοντας πρώτα πολεμήσει εναντίον του²⁶⁹ και αποσύρθηκε το 27 π.Χ. από τον χώρο της πολιτικής.²⁷⁰ Είναι ο μόνος από τους ποιητές, ο οποίος δεν πραγματοποιεί καμία αναφορά στον Αύγουστο,²⁷¹ γεγονός που συνδέεται πιθανώς με το ότι ανήκε σε έναν λογοτεχνικό κύκλο πατρωνίας χωρίς τη στενή σχέση με τον *princeps*,

²⁶⁷ Gold (2012) 315.

²⁶⁸ Miller (2012) 56.

²⁶⁹ Citroni (2009) 15.

²⁷⁰ Miller (2012) 55.

²⁷¹ Griffin (2005) 311, 317.

η οποία διέκρινε τον κύκλο του Μαικήνα,²⁷² ενώ στο *corpus* του δεν εντοπίζεται καμία ελεγεία, όπου να εκμεταλλεύεται ξεκάθαρα τον μηχανισμό της *recusatio*, όπως συναντάται στους άλλους ποιητές οι οποίοι αρνούνταν ρητά να πραγματευτούν μάχες, πολέμους και στρατιωτικά κατορθώματα.²⁷³ Ο Τίβουλλος, απλώς, ενεργοποιώντας το μοτίβο *alius-ego* από την αρχή του ποιητικού του *corpus*, αντιδιαστέλλει την πλεονεξία των στρατιωτών για πλούτη, επιλέγοντας να ζουν μέσα στις έγνοιες και τους κινδύνους, με τη δική του απόφαση²⁷⁴ να ζήσει ήρεμα (1.1.1-6), κοντά στη φύση (1.1.7-8: *Ipse seram teneras maturo tempore vites / Rusticus et facili grandia poma manu*) και με ολιγάρκεια (1.1.25-26: *Iam modo iam possim contentus vivere parvo / Nec semper longae deditus esse viae* / 1.1.42-43: *Parva seges satis est, satis requiescere lecto / Si licet et solito membra levare toro*.) και στη συνέχεια, κάνοντας αποστροφή στον Μεσσάλλα, αντιτάσσει στην επιδίωξη του πάτρωνά του να κερδίσει πολεμικές τιμές τη δική του επιλογή να μένει παγιδευμένος στα δεσμά της αγαπημένης τους (1.1.53-56: *Te bellare decet terra, Messalla, marique, / Ut domus hostiles praeferat exuvias / Me retinent vinctum formosae vincla puellae, / Et sedeo duras ianitor ante fores*). Κλείνει κυκλικά την ελεγεία αξιοποιώντας πάλι το μοτίβο *alius-ego* με την αντιπαράθεση των τραυμάτων και του πλούτου των στρατιωτών με τη δική του στάση υπέρ της ασφάλειας και την απόρριψη του πλούτου (1.1.75-78).²⁷⁵ Εκτός, από τον έρωτα για την αγαπημένη του λοιπόν, σε ολόκληρο το έργο του κυριαρχεί το θέμα της λιτής, ήρεμης και ειρηνικής ζωής, που του εξασφάλισε ο Αύγουστος με την παγίωση της *pax Romana*, αν και ο ποιητής δεν τον εξύμνησε ποτέ,²⁷⁶ κάτι ωστόσο που έγινε δεκτό από τον *princeps* χωρίς να έχει προσπαθήσει να επέμβει στο περιεχόμενο του έργου του άμεσα ή έμμεσα και χωρίς να του έχει στερήσει μέρος της λογοτεχνικής του *libertas*.

Τέλος, ο Οβίδιος στους *Amores*, με έναν πιο παιγνιώδη τρόπο υιοθετεί και αυτός τον μηχανισμό της *recusatio* παραλλάσσοντάς τον ελαφρώς, χωρίς να αναφέρει το όνομα του Αυγούστου. Αν και η πρώτη λέξη του έργου του (*arma*) δημιουργεί λανθασμένες προσδοκίες στους αναγνώστες παραπέμποντας σε έπος,²⁷⁷ αυτές αμέσως ανατρέπονται με τη *recusatio* που ακολουθεί. Ο Οβίδιος υποστηρίζει πως, αν και ο ίδιος σχεδίαζε να συνθέσει έπος το οποίο μάλιστα ισχυρίζεται πως θα ήταν ιδιαίτερα επιτυχές (1.1.17: *Cum bene surrexit versu*

²⁷² Lee-Stecum (2013) 80.

²⁷³ Bowditch (2012) 121.

²⁷⁴ Ball (1983) 34. / Με τη χρήση του μοτίβου *alius-ego* ο ποιητής αντιπαραθέτει τις δικές του επιθυμίες με αυτές των άλλων, προβάλλοντας τις ποιητικές του φιλοδοξίες και τους προσωπικούς του στόχους. Το μοτίβο χρησιμοποιήθηκε και από τους άλλους *Αυγούστειους* ποιητές [Ball (1983) 20].

²⁷⁵ *id.* 32.

²⁷⁶ Griffin (2005) 317.

²⁷⁷ McKeown (1989) 11.

nona pagina primo), ο θεός *Cupido* παρενέβη αποτρέποντας τον, καθώς του έκλεψε έναν πόδα από τον δεύτερο εξάμετρο στίχο του, με αποτέλεσμα να γίνει πεντάμετρος και να σχηματιστεί έτσι το ελεγειακό δίστιχο (1.1.1-4). Ο *Cupido*, παρά την έντονη διαμαρτυρία του ποιητή για την ανάμειξη του θεού στην ποίηση του, του επέτρεψε να γράψει μόνο για τον έρωτα και η ελεγεία ολοκληρώνεται κυκλικά με την αναφορά στα *ferrea bella* (1.1.28) που αντηχεί τον πρώτο στίχο (1.1.1: *Arma gravi numero violentaque bella parabam*) και με την προτίμηση του ποιητή να υμνεί τον έρωτα και να στραφεί στο ελεγειακό ποιητικό είδος, παρά τους σκληρούς πολέμους.²⁷⁸ Ο Οβίδιος καινοτομεί σε δύο σημεία συγκριτικά με τους προηγούμενους ποιητές: δεν δηλώνει αφενός την αδυναμία του να ασχοληθεί με την επική ποίηση, αλλά αναφέρει πως εξαιτίας της θεϊκής παρέμβασης αναγκάστηκε να στραφεί στο ελεγειακό είδος, ενώ συνέθετε έπος, και αφετέρου, ο θεός που παρεμβαίνει δεν είναι ο Απόλλωνας, ο εκπρόσωπος της ποίησης, όπως συνηθιζόταν, αλλά ο *Cupido*.²⁷⁹ Παρομοίως ξεκινά το δεύτερο βιβλίο των *Amores*, με μια ακόμη *recusatio*, τριπλή αυτή τη φορά, ισχυριζόμενος, όπως και προηγουμένως, ότι αναγκάστηκε να στραφεί στην ελεγειακή ποίηση για να αποφύγει τη μοίρα του *exclusus amator*, όταν η αγαπημένη του τον κλείδωσε έξω, ενώ ως τότε συνέθετε επιτυχώς (2.1.12: *et satis oris erat*) έπος με θέμα τη *Γιγαντομαχία* (2.1.11-22).²⁸⁰ Συνεχίζει αντιδιαστέλλοντας την επική ποίηση, που δεν προσφέρει κάτι στον δημιουργό, με την ελεγειακή (2.1.29-32), καθώς οι *puellae* αμείβουν τους ποιητές που τις επαινούν λειτουργώντας οι ίδιες ως *pretium carminis* (2.1.34), και κλείνει αποκηρύσσοντας το ηρωικό έπος (2.1.35-37) και δηλώνοντας πως θα γράφει όσα ο *Amor* του υπαγορεύει (2.1.38: *Carmina, purpureus quae mihi dictat Amor!*).²⁸¹ Και στην πρώτη ελεγεία του τρίτου βιβλίου των *Amores* συντελείται *recusatio*, που διαφέρει από τις προηγούμενες ως προς το ότι το είδος της ελεγείας αντιπαραβάλλεται με αυτό της τραγωδίας και όχι με το έπος, στοιχείο σπανιότερο, καθώς και ως προς το ότι ο Οβίδιος εδώ δεν ακυρώνει το υψηλό λογοτεχνικό είδος για χάρη της ελεγείας, αλλά αναβάλλει την ενασχόληση του με αυτό για αργότερα.²⁸² Στην 3.1., λοιπόν, παρουσιάζονται προσωποποιημένες στον ποιητή η *Τραγωδία* και η *Ελεγεία* και συναγωνίζονται για να κερδίσει καθεμιά την προσοχή του, προσφέροντας του η μεν σκήπτρα και υψηλούς κοθόρνους (2.1.63: *Altera me sceptro decoras altoque cothurno*) και η δε αιώνια φήμη για τους έρωτές του (2.1.65: *Altera das nostro victurum nomen amori*), ώστε

²⁷⁸ McKeown (1989) 28.

²⁷⁹ Barsby (1973) 41.

²⁸⁰ Συχνά αναφέρεται από τους *Αυγούστειους* ποιητές η *Γιγαντομαχία*, ως θέμα που απορρίπτεται, καθώς είναι καθαρά επικό και δεν ταιριάζει στη λυρική και ελεγειακή ποίηση (Prop. 2.1.17 ff. / Hor., *Carm.* 2.12)[McKeown (1998) 10].

²⁸¹ McKeown (1998) 4.

²⁸² Keith (1994) 27.

να επιλέξει το αντίστοιχο ποιητικό είδος. Στο τέλος, τον κερδίζει η *Ελεγεία*, που επιβάλλει σύντομες συνθέσεις (2.1.68: *quod petit illa, breve est*), ζητώντας λίγο χρόνο από την *Τραγωδία* (2.1.67: *Exiguum vati concede, Tragoedia, tempus!*), προκειμένου να αναλάβει στο εξής ένα *grandius opus*, όπως εκείνη απαιτεί (2.1.70).

Όπως γίνεται αντιληπτό, η συντριπτική πλειοψηφία των *Αυγούστειων* ποιητών χρησιμοποίησε τον μηχανισμό της *recusatio* πρωτίστως για ποιητολογικούς σκοπούς, ώστε να πειραματιστούν με νέα λογοτεχνικά είδη, πραγματοποιώντας παράλληλα και έναν λανθάνοντα έπαινο στον Αύγουστο, αλλά και για να δηλώσουν την καλλιτεχνική τους αυτονομία και την αποστασιοποίησή τους από τον πάτρωνά τους και κατ' επέκταση από το καθεστώς και τον *princeps*. Με τη μέθοδο της *recusatio* και την αποφυγή να θίξουν πολιτικά ζητήματα και να εγκωμιάσουν ανοιχτά τον ίδιο τον Αύγουστο, οι ποιητές εξασφάλιζαν πως δεν θα προκαλέσουν τη δυσaráσκεια του παραβιάζοντας τα επιτρεπτά όρια της *libertas* τους, τα οποία δεν ήταν σαφώς καθορισμένα στο πλαίσιο της αναβίωσης της *res publica* και της προσπάθειας να περαστεί το μήνυμα της ύπαρξης ελευθερίας, ενώ από την άλλη πλευρά εκείνος τους επέτρεπε την υιοθέτηση της συγκεκριμένης πρακτικής, μη επιθυμώντας καταφανείς επαίνους που θα κρίνονταν προπαγανδιστικοί, και δείχνοντας σεβασμό στο δικαίωμά τους στην ελευθερία του λόγου, η οποία βεβαίως δεν ήταν απεριόριστη, εν αντιθέσει με τη ρεπουμπλικανική περίοδο, και είχε γίνει ήδη από προηγούμενες περιπτώσεις κατανοητό πως η εκφορά λόγου μη κατάλληλου θα μπορούσε να αποβεί μοιραία.

Ο Οβίδιος αισθητοποιεί περισσότερο από κάθε άλλον ποιητή συγκεκριμένα και αλληγορικά με τη βοήθεια μύθων το θέμα του περιορισμού της ελεύθερης έκφρασης, αλλά και της ολοκληρωτικής στέρησης του λόγου. Δείχνει έντονο ενδιαφέρον για τις συνθήκες εκφοράς του λόγου, όπως υπαγορεύονται από το *principatus*, από ποιόν δηλαδή αρθρώνεται, σε ποιον απευθύνεται, πού και πότε.²⁸³ Πρώτα στις *Μεταμορφώσεις*, η παράθεση του μύθου του Ορφέα και της Ευρυδίκης (10.1-85) και η επιλογή του Οβιδίου, σε αντίθεση με τον Βεργίλιο, να δώσει φωνή στον Ορφέα (10.17-39), ο οποίος μαγεύει τις θεότητες του Κάτω Κόσμου υποβάλλοντας το αίτημα του με τέτοιο τρόπο, ώστε να ενσωματώσει στον λόγο του και όσα οι ακροατές του (χθόνιες θεότητες) θέλουν να ακούσουν,²⁸⁴ εγείρει έναν προβληματισμό για τη θέση του ποιητή σε σχέση με τους ανώτερους του και για τον τρόπο που πρέπει να μιλήσει ενώπιόν τους.²⁸⁵ Θίγει γενικότερα το ζήτημα της απουσίας γνήσιας

²⁸³ Feeney (1992) 9.

²⁸⁴ Johnson (2007) 119.

²⁸⁵ Pagan (2004) 371.

libertas μεταξύ άνισων σε εξουσία και δύναμη συνομιλητών, καθώς ο κατώτερος συνομιλητής, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του και να μην κινδυνέψει, οφείλει να προσαρμόζει τη γλώσσα που θα χρησιμοποιήσει ανάλογα με τις συνθήκες επικοινωνίας και τον αποδέκτη.²⁸⁶ Ο Ορφέας αποτελεί ουσιαστικά πρότυπο για κάθε ποιητή που θέλει να απευθυνθεί στον *princeps*, ώστε το αίτημά του να γίνει δεκτό και να μην υποστεί τιμωρία και λογοκρισία και ο μύθος λειτουργεί μεταποιητικά ως σχόλιο για τις συνθήκες ανελευθερίας της ποιητικής παραγωγής.²⁸⁷ Επιπλέον, ο Οβίδιος μέσω των μύθων του Ακταίωνα (3.138-259), της Καλλιστούς (2.401-507) και της Αράχνης (6.1-145) θέτει την περίπτωση του οριστικού και πλήρους κατακερματισμού του δικαίωματος στον λόγο, στη *libertas*, ακόμη και στην *ars*. Όσον αφορά στους δύο πρώτους ήρωες, τιμωρήθηκαν για ένα ακούσιο σφάλμα, χωρίς να τους δοθεί ποτέ η δυνατότητα να αρθρώσουν λόγο και να απολογηθούν. Με τη μεταμόρφωσή τους, η οποία αποσκοπούσε στο να μην γνωστοποιηθούν σε άλλους αφενός όσα αντίκρισε ο Ακταίων κατά το λουτρό της θεάς (3.192-193: «*nunc tibi me posito visam velamine narres, / si poteris narrare, licet.*»), αφετέρου η προσβλητική για την Ήρα απιστία του Δία (2. 473-473: *ut fecunda fores fieretque iniuria partu / nota Iovisque mei testatum dedecus esset!*), οι ήρωες χάνουν οριστικά τη φωνή τους, το δικαίωμα στον λόγο, μέσω του οποίου γίνεται πιο εύκολα η μετάδοση πληροφοριών, και σωμαίνονται για πάντα,²⁸⁸ ενώ επισημαίνεται πως εμφυτεύεται μέσα τους και το στοιχείο του φόβου²⁸⁹ και διατρέχουν φοβερούς κινδύνους εξαιτίας της στέρησης του λόγου, με τον Ακταίωνα να κατασπαράζεται από τα ίδια του τα σκυλιά (2.249-252) και την Καλλιστώ να αποφεύγει την τελευταία στιγμή, με παρέμβαση του Δία, να φονευθεί από τον γιο της (2.496-507). Η Αράχνη, από την άλλη, διάσημη για τις δεξιότητες και το ταλέντο της στην υφαντική τέχνη, σύμβολο της διαδικασίας της ποιητικής σύνθεσης,²⁹⁰ εξαιτίας της αλαζονικής και προκλητικής της συμπεριφοράς (6.24-25: *quod tamen ipsa negat tantaque offensa magistra / «certet:» ait «mecum! nihil est, quod victa recusem.»*) και παρά τις προειδοποιήσεις που δέχεται,²⁹¹ προκαλεί τον *Livor* (6.129-130: *Non illud Pallas, non illud carpere Livor / possit opus*). Η θεά Αθηνά, η οποία σε μεταποιητικό επίπεδο αντιπροσωπεύει την επική ποίηση που απορρίπτουν οι Αυγούστειοι

²⁸⁶ Pagan (2004) 370.

²⁸⁷ *id.* 370.

²⁸⁸ Salzman-Mitchell (2005) 49-50.

²⁸⁹ *Met.* 3.205: *timor hoc, pudor inpedit illud* και *Met.* 2.491-492: *a, quotiens per saxa canum latratibus acta est / venatrixque metu venantum territe fugit!*

²⁹⁰ Harries (1990) 65.

²⁹¹ Πρώτα, η θεά Αθηνά μεταμορφωμένη σε γριά την συμβουλεύει να πάψει να κανχίζεται πως την ξεπερνά στην υφαντική τέχνη (*Met.* 6. 26-33) και έπειτα συγκεκαλυμμένα, μέσω των παραστάσεων του υφαντού της, την προειδοποιεί για την τύχη που θα έχει (*Met.* 6.70-102) [Harries (1990) 71].

ποιητές,²⁹² υπερέχοντας σε εξουσία και όχι στην τέχνη,²⁹³ καταστρέφει το υφαντό της ηρωίδας, το οποίο μπορεί αλληγορικά να ταυτιστεί με το ποιητικό έργο.²⁹⁴ Κατόπιν, την μεταμορφώνει σε αράχνη, με αποτέλεσμα η άτυχη ηρωίδα να στερηθεί όχι μόνο την ανθρώπινη φωνή και τον λόγο, αλλά και την ίδια της την τέχνη, καθώς ο ιστός που υφαίνει πλέον δεν συγκαταλέγεται στα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, και η ίδια δεν θα θεωρείται πια καλλιτέχνης.²⁹⁵ Γίνεται φανερό μέσω του συγκεκριμένου μύθου ότι η απροκάλυπτη δήλωση δύναμης και η ένδειξη αλαζονείας των ποιητών οδηγεί σε λογοκρισία, καθώς η πολιτική και η τέχνη δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, με αποτέλεσμα η ισχύς της δεύτερης να υποχωρεί στην πρώτη. Το εν λόγω επεισόδιο, όπως και ο μύθος του Ορφέα που προηγήθηκε, αντανακλούν τις προκλήσεις και τους κινδύνους της καλλιτεχνικής παραγωγής στο τέλος της Αυγούστειας εποχής και υπενθυμίζουν πως ό,τι λέγεται ενώπιον ενός «ισχυρού» σε εξουσία ακροατηρίου, πρέπει να είναι πολύ προσεκτικά σχεδιασμένο.²⁹⁶ Αποκαλύπτουν επίσης ένα καταστροφικό για την τέχνη κοινωνικό πλαίσιο, όπου έχει αποδυναμωθεί ο θεσμός της λογοτεχνικής πατρωνίας, οι ποιητές καταπιέζονται παράγοντας έργα εναρμονισμένα με την ιδεολογία του *principatus* και η πολιτική ηγεσία παρεμβαίνει στη σφαίρα της *ars*.²⁹⁷ Επιπλέον, ο Οβίδιος μέσω της παράθεσης των μύθων της Ιούς (1.583-663) και της Φιλομήλας (6.424-674) υπενθυμίζει πως η πρόκληση φόβου δεν επαρκεί για να καταστείλει ολοκληρωτικά την επικοινωνία²⁹⁸ και πως ακόμη και σε περιπτώσεις που κάποιος στερείται τη δυνατότητα λεκτικής μετάδοσης μηνυμάτων, μπορεί να εκφραστεί με άλλους τρόπους. Έτσι λοιπόν, η Ιώ, έχοντας μεταμορφωθεί σε αγελάδα και έχοντας στερηθεί την ανθρώπινη φωνή, επικοινωνεί με τον πατέρα της χαράζοντας στη σκόνη όσα θέλει να πει, ώστε τα *verba* αντικαθίστανται επιτυχώς από τα *littera* (1.649-650: *littera pro verbis, quam pes in pulvere duxit, / corporis indicium mutati triste peregit*). Αντιστοίχως, η Φιλομήλα, αν και δεν μπορεί να μιλήσει για όσα της συνέβησαν λόγω της βίαιης αποκοπής της γλώσσας της, αφηγείται την ιστορία της μέσω της υφαντικής τέχνης. Η μόνη ιστορία που έχει να αφηγηθεί, ωστόσο, σχετίζεται ακριβώς με την απώλεια της φωνής της, της ελευθερίας του λόγου.²⁹⁹

²⁹² Johnson (2013) 47.

²⁹³ Harries (1990) 74.

²⁹⁴ *id.* 73-74.

²⁹⁵ Johnson (2007) 95,115.

²⁹⁶ *id.* 96, 119.

²⁹⁷ *id.* 39.

²⁹⁸ Ahl (1984) 184.

²⁹⁹ Marder (1992) 157.

Εκτός των *Μεταμορφώσεων*, όπου η εκφορά λόγου είναι επικίνδυνη, ο Οβίδιος συζητά με υφέρποντα τρόπο για την απώλεια της *libertas* και στους *Fasti*,³⁰⁰ όπου παραθέτει τον μύθο της *Tacita Dea*, η οποία στερήθηκε τη γλώσσα της εξαιτίας της αδιάκριτης συμπεριφοράς της, προδίδοντας στην Ήρα και στη Juturna τα σχέδια του Δία (2.601-606), και κατόπιν βυθιζόμενη σε αιώνια σιωπή κατέστη νύμφη του Κάτω Κόσμου (2.609-610: «*duc hanc ad manes: locus ille silentibus aptus. / nymphe, sed infernae nymphe paludis erit*»). Προειδοποιεί με αυτόν τον τρόπο τους αναγνώστες για τους κινδύνους που ελλοχεύουν, όταν κάποιος δεν μπορεί να συγκρατήσει τη γλώσσα και τον λόγο του.³⁰¹ Έπεται η αναφορά στη Λουκρητία, η οποία εξαιτίας της αιδοῦς της απέτυχε τρεις φορές να μιλήσει για τον βιασμό της παραμένοντας σιωπηλή (2.823-824: *ter conata loqui ter destitit, ausaque quarto / non oculos ideo sustulit illa suos.*), και αφού αποφάσισε να αφηγηθεί όσα από τα γεγονότα μπορούσε, χωρίς να αποκαλύψει το τέλος όμως, σωπαίνει οριστικά διαπράττοντας αυτοκτονία (2.831-832: *nec mora, celato fixit sua pectora ferro, et cadit in patrios sanguinolenta pedes*). Σε αντίθεση με τη Λουκρητία, ο Βρούτος τολμά να εκστομίσει αυτά (*nefanda*) που δίσταζε η Λουκρητία (2.849-852). Χωρίς να ολοκληρώσει ποτέ το συγκεκριμένο έργο, οι *Fasti* λειτουργούν ως σιωπηλή καταγγελία του περιορισμού της *libertas* στο πλαίσιο του *principatus*.³⁰² Ο Οβίδιος, λοιπόν, τολμώντας να μιλήσει στο έργο του συγκεκαλυμμένα για τη *libertas* ή αφήνοντας υπονοούμενα μέσω της ποιητικής του σιωπής, πραγματοποίησε ο ίδιος μια πράξη λογοτεχνικής *libertas*, αν και καταδικάστηκε έπειτα σε σιωπή και υπέστη λογοκρισία.³⁰³

Ο Οβίδιος, ο πιο «Αυγούστειος» και ο τελευταίος των «Αυγούστειων» ποιητών, που δεν βίωσε τη δύσκολη περίοδο των εμφυλίων πολέμων, παρά μόνο την *pax Augusta* και όλα τα πλεονεκτήματα που αυτή εξασφάλισε στους δημιουργούς, είχε την τύχη των πρωταγωνιστών των *Μεταμορφώσεων* του, στερήθηκε δηλαδή τον λόγο και την ελεύθερη έκφραση, υπέστη ένα είδος λογοκρισίας και έγινε ταυτοχρόνως μάρτυρας, αλλά και θύμα της δημιουργίας νέων πια σχέσεων μεταξύ λογοτεχνίας και εξουσίας.³⁰⁴ Εξαιτίας ενός *carmen* και ενός *error* (Ον., *Tr.* 2.207: *perdiderint cum me duo crimina, carmen et error*), που δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν με ακρίβεια, του απαγγέλθηκε η ποινή της *relegatio* το 8 μ.Χ. και τα έργα

³⁰⁰ Ήδη από τον τίτλο είναι φανερό πως ο Οβίδιος θα ασχοληθεί με το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου, καθώς οι *dies Fasti* ορίζονται ως *dies quibus fari licet* (Varro, *Ling.* 6.29) [Feeney (1992) 9].

³⁰¹ Feeney (1992) 11.

³⁰² *id.* 19.

³⁰³ *id.* 11.

³⁰⁴ Citroni (2009) 16 / Όπως διατυπώνει και η Johnson τα προ της εξορίας έργα του Οβιδίου, όπως η «τολμηρή» *Ars Amatoria* και οι *Μεταμορφώσεις* αποτέλεσαν ενσάρκωση της Αυγούστειας ελευθερίας του λόγου, ενώ τα έργα της εξορίας (*Tristia* και *Epistulae ex Ponto*) που βρήκουν θρήνων και παρακλήσεων προς τον *princeps*, επιβεβαιώνουν την απουσία ανεκτικότητας [Johnson (2007) 11].

του απαγορεύτηκαν από τις τρεις δημόσιες βιβλιοθήκες της Ρώμης, με απώτερο σκοπό να βυθιστούν σε λήθη και να στερηθεί από τον ίδιο η δυνατότητα να απολαμβάνει όλα όσα θα μπορούσε να του προσφέρει ένας πάτρωνας.³⁰⁵ Παρόλα αυτά, το έργο του παρέμεινε ακέραιο ως απόδειξη της ανυπέρβλητης δύναμης της πρόσληψης από το αναγνωστικό κοινό να καθορίζει ποια δημιουργήματα αξίζουν τα διασωθούν και να διαβαστούν από τις επόμενες γενιές παραβλέποντας τους σκοπούς των συγγραφέων και της αυτοκρατορικής εξουσίας.³⁰⁶ Συνέχισε να γράφει στην εξορία υπερασπιζόμενος το δικαίωμά του στην έκφραση.³⁰⁷ Ο ίδιος ο Οβίδιος τελειώνει τις *Μεταμορφώσεις* του με τη βεβαιότητα μάλιστα πως κανείς, ούτε ακόμη η φωτιά και η οργή του Δία, δεν έχουν τη δύναμη να καταστρέψουν το έπος του (*Met.* 15.871-879).³⁰⁸ Στην πραγματικότητα, ο *error* του ποιητή ήταν η υπερεκτίμηση ενός στοιχείου της Αυγούστειας ιδεολογίας, της ανεκτικότητας δηλαδή στην ελεύθερη έκφραση, στοιχείο που ολοένα περιοριζόταν, και η αδυναμία του να παρατηρήσει τη μεταβολή της στάσης του *princeps* ως προς αυτό και τη ροπή του προς την αποκήρυξη της αρετής της *clementia*.³⁰⁹ Υπήρξε ο μόνος από τους ελεγειακούς ποιητές (με εξαίρεση την ιδιάζουσα περίπτωση του Κορνήλιου Γάλλου) που προκάλεσε την οργή του Αυγούστου, επειδή αναπαρήγαγε στο έργο του τη δομή και τη λειτουργία του *principatus*, όπως ακριβώς ήταν, με τις αντιφάσεις στις οποίες θεμελιωνόταν, με αποτέλεσμα αυτή η ιδεολογική μετατόπιση, συγκριτικά με τους ομοτέχνους του, να συμβάλει στη φυσική του «μετατόπιση» από τη Ρώμη, χωρίς ωστόσο να οδηγηθεί σε λογοτεχνική σιωπή.³¹⁰ Η τιμωρία του Οβιδίου στάθηκε ένα ισχυρό δείγμα της νέας πραγματικότητας που είχε διαμορφωθεί πια για τους συγγραφείς κατά την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης του Αυγούστου, μιας κατάστασης απόλυτου κατακερματισμού της *libertas*, λογοκρισίας και έκθεσης στην αυθαιρεσία του *princeps*.³¹¹

Ο Αύγουστος κατά την τελευταία περίοδο της άσκησης της εξουσίας, όταν ο Μαικήνας δεν λειτουργούσε πια ως διαμεσολαβητής μεταξύ του *princeps* και των ποιητών ενισχύοντας τη *libertas* τους,³¹² έπαψε να διακρίνεται για την *clementia* του και υιοθέτησε σκληρή πολιτική στερώντας από τους συγγραφείς την ελευθερία της έκφρασης και επιβάλλοντας

³⁰⁵ Το ότι το έργο του αποκλείστηκε από τις δημόσιες βιβλιοθήκες δεν σημαίνει ωστόσο πως δεν ήταν διαθέσιμο σε ιδιωτικές. Η βασικότερη επίπτωση της απόφασης αυτής του Αυγούστου ήταν ότι συνεπαγόταν στέρηση της αυτοκρατορικής πατρωνίας του στον ποιητή, αλλά και απώλεια στήριξης πιθανότατα και από άλλους πάτρωνες [Winsbury (2009) 74].

³⁰⁶ Ziogas (2015) 123.

³⁰⁷ Feeney (1992) 18.

³⁰⁸ Ziogas (2015) 124. / Ο Δίας χρησιμοποιείται αλληγορικά για τον Αύγουστο και υπονοείται πως ίσως ο *princeps* είχε ενοχληθεί από το περιεχόμενο των *Μεταμορφώσεων* και ήθελε να ρίξει το έργο στη φωτιά.

³⁰⁹ Feeney (1992) 4.

³¹⁰ Claassen (2009) 173.

³¹¹ Hardie (2006) 35.

³¹² Citroni (2009) 16.

αυστηρές ποινές. Η ριζική αλλαγή της στάσης του σηματοδοτήθηκε από την διαταγή του να ριχτούν στις φλόγες πάνω από δύο χιλιάδες προφητικά βιβλία το 12 π.Χ. (Suet., Aug. 31.1),³¹³ αφού είχε αναλάβει το αξίωμα του *Pontifex Maximus*, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να εξαλείψει τις παλιές προφητείες και να αποτρέψει την παραγωγή νέων που αφορούσαν στην προσωπική και πολιτική τύχη των πολιτικών ηγετών και επηρέαζαν συνεπώς τον *princeps* και τη σταθερότητα του *principatus* διαιωνίζοντας την αντίσταση στην παγίωση του αυτοκρατορικού καθεστώτος και δημιουργώντας ελπίδες για την αποκατάσταση της παλιάς *res publica*. Επρόκειτο για την πρώτη μαζική καύση βιβλίων στη Ρώμη, ενώ δύο δεκαετίες σχεδόν αργότερα (6-8 μ.Χ.) με διαταγή του Αυγούστου έλαβε χώρα η πρώτη μαζική καύση λογοτεχνικών έργων στην ιστορική περίοδο της Ρώμης.³¹⁴ Ο Αύγουστος επανέφερε επίσης τη *lex maiestatis* κατατάσσοντας τις ανώνυμες κατηγορίες που κυκλοφορούσαν σε φυλλάδια και στιχάκια στις εγκληματικές πράξεις (Tac., Ann.1.72.: *primus Augustus cognitionem de famosus libellis specie legis eius tractavit*), με αποτέλεσμα να εισάγει ως ποινή για το νέο τύπου «έγκλημα» την καύση λογοτεχνικών βιβλίων, που καθιερώθηκε ως μέθοδος σκληρής λογοκρισίας. Ανάλογα με τη σοβαρότητα της υπόθεσης, λοιπόν, καιγόταν είτε ένα μέρος του έργου του συγγραφέως που είχε καταδικαστεί, ή ακόμη και ολόκληρο το έργο.³¹⁵

Το πρώτο θύμα της νέας σκληρής πολιτικής και της άσκησης λογοκρισίας επί Αυγούστου, μετά τη *relegatio* του Οβιδίου, ο οποίος εξορίστηκε μεν, αλλά διασφάλισε ακέραιο το έργο του, ήταν ο Τίτος Λαβηνός, εκπρόσωπος του κλάδου της *ρητορικής* που ασχολήθηκε και με τη συγγραφή ιστορικών βιβλίων, καθώς θεωρήθηκε επικίνδυνος για το καθεστώς. Ο Λαβηνός, με το προσωνύμιο «*rabienus*», δηλαδή «*αλυσσασμένος*» εξαιτίας της δριμείας κριτικής που ασκούσε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα αλλά και κατά μεμονωμένων ατόμων, υπήρξε φανατικός υποστηρικτής της *res publica*, ώστε ακόμη και μετά το πέραςμα τόσων χρόνων από την εδραίωση του *principatus* και της *pax Augusta* εξακολουθούσε να αποκαλεί τον εαυτό του οπαδό του Πομπήιου (Sen., Con. 10.4-7). Ο αντι-μοναρχικός του τόνος ήταν έντονος τόσο στους ρητορικούς του λόγους όσο και στο ιστοριογραφικό του έργο, κομμάτια από το οποίο απέφυγε να αναγνώσει ενώπιον ακροατηρίου, αλλά εξέφρασε έντονα την επιθυμία του να διαβαστεί το έργο του από τις επόμενες γενιές³¹⁶ (Sen., Con. 10.8). Ένας τόσο θερμός υποστηρικτής της *respublica* ήταν αναμενόμενο πως θα στοχοποιούταν από το

³¹³ Καύση προφητικών βιβλίων στη Ρώμη είχε συντελεστεί αρκετές φορές ήδη πριν 186 π.Χ. με *senatus consultum* σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο (39.16.8) [Forbes (1936)118].

³¹⁴ Cramer (1940) 167-168.

³¹⁵ *id.* 169, 171.

³¹⁶ *id.* 172. / Διευκρινίζεται πως ο Τίτος Λαβηνός δεν τιμωρήθηκε για το ιστοριογραφικό του έργο, αλλά για τους ρητορικούς του λόγους [McHugh (2004) 393].

αυτοκρατορικό καθεστώς. Συνεπώς, κρίθηκε ένοχος και με *senatus consultum* του επιβλήθηκε η ποινή της καύσης ολόκληρου του συγγραφικού του έργου μεταξύ 6-8 μ.Χ., ποινή που λειτουργούσε ως μέθοδος εκδίκησης εναντίον των συγγραφέων που υπονόμευαν το *principatus*. Με αφορμή την υπόθεση του Λαβιηνού έγινε δημοφιλές στους λόγους των ρητόρων το θέμα της καύσης βιβλίων, ενώ λόγοι με τέτοιου είδους περιεχόμενο χρησιμοποιήθηκαν και για διδακτικούς σκοπούς.³¹⁷

Υποστηρικτής του Λαβιηνού ήταν ο διακεκριμένος και δυναμικός ρήτορας Κάσσιος Σεβήρος, ο οποίος διατύπωσε πως, εάν το καθεστώς επεδίωκε να καταστρέψει ολοσχερώς το έργο του Λαβιηνού, θα έπρεπε να ρίξει στις φλόγες τον ίδιο τον Κάσσιο, διότι είχε απομνημονεύσει τα πάντα από αυτά που είχε γράψει ο πρώτος (Sen., *Con.* 10.8). Οι επιθέσεις του Κάσσίου Σεβήρου εναντίον διακεκριμένων μελών της αριστοκρατικής τάξης μέσω υβριστικών κειμένων προκάλεσε την οργή του Αυγούστου (Tac., *Ann.* 1.72: *commotus Cassii Severi libidine, qua viros feminasque inlustris procacibus scriptis diffamaverat;*) και τελικά υπέστη ακόμη βαρύτερη ποινή από τον Λαβιηνό, αν και του δόθηκε η ευκαιρία να ανακαλέσει. Εκ νέου με την έκδοση *senatus consultum* επί Τιβερίου, όχι μόνο κήκαν τα γραπτά του, αλλά ο ίδιος εξορίστηκε εξαιτίας των παραπτωμάτων του πρώτα στην Κρήτη και ύστερα από μια δεύτερη δίκη, στη Σέριφο το 24 μ.Χ., ενώ η *Senatus* του αφαίρεσε και την περιουσία του, επειδή εξακολουθούσε να έχει τη ίδια συμπεριφορά και να εγείρει το μίσος της πολιτικής ηγεσίας (Tac., *Ann.* 4.21).³¹⁸ Στη Σέριφο πέθανε οχτώ χρόνια μετά (32 μ.Χ.), αν και προηγουμένως του είχε δοθεί η ευκαιρία να ανακαλέσει και να σωθεί.³¹⁹

Συμπερασματικά, εξαιρώντας τη δύσκολη εποχή της Β΄ Τριανδρίας και την τελευταία περίοδο διακυβέρνησης του Αυγούστου, ο Καίσαρας, όπως και ο *princeps* μιμούμενος την *clementia* του προηγούμενου και επιχειρώντας να προπαγανδίσει πως η *res publica* δεν είχε σβήσει ολοκληρωτικά, σεβάστηκαν σε γενικές γραμμές τη λογοτεχνική *libertas* των συγγραφέων και των ποιητών. Ο Τάκιτος θέτει εύλογα το ερώτημα εάν η επιεικής αυτή στάση των πολιτικών ανδρών, αφήνοντας κάτι να ξεχαστεί, παρά εκδηλώνοντας τον θυμό τους, γεγονός που θα υποδήλωνε αναγνώριση της αξίας του, πηγάζει από τη *moderatio* ή τη *sapientia* τους (Tac., *Ann.* 4.34: *sed ipse divus Iulius, ipse divus Augustus et tulere ista et reliquere, haud facile dixerim, moderatione magis an sapientia. namque sprete exolescunt: si*

³¹⁷ Cramer (1940) 173.

³¹⁸ *relatum et de Cassio Severo exule, qui sordidae originis, maleficae vitae, sed orandi validus, per immodicas inimicitias ut iudicio iurati senatus Cretam amoveretur effecerat; atque illic eadem actitando recentia veteraque odia advertit, bonisque exutus, interdicto igni atque aqua, saxo Seripho consenuit.*

³¹⁹ Cramer (1940) 175, 177.

irascare, adgnita videntur.) Ειδικά όσον αφορά στην Αυγούστεια περίοδο, οι ποιητές και ο *princeps* συμμετέχουν σε ένα παιχνίδι εξουσίας που περιστρέφεται γύρω από την ερμηνεία, τη δημοσίευση λογοτεχνικών κειμένων και τη λογοκρισία. Δεν έχει ίσως τη μεγαλύτερη σημασία να ερευνούμε εάν οι Αυγούστειοι ποιητές υποστήριζαν ή όχι το *principatus*, αλλά εάν ο *princeps* εμπλέκεται στην παραγωγή και ερμηνεία των ποιητικών έργων³²⁰ και σε ποιο βαθμό. Η εποχή του Τιβερίου που έπεται είναι αυτή κατά την οποία ακυρώνεται και καταστρατηγείται ολοκληρωτικά η *res publica* και η *libertas*, μεταβαίνοντας πια σε μια περίοδο απουσίας οποιουδήποτε βαθμού ελευθερίας του λόγου και αυστηρής λογοκρισίας.

³²⁰ Ziogas (2005) 130.

Nam contra punitis ingeniis gliscit auctoritas

Ο Αύγουστος, όπως αναλύθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, υιοθέτησε στην αρχή της διακυβέρνησής του την αρετή της *clementia* και σεβάστηκε το δικαίωμα των Ρωμαίων πολιτών στη *libertas*, επιχειρώντας να παρουσιάσει το νέο καθεστώς ως αναγέννηση της παλιάς *res publica*, σε πλήρη αρμονία με το ιδανικό της ελευθερίας του λόγου και εξοστρακίζοντας ταυτοχρόνως κάθε υποψία πως επρόκειτο για *dominatio* και πως ο ίδιος θα λειτουργούσε ως *dominus*, αν και στην πραγματικότητα είχε συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του και τα πάντα εξαρτώντο από τη δική του *moderatio*.³²¹ Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων άσκησης της εξουσίας του όμως, όπως έγινε φανερό, έπαψε να δείχνει ανεκτικότητα και περιόρισε σημαντικά την ελευθερία της έκφρασης ασκώντας λογοκρισία, χωρίς ωστόσο να χάσει τη ζωή του κάποιος συγγραφέας εξαιτίας όσων τόλμησε να γράψει.

Ο Τιβέριος, ο οποίος διαδέχτηκε τον Αύγουστο στην εξουσία, προσπάθησε να αποκαταστήσει τη σχέση *libertas-principatus*,³²² προπαγανδίζοντας εκ νέου την εικόνα του αυτοκρατορικού καθεστώτος ως αναβίωσης του παλιού ρεπουμπλικανικού. Άσκησε αρχικά μετριοπαθή πολιτική επιβάλλοντας επιεική μέτρα και επιδιώκοντας να διατηρήσει την παλαιά αίγλη και δύναμη της *Senatus* και των *magistratus* (Suet., *Tib.* 30: *Quin etiam speciem libertatis quandam induxit conservatis senatui ac magistratibus et maiestate pristina et potestate.*), ενώ ο ίδιος αποποιήθηκε τον τίτλο του *Pater Patriae* και απαγόρευσε, παρά το *senatus consultum*, να δίνεται όρκος υπακοής στις νομοθετικές του πράξεις (Tac., *Ann.* 1.72: *nomen patris patriae Tiberius, a populo saepius ingestum, repudiavit; neque in acta sua iurari quamquam censente senatu permisit, cuncta mortalium incerta, quantoque plus adeptus foret, tanto se magis in lubrico dictitans.*). Προσπάθησε επίσης να ενισχύσει τη *libertas* παραμένοντας *firmus ac patiens* σε λαιμοψυχίες εις βάρος του ίδιου και της οικογένειάς του και διατυπώνοντας πως για τη στέρηση θεμελίωση μιας ελεύθερης πολιτείας είναι αναγκαία η ελευθερία της σκέψης και του λόγου (Suet., *Tib.* 28: *Sed et adversus convicia malosque rumores et famosa de se ac suis carmina firmus ac patiens subinde iactabat in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere*), αν και σύμφωνα με τον Τάκιτο, η στάση αυτή του Τιβερίου υπέκρυπτε δολιότητα και προετοίμαζε για την περίοδο απόλυτης καταστρατήγησης της *libertas* και υποταγής στη χειρότερης μορφής δουλεία (Tac., *Ann.* 1.81: *speciosa verbis, re inania aut subdola, quantoque maiore libertatis imagine tegebantur, tanto eruptura ad*

³²¹ Shotter (1978) 238.

³²² *id.* 238.

infernus servitium). Ο Τιβέριος τελικά δεν κατόρθωσε να πείσει για την ανεκτικότητα του, διότι με αφορμή κάποια ανώνυμα, προσβλητικά για τον ίδιο και τη σχέση με τη μητέρα του ποιήματα, επανέφερε τη σκληρή, αλλά και ασαφή *lex maiestatis* το 15 μ.Χ., η οποία αφορούσε σε κάθε αδίκημα που μείωνε το μεγαλείο της Ρώμης (Tac., *Ann.* 1.72: *non tamen ideo faciebat fidem civilis animi; nam legem maiestatis reduxerat [...] denique male gesta re publica maiestatem populi Romani minuisset*), χωρίς να ορίζεται ξεκάθαρα τι συνέβαλε σε αυτό. Συνεπώς, καταδικάζονταν οι πράξεις (*facta*) μόνο, ενώ τα λόγια (*dicta*) συγχωρούνταν (Tac., *Ann.* 2.72: *facta arguebantur, dicta in pueris erant*). Όταν ρωτήθηκε μάλιστα ο *princeps* εάν οι υποθέσεις θα έπρεπε να εκδικάζονται σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, εκείνος απάντησε αυστηρά πως «οι νόμοι υπάρχουν για να εφαρμόζονται»³²³ (Tac., *Ann.* 1.72: *exercendas leges esse respondit*).

Η εφαρμογή της *lex maiestatis* στην ολότητά της, κάτι που δίστασε στα πρώτα στάδια να επιβάλλει ο *princeps*,³²⁴ όπως μαρτυρούν οι υποθέσεις του Ρουβρίου, του Φαλανίου (Tac., *Ann.* 1.73) και του Γράνιου Μάρκελλου (Tac., *Ann.* 1.74), ενίσχυσε τη χθόνια δράση των υστερόβουλων *delatores* και οδήγησε στην επιβολή καθεστώτος σκληρής λογοκρισίας, καθώς η *libertas* βαθμιαία χανόταν και φανεωνόταν η μοναρχική όψη του πολιτεύματος. Σημαντικό εμπόδιο στην ελευθερία του λόγου και της έκφρασης στάθηκε και το γεγονός πως το καθεστώς είχε μετατραπεί σαφώς σε απολυταρχικό, παρόλο που εξακολουθούσε να συστήνεται ως αποκατεστημένη *res publica*. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η γλωσσική διαστρέβλωση να διεισδύει στον δημόσιο λόγο³²⁵ και να υιοθετείται από τους συγγραφείς η *adulatio* και η *oratio figurata* λόγω της ανασφάλειας που τους κυρίευε για το τι μπορούσε να ειπωθεί και τι όχι και για το πώς θα προσλάμβανε ο *princeps* το καθετί, καθώς ακόμη και ο έπαινος ήταν πιθανό να αναγνωστεί ως κριτική και κατηγορία.³²⁶ Μετά τον θάνατο του Γερμανικού (19 μ.Χ.) και αργότερα του Δρούσου (23 μ.Χ.), σε συνδυασμό με τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε ο Σηιανός, η στάση του Τιβερίου άλλαξε αφήνοντας τη *saevitia* του να κορυφωθεί (Suet., *Tib.* 62: *Auxit intenditque saevitiam exacerbatus indicio de morte filii sui Drusi*), ρέποντας προς την αδιαλλαξία και την *crudelitas* (Tac., *Ann.* 4.1) και τιμωρώντας πολλούς συγγραφείς με εξορία, ποινή θανάτου και καύσης του έργου τους, με απώτερο στόχο να κατασταλούν οραματισμοί περί ανατροπής του *principatus* και αποκατάστασης του παλιού ρεπουμπλικανικού καθεστώτος.

³²³ Η μετάφραση είναι του Ν. Πετρόχειλου.

³²⁴ Cramer (1940) 180.

³²⁵ Moles (1998) 169.

³²⁶ Kapust (2015) 23.

Το παρόν κεφάλαιο θα εστιάσει στην εποχή του Τιβερίου, και συγκεκριμένα από την περίοδο του θανάτου του Γερμανικού και εξής, οπότε και εκδηλώθηκε η σκληρότητα και η αγριότητα του *princeps*, και η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης κατέστη επισφαλής. Θα παρατεθούν και θα σχολιαστούν παραδείγματα συγγραφέων από τον χώρο της ποίησης, της ρητορικής και της ιστοριογραφίας που λογοκρίθηκαν αυστηρά και τιμωρήθηκαν βαρύτατα, με στόχο να σκιαγραφηθεί πώς σταδιακά η ελευθερία του λόγου συρρικνώθηκε, καταπατήθηκε και αναιρέθηκε δίνοντας τη θέση της στη *dominatio*. Εξαιρέση αποτέλεσε ο Γάιος Κομίνιος, ο οποίος στο τέλος αθωώθηκε χάρη στην παρέμβαση του αδερφού του. Στο πρώτο μισό του κεφαλαίου θα εξεταστούν με χρονολογική σειρά οι συγγραφείς που υπέστησαν ποινή οι ίδιοι μόνο, οδηγούμενοι στον θάνατο, ενώ το έργο τους έμεινε ανέπαφο ή τουλάχιστον δεν γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές την τύχη του. Το δεύτερο μισό θα επικεντρωθεί στη μελέτη δύο συγγραφέων, του Μάμερκου Αιμίλιου Σκαύρου και τέλος του Κρεμούτιου Κόρδου ως παραδείγματα κορύφωσης της *saevitia* του *princeps*, οι οποίοι εκτός της ποινής που αφορούσε στους ίδιους, αποφασίστηκε το έργο τους να τυλιχτεί στις φλόγες, ώστε να τους σκεπάσει αιώνια λήθη. Ωστόσο, όπως αποδεικνύει η ιστορία, τα πραγματικά σπουδαία λογοτεχνικά δημιουργήματα δεν είναι δυνατό να λησμονηθούν, καθώς η *memoria* των αναγνωστών τα κρατά ζωντανά και τα καταξιώνει υπερβαίνοντας τα όρια της απλής υλικής υπόστασης των έργων ως βιβλίων.³²⁷ Θα πραγματοποιηθεί τέλος μια σύνοψη των αιτιών και των αφορμών που συνέβαλαν στην καταδίκη των συγγραφέων, καθώς και των ποινών που τους επιβλήθηκαν, λαμβάνοντας υπόψη και το είδος που εκπροσωπούν και θα εντοπιστούν κοινά μοτίβα στις επιμέρους περιπτώσεις. Μέσα από την ανάλυσή μας θα καταστεί σαφές ότι η *libertas* και η ενσάρκωσή της, η *res publica*, κατέρρευσαν ολοκληρωτικά και οριστικά πια στο δεύτερο μισό της εποχής του Τιβερίου.

Πρώτο θύμα της αναληψίας του Τιβερίου και της ποινικοποίησης της ελεύθερης έκφρασης μέσω της ενεργοποίησης του νόμου για *maiestas* υπήρξε ένας εκπρόσωπος της ποιητικής τέχνης με καταγωγή από την τάξη των *equites*, ο Κλουτώριος Πρίσκοις (Tac., *Ann.* 3.49-51). Πρόκειται για την πρώτη, κωμικοτραγική, όπως έχει χαρακτηριστεί,³²⁸ υπόθεση καταδίκης, με αφορμή ασήμαντες κατηγορίες, η οποία αφορά στα *dicta* μόνο,³²⁹ και καταδεικνύει την ταραγμένη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε δύο χρόνια μετά την απώλεια του Γερμανικού.³³⁰ Ο εν λόγω ποιητής είχε βραβευτεί από τον Τιβέριο το 19 μ.Χ.

³²⁷ Howley (2017) 225.

³²⁸ Cramer (1940) 186.

³²⁹ Shotter (1969) 14.

³³⁰ Levick (2005) 126.

για τη σύνθεση μιας θρηνητικής ελεγείας όσον αφορά στον θάνατο του Γερμανικού. Όταν δύο χρόνια αργότερα λοιπόν, το 21 μ.Χ. πληροφορήθηκε την ασθένεια του Δρούσου, επιδιώκοντας να αυξήσει τη φήμη, τις τιμές προς το πρόσωπό του και τα κέρδη του, συνέθεσε άλλο ένα θρηνητικό ποίημα για την περίπτωση θανάτου του νεαρού γιου του Τιβερίου, πράξη άκαιρη και απερίσκεπτη.³³¹ Αποκάλυψε μάλιστα την παράτολμη πράξη του, διαβάζοντας αδικαιολόγητα το νέο του έργο δημοσίως, στο σπίτι του Πετρωνίου, ενώπιον της Βιτελλίας και πολλών άλλων διακεκριμένων γυναικών και κομπάζοντας για αυτό (Tac., *Ann.* 3.49: *id Clutorius in domo P. Petronii socru eius Vitellia coram multisque inlustribus feminis per vaniloquentiam legerat*). Η κίνησή του αυτή θεωρήθηκε προσβλητική, διότι ο Δρούσος αντιμετωπιζόταν είτε ως ήδη νεκρός, ενώ στο εξής ανάρρωσε, γεγονός που θα δυσαρέστησε τον Κλουτώριο, καθώς είχε προετοιμαστεί για αυτό το συμβάν, είτε πιστευόταν πως ίσως η ελεγεία λειτουργούσε ως κακός οiwνός που θα επέφερε τον θάνατο στον νεαρό *princeps*.³³² Καθοριστικής σημασίας είναι η εμφάνιση ενός *delator*,³³³ ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την απουσία του Τιβερίου στο *Capri*, καθώς και την ασάφεια και τη χαλαρή ερμηνεία της *lex maiestatis*, ανάγκασε τις γυναίκες να καταθέσουν το περιστατικό, με εξαίρεση τη Βιτελλία. Εκείνη, χάρη στο θάρρος της και αντιλαμβανόμενη τι επρόκειτο να συμβεί, αρνήθηκε πως είχε ακούσει την ελεγεία. Ως αποτέλεσμα, ο Κλουτώριος Πρίσκος καταδικάστηκε ενώπιον του γνωστού για τη σκληρότητα του Δρούσου, ο οποίος προήδρευε της δίκης που τον αφορούσε άμεσα,³³⁴ σε *ultimum supplicium*, με πρόταση του Ατέριου Αγρίππα (Tac., *Ann.* 3.49: *sed arguentibus ad perniciem plus fidei fuit, sententiaque Haterii Agrippae consulis designati indictum reo ultimum supplicium*), την οποία επιδοκίμασε η πλειοψηφία των *Senatores*. Ο Ατέριος Αγρίππας, ο οποίος είχε στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική οικογένεια και είχε λάβει προηγουμένως τη στήριξη του Δρούσου και του Γερμανικού για να αντικαταστήσει τον Βιστάνο Γάλλο στο αξίωμα του πραίτορα (Tac., *Ann.* 2.51), είτε αναγκάστηκε από τον Δρούσο να κατηγορήσει τον Κλουτώριο, είτε το έκανε προκειμένου να κερδίσει την εύνοια εκείνου.³³⁵ Ο ποιητής λοιπόν φυλακίστηκε και αμέσως εκτελέστηκε υπό το πρόσχημα της προσβολής της *maiestas* του *princeps* (Tac., *Ann.* 3.51:[...] *ductusque in carcerem Priscus ac statim exanimatus*), χωρίς να του δοθεί η ευκαιρία να υπερασπιστεί ο

³³¹ Tac., *Ann.* 3.49: *Fine anni Clutorium Priscum equitem Romanum, post celebre carmen quo Germanici suprema defleverat, pecunia donatum a Caesare, corripuit delator, obiectans aegro Druso composuisse quod, si extinctus foret, maiore praemio vulgaretur*.

³³² Woodman – Martin (1996) 363.

³³³ Είναι αξιοσημείωτο πως ο όρος *delator* χρησιμοποιείται δύο φορές στην παράγραφο, ώστε να τονιστεί εμφατικά πως επρόκειτο για άτομο που επέρριπτε κατηγορίες εξυπηρετώντας δικά του συμφέροντα.

³³⁴ Rogers (1932) 79.

³³⁵ *id.* 79.

ίδιος τον εαυτό του, ενώ ο λόγος υπεράσπισής του, που εκφωνήθηκε από τον Λέπιδο, βρήκε μοναδικό υποστηρικτή τον Ρουβήλλιο Βλάνδο (Tac., *Ann.* 3.51: *Solus Lepido Rubellius Blandus e consularibus adsensit: ceteri sententiam Agrippae secuti [...]*) και απέτυχε λόγω της κακής χρήσης της ρητορικής τεχνικής της *oratio figurata*.

Αρχικά, ο Λέπιδος, ο οποίος είχε λάβει τον τίτλο του *consul* το 11 μ.Χ. και είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη του Τιβερίου, κρίνοντας τον κατάλληλο ο *princeps*, λόγω των ικανοτήτων του, να τον διαδεχτεί ακόμη και στον θρόνο (Tac., *Ann.* 1.13),³³⁶ αφού μίλησε με παρρησία υπέρ του μετριοσμού της ποινής του Κλουτώριου (Tac., *Ann.* 3.50), προσπάθησε να τηρήσει μια μετριοπαθή στάση. Από την αρχή του λόγου του, επιχείρησε εντέχνως να μετατοπίσει την προσοχή των *senatores* από την κύρια κατηγορία, την σύνθεση του θρηνητικού ποιήματος για τον εν ζώή ακόμη Δρούσο δηλαδή, στο γεγονός της δημόσιας ανάγνωσής του.³³⁷ Έτσι, παραδέχτηκε μεν πως η ενέργεια του συγγραφέα ήταν απερίσκεπτη και κατακριτέα, ώστε να μην συγκρουστεί με τον Δρούσο, πρότεινε δε μια ηπιότερη ποινή ακολουθώντας τη γενικότερη *moderatio* που είχε επιδείξει ως τότε ο Τιβέριος.³³⁸ Υποστήριξε λοιπόν πως το ποίημα ήταν προσβλητικό, υποτιμητικό, άκαιρο και ακατάλληλο, αλλά όχι επικίνδυνο και απειλητικό και πως η δίκη του Κλουτώριου ήταν άνευ σημασίας (Tac., *Ann.* 3.50: *studia illi ut plena vaecordiae, ita inania et fluxa sunt; nec quicquam grave ac serius ex eo metuas qui suorum ipse flagitiorum proditor non virorum animis sed muliercularum adrepat.*). Συμβούλευσε να ληφθεί μια απόφαση τέτοια, ώστε να μην μετανιώσουν αργότερα ούτε για την υπερβολική τους επιείκεια, αλλά ούτε για την υπέρμετρη σκληρότητά τους (Tac., *Ann.* 3.50: *est locus sententiae per quam neque huic delictum impune sit et nos clementiae simul ac severitatis non paeniteat.*). Επεσήμανε πως, αν η ποινή ήταν πολύ αυστηρή, ο κατηγορούμενος θα οδηγούταν στην αυτοκτονία, γεγονός που θα δυσχερανούσε τον Τιβέριο, αφού σε αντίστοιχες περιπτώσεις είχε δείξει τη λύπη του, όταν ο κατηγορούμενος αυτοκτόνησε πριν γευτεί την *clementia* του αυτοκράτορα. Προσθέτει πως η εκτέλεσή του θα ήταν ανώφελη, καθώς δεν θα λειτουργούσε παραδειγματικά και για άλλους συγγραφείς (Tac., *Ann.* 3.50: *saepe audiivi principem nostrum conquerentem si quis sumpta morte misericordiam eius praevenisset. vita Clutorii in integro est, qui neque servatus in periculum rei publicae neque interfectus in exemplum ibit.*). Σε αυτό ακριβώς το σημείο πιστεύω πως συντελείται λανθασμένη χρήση του *εσχηματισμένου λόγου*.

³³⁶ *quippe Augustus supremis sermonibus cum tractaret quinam adipisci principem locum suffecturi abnuerent aut inpares vellent vel idem possent cuperentque, M'. Lepidum dixerat capacem sed aspernantem [...]*.

³³⁷ Woodman-Martin (1996) 366.

³³⁸ Rogers (1932) 79.

Η αναφορά από τον Λέπιδο στην επιείκεια και τη μεγαλοψυχία του Τιβερίου ηχεί ειρωνική, όταν εκδηλώνεται εκ των υστέρων. Εντοπίζονται πράγματι υποθέσεις, όπως αυτή του Λίβωνα Δρούσου (Tac., *Ann.* 2.27-32), όπου ο αυτοκράτορας εκφράζοντας τη *clementia* και τη *moderatio* του παραδέχεται πως δεν θα επεδίωκε θανατική καταδίκη των κατηγορουμένων και λυπάται βαθιά για την τραγική πράξη απελπισίας τους. Παρόλα αυτά, η επιείκεια εκφράζεται μετά την αυτοκτονία, ενώ ως τότε ο Τιβέριος μένει προκλητικά αποστασιοποιημένος. Με αυτόν τον τρόπο, μοιάζει να παραβλέπει σκοπίμως την ολέθρια δράση των *delatores*, οι οποίοι συμβάλλουν στην θανατική καταδίκη άλλων, αλλά και την κακώς διατυπωμένη *lex maiestatis*, ώστε δεν είναι σαφές ποια αδικήματα υπάγονται στις διατάξεις της. Ο Τάκιτος καταγράφει επίσης πολλές υποθέσεις ανθρώπων που καταδικάστηκαν για *maiestas* και τελικά με παρέμβαση του Τιβερίου αθωώθηκαν,³³⁹ γεγονός που δεν δείχνει τίποτα άλλο, παρά την επείγουσα ανάγκη επαναξιολόγησης των νόμων.³⁴⁰ Αυτό το νομικό κενό και τη χαλαρή ερμηνεία του νόμου εκμεταλλεύονταν σαφώς οι *delatores*, που χαρακτηρίζονται από τον Τάκιτο *gravissimum exitium* (Tac., *Ann.* 1.73).³⁴¹

Ο Λέπιδος στον λόγο του κάνει διάκριση ανάμεσα σε «*vana*» και «*scelesta*», σε «*dicta*» και «*maleficia*», δηλαδή ανάμεσα σε «*λόγια*» και «*πράξεις*». Κι ενώ στην αρχή των *Annales* (Tac., *Ann.* 1.72) ο Τάκιτος σχολιάζει πως ο Τιβέριος επαναφέροντας τον νόμο για *maiestas* επεδίωκε την τιμωρία των «*facta*» και όχι των «*dicta*»,³⁴² στη συνέχεια παρακολουθούμε να εκτυλίσσονται δίκες για «*dicta*» σαν να επρόκειτο για «*facta*», μια από τις οποίες είναι και αυτή του Κλουτώριου. Ο Λέπιδος επισημαίνοντας αυτόν τον διαχωρισμό υπονοεί πως η συγκεκριμένη υπόθεση ίσως δεν εμπίπτει στη *lex maiestatis*, γιατί σχετίζεται με «*dicta*».³⁴³ Γίνεται φανερό λοιπόν πόσο ασαφής ήταν η *lex maiestatis*. Ο Λέπιδος αναφέρεται στον συγκεκριμένο νόμο μόνο στο τέλος του λόγου του, όπου προτείνει ως ποινή για τον ποιητή δήμευση της περιουσίας του και εξορία, δηλαδή ποινή που όριζε η παραβίαση του νόμου για *maiestas*, ενώ προηγουμένως, είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος «*ultimum supplicium*» (Tac., *Ann.* 3.49). Ως αποτέλεσμα, συνάγεται το εξής παράδοξο: προτάθηκε μια ποινή από τον Ατέριο Αγρίππα πιο αυστηρή από αυτή που θα οριζόταν για αδικήμα *maiestas*, για μια υπόθεση που δεν είναι σίγουρο αν εμπίπτει στον εν λόγω νόμο. Και παρά το ότι η υπόθεση δεν είναι τόσο σοβαρή, ώστε να θεωρείται καν ότι προσβάλλει τον νόμο για *maiestas*, αντί να επιβληθεί η

³³⁹ Τέτοιες υποθέσεις είναι ενδεικτικά αυτή του Φαλανίου και του Ρουβρίου (Tac., *Ann.* 1.73) και της Αππουλήιας Βαρίλλας (Tac., *Ann.* 2.50).

³⁴⁰ Shotter (1969) 16.

³⁴¹ Στην εν λόγω υπόθεση ο *delator* εκμεταλλεύτηκε και την απουσία του Τιβερίου.

³⁴² Ωστόσο, ο Αύγουστος, ο πρώτος που εφάρμοσε τον συγκεκριμένο νόμο, αποσκοπούσε μέσω αυτού στην προστασία του ονόματός του από *dicta*.

³⁴³ Shotter (1969) 14.

ποινή που καθιερώνει η *lex maiestatis*, επικρατεί η ακόμη αυστηρότερη, δηλαδή η θανατική καταδίκη.³⁴⁴ Ανακεφαλαιώνοντας, ο *εσχηματισμένος λόγος* απέτυχε, επειδή έγινε φανερό μέσω του λόγου του Λέπιδου το βαθύτερο επικριτικό μήνυμα του κατά του Τιβερίου, ότι «κλείνει τα μάτια» στην κατάσταση με τους *delatores* και στην αναγκαιότητα επαναδιατύπωσης της *lex maiestatis*,³⁴⁵ την οποία ο ίδιος επανέφερε.

Ο Τιβέριος, στην υπόθεση του Κλουτώριου εξέφρασε τη διαφωνία του με την επιβολή πολύ αυστηρής ποινής για ένα αδίκημα λεκτικής φύσεως, τηρώντας ωστόσο ψυχρή ουδετερότητα και χωρίς να κατακρίνει κανέναν για την πρότασή του (Tac., *Ann.* 3.51: *id Tiberius solitis sibi ambagibus apud senatum incusavit, cum extolleret pietatem quamvis modicas principis iniurias acriter ulciscientium, deprecare tam praecipitis verborum poenas, laudaret Lepidum neque Agrippam argueret.*). Εξαιτίας της έμμεσης κατηγορίας εις βάρος του από τον Λέπιδο, εξέδωσε απόφαση να μην εκτελείται καμία ποινή θανάτου πριν την παρέλευση εννιά ημερών μέτρο που επίσης δεν ήταν ριζικό, αφού το βαθύτερο πρόβλημα εξακολουθούσε να υφίσταται (Tac., *Ann.* 3.51: *igitur factum senatus consultum ne decreta patrum ante diem [decimum] ad aerarium deferrentur idque vitae spatium damnatis prorogaretur. sed non senatui libertas ad paenitendum erat neque Tiberius interiectu temporis mitigabatur.*). Η αλλαγή της απόφασης της *Senatus* ήταν εξαιρετικά δύσκολη και είναι σίγουρο πως κατά το διάστημα αυτό των εννέα ημερών οι *delatores* θα προσπαθούσαν με κάθε μέσο να επηρεάσουν την απόφαση του Τιβερίου, εξυπηρετώντας δικά τους ιδιοτελή συμφέροντα.³⁴⁶ Τελικά, η συγκεκριμένη δικαστική υπόθεση αποτελεί παράδειγμα επιπολαιότητας και ανοησίας αφενός του κατηγορούμενου, αφετέρου βαναυσότητας του Δρούσου, δουλοπρέπειας της *Senatus* και νομικής ανεπάρκειας,³⁴⁷ ενώ παράλληλα φανερώνεται η αρχή μιας εποχής αυστηρής λογοκρισίας.

Μόλις δύο χρόνια αργότερα, το 23 μ.Χ., ο Τάκιτος, προτάσσοντας στην ιστορική του αφήγηση συμβολικά τον θάνατο της Ιουνίας (*Ann.* 3.76), της τελευταίας εκπροσώπου της *res publica* και της *libertas*, αναφέρει ήδη από την αρχή του τέταρτου βιβλίου του την αλλαγή στη στάση του Τιβερίου. Ο *princeps*, ο οποίος κυβερνούσε για ένατη χρονιά, υιοθέτησε τυραννική και αυταρχική συμπεριφορά, την οποία ο ιστοριογράφος αποδίδει στην επίδραση του Σηιανού, του διοικητή της πραιτοριανής φρουράς (Tac., *Ann.* 4.1: *cum repente turbare*

³⁴⁴ Rogers (1932) 79.

³⁴⁵ Shotter (1969) 16.

³⁴⁶ *id.* 17: Ο Τάκιτος καταγράφει μόνο δύο υποθέσεις αλλαγής της δικαστικής απόφαση. Η μία σχετίζεται με τον Βίβιο Σερένο (Tac., *Ann.* 4.28) και η άλλη με τον Γάιο Κομίνιο (Tac., *Ann.* 4.31), η οποία θα μελετηθεί στην πορεία της εργασίας.

³⁴⁷ Levick (2015) 126.

fortuna coepit, saevire ipse aut saevientibus viris praeberere). Εκείνος, με διάφορα τεχνάσματα, αποσκοπώντας στην απόκτηση εξουσίας, επηρέαζε τον Τιβέριο και τον ωθούσε σε απερίσκεπτες κινήσεις και σε απροκάλυπτες δηλώσεις (Tac., *Ann.* 4.1: *mox Tiberium variis artibus devinxit: adeo ut obscurum adversum alios sibi uni incautum intectumque efficeret*), γεγονός που ξαφνιάζει για τον μυστικοπαθή και αινιγματικό αυτοκράτορα, του οποίου ο λόγος ήταν συνήθως *obscurus*.³⁴⁸ Ο Σουητώνιος, ωστόσο, προσεγγίζοντας τα γεγονότα από μεγαλύτερη χρονική απόσταση και στηριζόμενος στο ότι ο Τιβέριος, μετά τον θάνατο του Σηιανού, έγινε ακόμη σκληρότερος, εκφράζει την άποψη πως δεν παρακινούσε ο τελευταίος τον *princeps* σε πράξεις και στη λήψη αποφάσεων που χαρακτηρίζονταν από *crudelitas*, αλλά του έδινε τις ευκαιρίες που επιζητούσε για να δράσει αντιστοίχως (Suet., *Tib.* 61).³⁴⁹ Στο εξής, καταγράφεται από τον Τάκιτο μια σειρά ανήθικων πράξεων του Σηιανού με αποκορύφωμα τη δολοφονία του παρορμητικού Δρούσου, του γιου του Τιβερίου (Tac., *Ann.* 4.8), και αφού αναφέρει δίκες με έντονη τη δράση των *delatores*, που μαρτυρούν την ηθική πτώση και παρακμή της εποχής, μεταβαίνει αντιθετικά στην περίπτωση του Γάιου Κομίνιου (Tac., *Ann.* 4.31), η οποία είχε απροσδόκητα αίσια κατάληξη.

Ο Γάιος Κομίνιος, από την τάξη των *equites*, καταδικάστηκε και αυτός εξαιτίας των *dicta*, και πιο συγκεκριμένα εξαιτίας ενός σκωπτικού ποιήματος που είχε συνθέσει κατά του Τιβερίου. Με επέμβαση, όμως, του αδερφού του, ο οποίος ήταν μέλος της *Senatus*, απέφυγε την καταδίκη και την ποινή (Tac., *Ann.* 4.31: *His tam adsiduis tamque maestis modica laetitia intericitur, quod C. Cominium equitem Romanum, probrosi in se carminis convictum, Caesar precibus fratris qui senator erat concessit*), καθώς ο αυτοκράτορας επέδειξε *clementia* χαρίζοντάς του τη ζωή και περνώντας εμμέσως το μήνυμα της αδυναμίας της ποίησης να τον βλάψει πραγματικά.³⁵⁰ Σε αυτό το σημείο, ο ιστοριογράφος σχολιάζει τη φανερή έκπληξη του λαού όσον αφορά στην επιεική στάση του Τιβερίου, αφού ο αυτοκράτορας συνήθιζε να εφαρμόζει σκληρές τιμωρίες, αν και μπορούσε να διακρίνει το καλό και το συνετό (*quo magis mirum habebatur gnarum meliorum*) και δεν τιμωρούσε απερίσκεπτα (*neque enim socordia peccabat*). Ταυτοχρόνως, μπορούσε να αντιληφθεί ότι η υιοθέτηση της αρετής της *clementia* συνεπαγόταν διατύπωση ευνοϊκών σχολίων για τον ίδιο (*et quae fama clementiam sequeretur tristiora malle*) και ειλικρινή έπαινο από τον λαό (*nec occultum est, quando ex veritate*,

³⁴⁸ Η *obscuritas* του λόγου του Τιβερίου επισημαίνεται ήδη από το πρώτο βιβλίο των *Annales*: *Ann.* 1.11.2: *suspensa semper et obscura verba* και *Ann.* 1.33.2: *ab Tiberii sermone vultu, adrogantibus et obscuris*.

³⁴⁹ *Mox in omne genus crudelitatis erupit numquam deficiente materia, cum primo matris, deinde nepotum et nurus, postremo Seiani familiares atque etiam notos persequeretur; post cuius interitum vel saevissimus extitit. Quo maxime apparuit, non tam ipsum ab Seiano concitari solitum, quam Seianum quaerenti occasiones sumministrasse.*

³⁵⁰ Ash (2016) 19.

quando adumbrata laetitia facta imperatorum celebrentur). Με την αντιπαράθεση μεταξύ γνήσιου και προσποιητού εγκωμιασμού, εντοπίζεται ένα λανθάνον σχόλιο λογοτεχνικής κριτικής του ιστοριογράφου³⁵¹ όσον αφορά στη χρήση *εσχηματισμένου λόγου*, στη διάκριση με άλλα λόγια δύο σημασιολογικών και ερμηνευτικών επιπέδων στα συγγραφικά έργα. Η κακή χρήση της *oratio figurata* ήταν πιθανότατα, όπως και στην περίπτωση του Κλουτώριου Πρίσκου, η αιτία της κατηγορίας εις βάρος του Γάιου Κομίνιου, καθώς, ακόμη και αν δεν υπήρχε καμία προφανής επίθεση κατά του *princeps*, το ποίημα ίσως αναγνώστηκε από τους *accusatores* ως ένα ανειλικρινές εγκώμιο που υπέκρυπτε έναν βαθύτερο ψόγο. Με άλλα λόγια, ανιχνεύτηκε η χρήση *εσχηματισμένου λόγου*, χάνοντας τη δυναμική του, με απώτερη συνέπεια ο δημιουργός να οδηγηθεί σε δίκη, στην οποία ο αδερφός του πιθανότατα προσπάθησε να πείσει ότι επρόκειτο για ειλικρινή και γνήσιο έπαινο.³⁵²

Η επεικής αντιμετώπιση του Γάιου Κομίνιου από τον Τιβέριο ανακαλεί την *clementia* και τη *moderatio* που τον διέκρινε στην αρχή της διακυβέρνησής του,³⁵³ και ταυτοχρόνως αποτελεί δείγμα *sapientia* και πολιτικής διπλωματίας σε μια δύσκολη, μετά την απώλεια των δυο του γιων, ιστορική περίοδο, διότι η επιλογή να μην αγνοήσει τα συγκεκαλυμμένα σκωπτικά σχόλια και να αποκαλύψει την *oratio figurata* του ποιητή, θα σήμαινε αποδοχή της εγκυρότητας όσων έγραψε ο Κομίνιος.³⁵⁴ Ο Τάκιτος παραθέτοντας τη δίκη του συγκεκριμένου ποιητή επιδιώκει να αντιδιαστείλει εμφατικά τις μετέπειτα σπανιότατες εκδηλώσεις επιείκειας του Τιβερίου και την αποκάλυψη της μεγάλης σκληρότητας του χαρακτήρα του.³⁵⁵ Ο αυτοκράτορας, όμως, εκτός της *clementia*, διακρίθηκε και για το ιδανικό της *iustitia*, της υπακοής στον νόμο (Tac., *Ann.* 1.72: *exercendas leges esse*), η οποία συχνά ερχόταν σε σύγκρουση με την προηγούμενη, θέτοντας εμμέσως το ζήτημα της σύγκρουσης του δικαίου με την ηθική, η επικράτηση της οποίας κατατάσσεται μεταξύ των *meliorum*,³⁵⁶ προκαλεί τον γνήσιο έπαινο και συνέβαλλε στη διασφάλιση της ευγλωττίας του Τιβερίου (*quin ipse, compositus alias et velut eluctantium verborum, solutius promptiusque eloquebatur quotiens subveniret*), ώστε ο συχνά υπαινικτικός και σκοτεινός του λόγος

³⁵¹ Ash (2016) 20.

³⁵² *id.* 20.

³⁵³ Υπήρξαν περιστάσεις, πριν τη δίκη του Κομίνιου, που ο Τιβέριος, στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του κατά κανόνα, έδειξε *clementia* και *moderatio*. Ενδεικτικά αναφέρω την υπόθεση του Λίβωνα (*Ann.* 2.31: *iuravitque Tiberius petiturum se vitam quamvis nocenti, nisi voluntariam mortem properavisset.*), τη διαφωνία του *princeps* με τον Ασίνιο Γάλλο (*Ann.* 2.36: *grave moderationi suae tot eligere*), τη δίκη του Πείσωνα (*Ann.* 3.12: *Die senatus Caesar orationem habuit meditato temperamento*) και της Αιμιλίας Λεπίδα (*Ann.* 3.23: *haud facile quis dispexerit illa in cognitione mentem principis: adeo vertit ac miscuit irae et clementiae signa.*), καθώς και τη δίκη του Σιλανού (*Ann.* 3.69: *atque ille prudens moderandi, si propria ira non impelleretur*).

³⁵⁴ Ash (2016) 20.

³⁵⁵ *id.* 19.

³⁵⁶ Martin – Woodman (1989) 167.

αποκτούσε ροή. Η επικράτηση της *clementia* όμως, σε μια κοινωνία που οργανωνόταν από τους νόμους και θεμελιωνόταν σε αυτούς, δεν ήταν πάντοτε εφικτή, με αποτέλεσμα η υιοθέτηση του *prudens moderandi*, που ο Τιβέριος γνώριζε ότι θα τον έκανε αγαπητό στο λαό, να εξισορροπείται από την *propria ira* (Tac., *Ann.* 3.69.5).³⁵⁷ Η περίπτωση του Κομίνιου είναι το μόνο παράδειγμα συγγραφέως που εντοπίζεται κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Τιβερίου, που, ενώ παραπέμφθηκε σε δίκη, την ύστατη στιγμή χάριν στη μεσολάβηση ενός άλλου προσώπου, συγγενικού μάλιστα, απέφυγε την τιμωρία. Ακόμη ένα μόνο αντίστοιχο παράδειγμα ανιχνεύεται αργότερα επί Νέρωνος, η υπόθεση του Αντίστιου Σοσιανού (Tac., *Ann.* 14.48).

Στο τέλος του ίδιου έτους, πραγματοποιείται η δίκη του Βοτηνού Μοντανού (Tac., *Ann.* 4.42), ενός εκπροσώπου του κλάδου της ρητορικής. Επρόκειτο για έναν ταλαντούχο και εύγλωττο ρήτορα από την Ναρβωνίτιδα Γαλατία,³⁵⁸ τον οποίο ανέφερε συχνά και ο Σενέκας ο πρεσβύτερος στις *Controversiae* παραδίδοντας πως του είχε αποδοθεί ο χαρακτηρισμός «*Οβίδιος των ρητόρων*» από τον Μάμερκο Αιμίλιο Σκαύρο.³⁵⁹ Σε αντίθεση με την προηγούμενη ακριβώς υπόθεση, εδώ φανερώνεται η *inclementia* και η σκληρότητα που χαρακτήριζε πια τον Τιβέριο. Ο Αιμίλιος, αξιωματούχος της πραιτοριανής φρουράς, κατηγορήσε τον δημοφιλή και ικανό ρήτορα για διατύπωση ύβρεων κατά του Τιβερίου (*postulato Votieno ob contumelias in Caesarem dictas*), και μάλιστα για να πείσει και να αποδείξει όσα έλεγε στο ακροατήριο, προέβη στην αυτούσια επανάληψη των προσβλητικών εκφράσεων (*dum studio probandi cuncta refert*). Πίσω από αυτό ίσως κρυβόταν ο Σηιανός, ο οποίος προσέλαβε τον Αιμίλιο ως μάρτυρα και του υπέδειξε να δράσει με αυτόν τον τρόπο για να βλάψει στον μέγιστο βαθμό τον Τιβέριο.³⁶⁰ Το αποτέλεσμα ήταν αφενός να διαμαρτυρηθούν οι ακροατές, δίχως ο μάρτυρας όμως να σταματήσει την αναπαραγωγή των λοιδοριών (*nam postulato Votieno ob contumelias in Caesarem dictas, testis Aemilius e militaribus viris, dum studio probandi cuncta refert et quamquam inter obstrepentis magna adseveratione nititur [...]*), αφετέρου ο *princeps*, μη όντας ικανός να διαχειριστεί τις μομφές που επαναλαμβάνονταν εις βάρος του και ενώπιόν του, να χάσει την αυτοκυριαρχία του (*audivit Tiberius probra quis per occultum lacerabatur*). Φώναζε και διατεινόταν πως θα ανέτρεπε τις ύβρεις (*ut se vel statim vel in cognitione purgaturum clamitaret*) και, αφού με δυσκολία κατόρθωσε να ανακτήσει τη ψυχραιμία του, όχι μόνο επέβαλλε ποινή για *maiestas*

³⁵⁷ Martin – Woodman (1989) 167.

³⁵⁸ *id.* 200.

³⁵⁹ Kroh (1996) s.v. *Votienus Montanus* και Cramer (1940) 189.

³⁶⁰ Shotter (2005) 59.

σε αυτόν (*et Votienus quidem maiestatis poenis adfectus est*) εξορίζοντάς τον στις Βαlearίδες νήσους, όπου και πέθανε τέσσερα χρόνια αργότερα το 27 μ.Χ.,³⁶¹ αλλά τιμώρησε και άλλα δύο άτομα. Από τη μια, εξόρισε την Ακυλία (*exilio punivit*) λόγω της μοιχείας που είχε διαπράξει, επιλέγοντας την αυστηρότερη ποινή του *exilium* που συνδύαζε εξορία με απώλεια της περιουσίας, έναντι της ελαφρότερης που πρότεινε ο ύπατος Λέντουλος Γαιτουλικός βάσει των διατάξεων της *lex Iulia*, όπου οριζόταν η ποινή απλώς της εξορίας.³⁶² Από την άλλη, διέγραψε τον Απίδιο Μερόλα από τους *Senatores*, επειδή δεν ορκίστηκε υπακοή στις πράξεις του *Divus Augustus*. Επιβεβαίωσε με αυτόν τον τρόπο την κατηγορία για *inclementia* που του επέρριπταν και η υπόθεση λειτούργησε αποτρεπτικά από το να παρίσταται στις συνεδριάσεις της *Senatus* (*cognitio cunctantem iam Tiberium perpulit ut vitandos crederet patrum coetus*), όπου εκστομίζονταν λαιδορίες εις βάρος του, τις οποίες υπαινικτικά ο Τάκιτος αξιολογεί ως *plerumque verae et graves*.

Άλλο ένα θύμα της *saevitia* του Τιβερίου το 32 μ.Χ. από τον χώρο της ποίησης ήταν ο Σέξτιος Πακονιανός, τον οποίο ο Τάκιτος (Tac., *Ann.* 6.3) χαρακτηρίζει *audacem maleficum*, και ο οποίος είχε την ιδιότητα να αναμοχλεύει τα μυστικά όλων (*omnium secreta rimantem*). Έχοντας το αξίωμα του πραίτορα, υπήρξε συνεργός του Σηιανού στη συνωμοσία κατά του Καλιγούλα (*delectumque ab Seiano cuius ope dolus G. Caesari pararetur*), γεγονός εξαιτίας του οποίου φυλακίστηκε, ενώ απέφυγε το *summum supplicium*,³⁶³ με αντάλλαγμα να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως καταδότης (*decernebatur ni professus indicium foret*). Όντας στη φυλακή, συνέθεσε προσβλητικά για τον *princeps* ποιήματα, με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί με την ποινή του στραγγαλισμού το 35 μ.Χ. (Tac., *Ann.* 6.39: *Paconianus in carcere ob carmina illic in principem factitata strangulatus est*). Με βάση τις πηγές, έως και την εποχή του Νέρωνος τουλάχιστον, αυτή η τόσο σκληρή ποινή δεν εφαρμόστηκε σε κανέναν άλλο συγγραφέα. Τα γεμάτα μομφές *carmina* του ποιητή αποτέλεσαν απλώς την αφορμή για τον βίαιο θάνατό του ή ακόμη ήταν μια κίνηση εκδικητική με στόχο να βλάψει τη φήμη του Τιβερίου, η οποία πραγματοποιήθηκε, όταν ο Πακονιανός δεν είχε τίποτα να χάσει -καθώς ήταν ήδη φυλακισμένος για τρία χρόνια-, εκτός από την ίδια του ζωή. Η βαθιά αιτία της καταδίκης του ήταν η συνωμοσία με τον Σηιανό που είχε προηγηθεί σε βάρος του

³⁶¹ Martin-Woodman (1989) 201.

³⁶² *id.* 201.

³⁶³ Martin (2001) 115. / Ο όρος *summum supplicium*, αν και δεν ορίζεται με σαφήνεια στις αρχαίες πηγές, έχει την έννοια κυρίως της σκληρότερης μορφής βασανισμού. Σε αντίθεση με τον παρεμφερή όρο *capite puniri*, που σημαίνει απλώς ποινή θανάτου, συνδέεται με τις σκληρότερες μορφές θανατικής καταδίκης, όπως σταύρωση και καύση ενώ είναι ζωντανός ο κατηγορούμενος, δηλαδή συνεπάγεται και σκληρό βασανισμό [Garsney (1970) 122, 124]. Πιθανότατα και ο στραγγαλισμός, που υπέστη στο εξής ο Πακονιανός, ανήκει στην κατηγορία του *summum supplicium*.

Καλιγούλα, και που αποκαλύφθηκε πιθανώς με τη γνωστοποίηση του περιεχομένου της επιστολής του Τιβερίου (*quod postquam patefactum prorupere concepta pridem odia*).³⁶⁴ Τότε είχε αποφύγει τη θανατική ποινή, που οριζόταν από τη *lex maiestatis* σε περίπτωση συνωμοσίας κατά της ζωής του *princeps*,³⁶⁵ και εδώ κατ' επέκταση κατά της ζωής ενός από τους διαδόχους του, αποδεχόμενος να «συνεισφέρει» ως πληροφοριοδότης. Όταν έπαψε πιθανώς να είναι «χρήσιμος», βρέθηκε πρόφαση για να εξολοθρευτεί. Από το ποιητικό του έργο σώζονται μόνο τέσσερις στίχοι του διδακτικού αστρονομικού του έπους, που παρατίθενται από τον γραμματικό του 4^{ου} αι. μ.Χ. Διομήδη. Το έπος είχε συντεθεί μάλλον πριν τη φυλάκισή του και οι σωζόμενοι στίχοι αφορούν στα τέσσερα σημεία του ουράνιου ορίζοντα.³⁶⁶

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι προηγούμενοι συγγραφείς τιμωρήθηκαν βάνανυσα, είτε με εξορία, είτε ακόμη σκληρότερα με θάνατο, επικυρώνοντας την ωμότητα του Τιβερίου και το καθεστώς ολοκληρωτικής απώλειας της *libertas* και επιβολής *silentia* υπό τον φόβο αυστηρής λογοκρισίας. Η *crudelitas* του *princeps*, ωστόσο, εξαντλήθηκε σε δύο συγγραφείς, τον ρήτορα Μάμερκο Αιμίλιο Σκαύρο και τον ιστοριογράφο Κρεμούτιο Κόρδο, στους οποίους, εκτός των ποινών της θανατικής καταδίκης και της εξορίας, προστέθηκε και αυτή της καύσης των έργων τους με απώτερο στόχο τη *damnatio memoriae*, την απόλυτη ακύρωσή και ατίμωσή τους δηλαδή, και την οριστική βύθιση του ονόματός τους στη λησμονιά.

Ο Μάμερκος Αιμίλιος Σκαύρος, εκπρόσωπος της ρητορικής, υπήρξε θαυμαστής του Βοτηνίου Μοντανού, αλλά η μοίρα που του ορίστηκε ήταν ακόμη σκληρότερη από του προηγούμενου, επιφυλάσσοντάς του αμείλικτες ποινές λογοκρισίας επιβεβλημένες από τον Τιβέριο. Επρόκειτο για έναν χαρισματικό ρήτορα (Tac., *Ann.* 3.31: *et oratorum aetate uberrimus erat*), από τη διακεκριμένη οικογένεια των Αιμίλιων Σκαύρων, ο οποίος όμως προκαλούσε και αμαύρωνε το όνομα των προγόνων του με την ανήθικη και διεφθαρμένη προσωπική του ζωή (Tac., *Ann.* 3.66: *ille Scaurus, quem proavum suum obprobrium maiorum Mamercus infami opera dehonestabat*). Δεν δίσταζε να υπερηφανεύεται πως συνέχιζε τις παραδόσεις της *res publica* και εξέφραζε ολοφάνερα τα δημοκρατικά του συναισθήματα τόσο γραπτώς όσο και προφορικώς, με συνέπεια να προκαλέσει αντιδράσεις.³⁶⁷ Το 14 μ.Χ., αμέσως μετά τον θάνατο του Αυγούστου, διατύπωσε ένα αιχμηρό σχόλιο εναντίον του Τιβερίου (Tac., *Ann.* 1.13: *Scaurus quia dixerat spem esse ex eo non inritas fore senatus*

³⁶⁴ Ash (2016) 22, Martin (2001) 115.

³⁶⁵ Chilton (1955) 76.

³⁶⁶ Ash (2016) 22, Kroh (1996) s.v. *Sextius Paconianus*, Woodman (2017) 251.

³⁶⁷ Cramer (1940) 189-190.

preces quod relationi consulum iure tribuniciae potestatis non intercessisset.), ο οποίος, αν και εξοργίστηκε, σώπασε (Tac., *Ann.* 1.13: *Scaurum, cui inplacabilius irascebatur, silentio tramisit.*). Παρά τη ρήξη στη σχέση του με τον *princeps*, ο Σκαύρος έλαβε το αξίωμα του *consul suffectus* το 21 μ.Χ.,³⁶⁸ ενώ μόλις τέσσερα χρόνια, το 24/25 μ.Χ., αργότερα καταδικάστηκε για πρώτη φορά και κήκταν με *senatus consultum* επτά από τους ρητορικούς του λόγους, ενώ οι μη δημοσιευμένες σημειώσεις (*libelli*) του έμειναν ανέπαφες³⁶⁹ (Sen., *Con.* 10.3: *orationes septem edidit, quae deinde (ex) senatus consulto combustae sunt. bene cum illo ignis egerat, sed extant libelli, qui cum fama eius pugnant, multo quidem solutiores ipsis actionibus*).

Ο Σκαύρος αποτέλεσε το πρώτο παράδειγμα συγγραφέα που καταστρέφεται μόνο ένα μέρος του έργου του, αλλά υπήρξε και ο μόνος συγγραφέας που, παρά την ευγενική του καταγωγή (Tac., *Ann.* 6.29: *insignis nobilitate et orandis causis*) παραπέμφθηκε σε δίκη με μοναδική κατηγορία αρχικά τα «επικίνδυνα» και «προσβλητικά» κείμενά του.³⁷⁰ Ο Τάκιτος βέβαια θίγει για δεύτερη φορά την *immoralitas* της ιδιωτικής του ζωής (Tac., *Ann.* 6.29: *vita probrosus*). Επιπλέον, ήταν ο μοναδικός που τιμωρήθηκε δύο φορές με καύση των έργων του, καθώς η οριστική του πτώση επήλθε το 34 μ.Χ., όταν κατηγορήθηκε από τον Μάκρωνα, με τον οποίο είχε έλθει σε σύγκρουση, ότι κάποιιοι στίχοι από μία τραγωδία, που είχε συνθέσει ο Σκαύρος ήταν προσβλητικοί για τον αυτοκράτορα (Tac., *Ann.* 6.29: *nihil hunc amicitia Seiani, sed labefecit haud minus validum ad exitia Macronis odium, qui easdem artes occultius exercebat detuleratque argumentum tragoediae a Scauro scriptae, additis versibus qui in Tiberium flecterentur*). Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο Τάκιτος είναι φειδωλός στην παροχή πληροφοριών όσον αφορά σε αυτή την κατηγορία, επιδιώκοντας να την υποβαθμίσει και να απαλλάξει την τραγωδία από την κατηγοριοποίησή της ως πολιτικό έργο.³⁷¹ Ο Δίων Κάσσιος (58.24),³⁷² όντας πιο συγκεκριμένος, αναφέρει πως επρόκειτο για την τραγωδία *Atreus*, συντεθειμένη κατά το πρότυπο του Ευριπίδη,³⁷³ και ότι η προσβολή προς τον Τιβέριο συνίστατο σε έναν στίχο, στον οποίο ένας από τους πρωταγωνιστές συμβούλευε κάποιον να ανεχτεί τον εγωισμό και την αλαζονεία του πολιτικού ηγέτη. Ο *princeps* θεώρησε πως

³⁶⁸ Ash (2016) 20.

³⁶⁹ Howley (2017) 223.

³⁷⁰ Cramer (1940) 190.

³⁷¹ Ash (2016) 21.

³⁷² *Ἀτρεὺς μὲν τὸ ποίημα ἦν, παρήγει δὲ τῶν ἀρχομένων τινὶ ὑπ' αὐτοῦ, κατὰ τὸν Εὐριπίδην, ἵνα τὴν τοῦ κρατοῦντος ἀβουλίαν φέρῃ. μαθὼν οὖν τοῦτο ὁ Τιβέριος ἐφ' ἑαυτῷ τε τὸ ἔπος εἰρῆσθαι ἔφη, Ἀτρεὺς εἶναι διὰ τὴν μαιφονίαν προσποιησάμενος, καὶ ὑπειπὼν ὅτι 'καὶ ἐγὼ οὖν Αἴαντ' αὐτὸν ποιήσω,' ἀνάγκην οἱ προσήγαγεν αὐτοεντεῖν».*

³⁷³ Martin (2001) 163: Ο Σουητώνιος (Tib. 61.2) παραδίδει πως ο τίτλος της τραγωδίας ήταν *Agamemnon* και όχι *Atreus*.

συντελούνταν ένας υποβόσκων παραλληλισμός του ίδιου με τον Αγαμέμνονα,³⁷⁴ ώστε θέλησε την εξόντωση του λογοτεχνικού δημιουργού, σπρώχνοντάς τον στην αυτοκτονία ως έναν άλλον Αίαντα. Ωστόσο, ο ίδιος ο Αύγουστος, όταν είχε ακούσει το έργο, δεν είχε εκφράσει κάποια δυσαρέσκεια (Suet., *Tib.* 61.3: *quamvis probarentur ante aliquot annos etiam Augusto audiente recitata*).³⁷⁵ Αν και σήμερα δεν μπορούμε να διατυπώσουμε με βεβαιότητα, εάν συμπεριλαμβάνονταν πολιτικοί υπαινιγμοί στο τραγικό έργο και σε ποιο βαθμό, ο Τάκιτος σίγουρα ωθεί τους αναγνώστες να πιστέψουν πως ο Μάκρων έδρασε καταλυτικά παρερμηνεύοντας και διαστρεβλώνοντας όσα είχε γράψει ο Σκαύρος,³⁷⁶ γεγονός που θα δέχτηκε εύκολα ο Τιβέριος, αν λάβουμε υπόψη μας την παλιότερη έχθρα τους. Τη δεύτερη αυτή φορά, προκειμένου να επισφραγιστεί η καταδίκη του, δύο *accusatores*, ο Σερβίλιος και ο Κορνήλιος, του χρέωσαν και άλλες κατηγορίες, δηλαδή για μοιχεία και για συμμετοχή σε μαγικές τελετές (Tac., *Ann.* 6.29: *verum ab Servilio et Cornelio accusatoribus adulterium Liviae, magorum sacra obiectabantur*), οι οποίες όμως δεν τιμωρούνταν με ποινή θανάτου.³⁷⁷ Το αποτέλεσμα ήταν να ωθηθεί στην αυτοκτονία ο συγγραφέας, όπως και οι πρόγονοί του, μετά από προτροπή της γυναίκας του, η οποία μιμήθηκε την πράξη του (Tac., *Ann.* 6.29: *Scaurus, ut dignum veteribus Aemiliis, damnationem antiit, hortante Sextia uxore, quae incitamentum mortis et particeps fuit*). Πιθανώς η τραγωδία *Atreus*, όπως και τα άλλα γραπτά του, παραδόθηκαν στις φλόγες (Suet., *Tib.* 61.3.: «*animadversum statim in auctores scriptaque abolita*»),³⁷⁸ σημειώνοντας μία κλιμάκωση, με τη φωτιά να καταστρέφει πρώτα μεμονωμένους ρητορικούς λόγους και έπειτα ολοκληρωμένα λογοτεχνικά έργα και βιβλία.³⁷⁹

Ολοκληρώνοντας την εικόνα του αργού και σταθερού «στραγγαλισμού» της *libertas* κατά την εποχή του Τιβερίου, η υπόθεση του Κρεμούτιου Κόρδου (Tac., *Ann.* 4.34-35), αποτελεί το πιο γνωστό παράδειγμα και την πιο ξεκάθαρη δήλωση καταπίεσης της ελεύθερης έκφρασης από το καθεστώς του *principatus*. Ο Κρεμούτιος Κόρδος, εκπρόσωπος της ιστοριογραφίας, το 25 μ.Χ. κατηγορήθηκε πως στο έργο του, το οποίο έφερε τον παραδοσιακό τίτλο *Annales*, και του οποίου πυρήνας ήταν οι εμφύλιοι πόλεμοι και η Αυγούστεια εποχή,³⁸⁰ επαινούσε τον Βρούτο και τον Κάσσιο (Tac., *Ann.* 4.34: *quod editis annalibus laudatoque M. Bruto C. Cassium Romanorum ultimum dixisset*), δύο πολιτικούς άνδρες που θεωρούνταν *liberatores* και είχαν ταυτιστεί στη συνείδηση των Ρωμαίων με τη

³⁷⁴ Ash (2016) 21.

³⁷⁵ Cramer (1940) 190.

³⁷⁶ Ash (2016) 21-22.

³⁷⁷ Cramer (1940) 190.

³⁷⁸ *id.* 190-191.

³⁷⁹ Howley (2017) 223.

³⁸⁰ Cramer (1940) 192 και Shotter (1989) 177.

res publica.³⁸¹ Εξαιρετικά παράδοξο ηχεί σε πρώτο επίπεδο το γεγονός πως η καταδίκη του Κρεμούτιου οφείλεται σε διατύπωση εγκωμίου και όχι σε φανερή κριτική κατά του Τιβερίου. Στο εξής όμως θα γίνει φανερό πως στον εγκωμιασμό του Βρούτου και του Κάσσιου, δύο πολιτικών ανδρών στενά συνδεδεμένων με το παλιό ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, λανθάνει ψόγος κατά του *princeps* και θεωρήθηκε ότι βαλλόταν η *maiestas* του, με αποτέλεσμα να ενεργοποιηθεί ο αντίστοιχος νόμος, να καταδικαστεί ο ιστοριογράφος με *senatus consultum* και να οδηγηθεί στην αυτοκτονία υποβάλλοντας τον εαυτό του σε αστία (Tac., *Ann.* 4.35: *egressus dein senatu vitam abstinentia finivit*). Επιπλέον, δόθηκε διαταγή στους *aediles* να κάψουν τα βιβλία του (Tac., *Ann.* 4.35: *libros per aedilis cremandos censuere patres*) καταδικάζοντας τον σε *damnatio memoriae*, γεγονός που καταδεικνύει τον βαθμό της *inclementia* που χαρακτήριζε πια τον *princeps*. Η κατηγορία χαρακτηρίζεται από τον Τάκιτο καινοφανής και πρωτάκουστη (*Ann.* 4.34: *novo ac tunc primum audito crimine*), καθώς ποτέ πριν δεν είχε καταδικαστεί κάποιος συγγραφέας εξαιτίας τόσο ασήμαντων κατηγοριών, ενώ το έργο του Κρεμούτιου που είχε αναγνωστεί δημόσια επί Αυγούστου³⁸² χωρίς να έχει κατακριθεί, όπως συνέβη και με τον Μάμερκο Αιμίλιο Σκαύρο, έπειτα στην εποχή του Τιβερίου θεωρήθηκε επικίνδυνο. Αξιοσημείωτο είναι πως την κατηγορία υπέβαλλαν οι *delatores*³⁸³ Σάτριος Σεκούνδος και Πινάριος Νάττας, *clientes* του Σηιανού, στον οποίο επιρρίπτεται από τους περισσότερους συγγραφείς, με εξαίρεση τον Σουητώνιο, στην αφήγηση του οποίου η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά τον Τιβέριο,³⁸⁴ η βαθύτερη αιτία της καταδίκης του ιστοριογράφου λόγω της αντιπαράθεσης που υπήρχε μεταξύ τους. Ο Σενέκας ο νεότερος μάλιστα (*Cons. ad Marc.* 22.4.4)³⁸⁵ ανακαλεί ένα επικριτικό σχόλιο του συγγραφέα κατά του Σηιανού, όταν ο τελευταίος θέλησε να τοποθετήσει το άγαλμά του στο θέατρο του Πομπήιου. Με το σχόλιο του, ο συγγραφέας αφενός προσέβαλε τη *dignitas* του Σηιανού (*Cons. ad*

³⁸¹ Ο Δίων Κάσσιος είναι ο μόνος που παραδίδει πως αιτία της καταδίκης του Κρεμούτιου ήταν ότι, μολονότι δεν είπε κάτι αρνητικό για τον Καίσαρα και τον Αύγουστο, δεν τους επαίνεσε αρκετά και δεν έδειξε κάποιον ασυνήθιστο σεβασμό για αυτούς (Δίων Κάσσ. 57.24.3-4: [...]) *τόν τε Καίσαρα καὶ τὸν Αὐγούστον εἶπε μὲν «κακὸν οὐδέν, οὐ μέντοι καὶ ὑπερσεμένυνε [...]*»).

³⁸² Suet., *Tib.* 61.3: *animadversum statim in auctores scriptaque abolita, quamvis probarentur ante aliquot annos etiam Augusto audiente recitata* / Δίων Κάσσ. 57.24.3: *ἦν πάλαι ποτὲ περὶ τῶν τῷ Αὐγούστῳ πραχθέντων συνετεθείκει καὶ ἦν αὐτὸς ἐκεῖνος ἀνεγνώκει, κριθῆναι, ὅτι τόν τε Κάσσιον καὶ τὸν Βρούτον ἐπήνεσε, καὶ τοῦ δήμου τῆς τε βουλῆς καθήψατο[...]*.

³⁸³ Αν και ο Τάκιτος δεν χρησιμοποιεί τον συγκεκριμένο όρο, συνάγεται από την αφήγηση πως η δράση τους ήταν αντίστοιχη αυτής που δηλώνει ο όρος.

³⁸⁴ McHugh (2004) 402. / Tac., *Ann.* 4.34: *id perniciosum reo* / Δίων Κάσσ. 57.24.2: *Κρεμούτιος δὲ δὴ Κόρδος αὐτόχειρ ἑαυτοῦ γενέσθαι, ὅτι τῷ Σεῖανῳ προσέκρουσεν* / Suet., *Tib.* 61.3: *obiectum et historico, quod Brutum Cassiumque ultimos Romanorum dixisset*.

³⁸⁵ *Propone illud acerbissimum tibi tempus, quo Seianus patrem tuum clienti suo Satrio Secundo congiarium dedit. Irascebatur illi ob unum aut alterum liberius dictum, quod tacitus ferre non potuerat Seianum in ceruices nostras ne inponi quidem sed escendere. Decernebatur illi statua in Pompei theatro ponenda, quod exustum Caesar reficiebat: exclamavit Cordus tunc uere theatrum perire.*

Marc. 22.5: Quid ergo? non rumperetur supra cineres Cn. Pompei constitui Seianum et in monumentis maximi imperatoris consecrari perfidum militem?), αφετέρου πίσω από την επιθυμία του Σηιανού υποκρύπτονταν πολιτικοί υπαινιγμοί, αφού ο Πομπήιος αποτέλεσε έναν από τους τελευταίους υπερασπιστές της *res publica*.³⁸⁶ Κατά συνέπεια, η κίνηση αυτή του ιστοριογράφου στάθηκε αφορμή της ρήξης στις σχέσεις των δύο ανδρών, η οποία με τη σειρά της πιθανότατα αποτέλεσε τη βαθύτερη αιτία της καταδίκης του Κρεμούτιου. Σε αντίθεση με τις υποθέσεις άλλων συγγραφέων, εναντίων των οποίων προστέθηκαν επιπλέον κατηγορίες (συχνά για μοιχεία ή συμμετοχή σε μαγικές τελετές), εκτός από αυτές για το περιεχόμενο των έργων του, όπως συνέβη με τον Αιμίλιο Σκαύρο, προκειμένου να είναι βέβαιη η καταδίκη τους, με τον εν λόγω ιστοριογράφο δεν κατέστη δυνατό να εφαρμοστεί αυτή η πρακτική λόγω της μεγάλης του ηλικίας και του άμεμπτου βίου του (Δίων Κάσσ. 57.24.2: οὕτω γὰρ οὐδὲν ἔγκλημα ἐπαίτιον λαβεῖν ἠδυνήθη καὶ γὰρ ἐν πύλαις ἤδη γήρως ἦν καὶ ἐπεικέστατα ἐβεβιώκει ὥστε ἐπὶ τῇ ἱστορίᾳ [...]).

Ο Κρεμούτιος Κόρδος, σίγουρος για το καταδικαστικό αποτέλεσμα της δίκης και όντας αποφασισμένος να δώσει τέλος στη ζωή του, εκφωνεί, προσπαθώντας για τελευταία φορά να υπερασπιστεί τον εαυτό του και το δικαίωμά του στη *libertas*, έναν εκτενή λόγο ενώπιον της *Senatus* και του Τιβερίου, ο οποίος παρακολουθεί συνοφρυωμένος, χωρίς να σχολιάζεται καμιά αντίδρασή του (Tac., *Ann.* 4.34: *Caesar truci vultu defensionem accipiens*). Ο λόγος του θεωρείται κατασκευάσμα του Τάκιτου,³⁸⁷ ο οποίος βρίσκει αφορμή να θίξει γενικά το ζήτημα της λογοκρισίας και της καύσης βιβλίων. Είναι η μοναδική περίπτωση στην αρχαία ιστοριογραφία που ένας ιστοριογράφος κατέχει κεντρική θέση στην αφήγηση ενός άλλου, του οποίου το έργο έχει επίσης μορφή *Annales*, και του παραχωρείται μάλιστα εκτενώς ο λόγος.³⁸⁸ Τόσο ο Τάκιτος, όσο και ο Κρεμούτιος, παράγουν έργο στο πλαίσιο ενός μοναρχικού πολιτεύματος και έρχονται αντιμέτωποι με τους ίδιους περιορισμούς και κινδύνους όσον αφορά στην λογοτεχνική τους ελευθερία υπό το *principatus*, ώστε αναγκάζονται να καταφύγουν, όπως θα συζητηθεί παρακάτω, και οι δύο στη χρήση της ρητορικής τεχνικής του *εσχηματισμένου λόγου*. Ο δεύτερος, λοιπόν, λειτουργεί ως σύμβολο όλων των συγγραφέων που στερούνται τη *libertas* υφιστάμενοι σκληρή λογοκρισία από το αυτοκρατορικό καθεστώς.³⁸⁹

³⁸⁶ Rudich (1997) 25.

³⁸⁷ Cramer (1940) 193, McHugh (2004) 391 και Rogers (1965) 352.

³⁸⁸ Kapust (2015) 18.

³⁸⁹ *id.* 18: Παρόλα αυτά εντοπίζεται η εξής ειρωνεία: Αν και ο Τάκιτος δίνει μεγάλη σημασία στην υπόθεση του Κρεμούτιου Κόρδου ως κατ' εξοχήν παράδειγμα λογοκρισίας και επίδειξης της σκληρότητας του Τιβερίου,

Η βασική τους διαφορά ωστόσο έγκειται στη χρήση της *oratio figurata*, η οποία αποδεικνύεται μοιραία για τον Κρεμούτιο, ενώ η ορθή της χρήση βοηθά τον Τάκιτο να μεταδίδει συγκεκαλυμμένα μηνύματα χωρίς να τιμωρείται. Όσον αφορά στον Κρεμούτιο Κόρδο, εντοπίζεται λανθασμένη χρήση της *oratio figurata* σε δύο επίπεδα: τόσο στο συγγραφικό του έργο, αλλά και στον λόγο που εκφωνεί ενώπιον του δικαστηρίου. Ο ιστοριογράφος επαινώντας τον Βρούτο και τον Κάσσιο στο σύγγραμμά του, τα ιστορικά πλέον αυτά πρόσωπα που συμβόλιζαν την απελευθέρωση από την τυραννία, γράφει ουσιαστικά ρεπουμπλικανική, από ιδεολογικής απόψεως, ιστορία³⁹⁰ και είναι σαν να κάνει εμμέσως σύγκριση με το παρόν, με το αυτοκρατορικό καθεστώς και τον Τιβέριο δηλαδή. Διατυπώνοντας πως ο Κάσσιος ήταν ο «τελευταίος των Ρωμαίων» υπονοείται πως μετά από αυτόν η ρεπουμπλικανική Ρώμη κατέρρευσε,³⁹¹ ενώ τόσο ο Αύγουστος όσο και ο Τιβέριος προπαγάνδιζαν την επιβίωση της *res publica* στο *principatus*. Ο Κρεμούτιος με τις συγκεκριμένες αναφορές, παρά την προσπάθειά του να χρησιμοποιήσει *oratio figurata*, απέτυχε, γιατί ήταν εύκολο να γίνουν συνδέσεις και συγκρίσεις με το ιστορικό παρόν³⁹² και συνεπώς να κατηγορηθεί για αντι-μοναρχικές τάσεις. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο συγγραφέας δεν γνώριζε να χρησιμοποιεί σωστά τη συγκεκριμένη ρητορική τεχνική. Απλώς, γράφοντας στην εποχή του Αυγούστου, κατά την οποία υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία του λόγου και λιγότερη ανάγκη για συγκεκαλυμμένη έκφραση πεποιθήσεων, δεν προέβλεψε πως θα κατακριθεί στην περίοδο της αναίρεσης της ελευθερίας του λόγου επί Τιβερίου.³⁹³

Μεταβαίνοντας στον λόγο του Κρεμούτιου, ο ιστοριογράφος ξεκινά θίγοντας από την πρώτη κιόλας φράση το ζήτημα της ασάφειας της *lex maiestatis*, όπως εντοπίστηκε και στην υπόθεση του Κλουτώριου Πρίσκου. Δέχεται την ενοχή του ως ένα βαθμό, καθώς όντως στο έργο του επαίνεσε τον Βρούτο και τον Κάσσιο, αλλά αρνείται ότι το έκανε με τρόπο που να υποτιμά και να υποβιβάζει τον Τιβέριο ή τον Αύγουστο, ώστε να κατηγορείται για *maiestas*.³⁹⁴ Διατείνεται πως κατηγορείται για *dicta*, καθώς ως προς τα *facta* είναι παντελώς

δίνοντας του τον λόγο, ο Κρεμούτιος, εκτός από τη δίκη εναντίον του, δεν συγκαταλέγεται στους γνωστούς ιστοριογράφους, ούτε διακρίθηκε για το έργο του, από το οποίο σώθηκε τελικά ένα απόσπασμα μόνο από τον Σενέκα, εν αντιθέσει με τον Τάκιτο.

³⁹⁰ Strunk (2017) 158.

³⁹¹ McHugh (2004) 403.

³⁹² *id.* 397-398.

³⁹³ Moles (1998) 151.

³⁹⁴ Μόνο στον Τάκιτο αναφέρεται η λέξη *maiestas*, ενώ δεν απαντά στους άλλους συγγραφείς που παραδίδουν την εν λόγω υπόθεση. Ωστόσο, από όλες τις πηγές συνάγεται πως η κατηγορία ήταν αυτή. Αλλά και στον Τάκιτο, ως προς την υπόθεση του Κρεμούτιου, δεν συνδέεται άρρηκτα ο όρος *maiestas* με την κατηγορία εις βάρος του ιστοριογράφου, αλλά αναφέρεται απλώς πως ο νόμος αυτός προστατεύει τον *princeps*.

αθώς (*verba mea, patres conscripti, arguuntur: adeo factorum innocens sum*), διάκριση που έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την αρχική διαπίστωση του Τάκιτου (*Tac., Ann. 1.72: facta arguebantur, dicta inpune erant*), αλλά και με τη δήλωση του Τιβερίου μετά την εκτέλεση του Κλουτόριου Πρίσκου ότι η ποινή του ήταν αδικαιολόγητα αυστηρή για ένα θέμα λεκτικής φύσεως (*Tac., Ann. 3.51: id Tiberius solitis sibi ambagibus apud senatum incusavit, cum extolleret pietatem quamvis modicas principis iniurias acriter ulciscientium, deprecare tam praecipitis verborum poenas*). Στην πραγματικότητα, η κατηγορία για τον έπαινο του Βρούτου και του Κάσσιου δεν εντασσόταν στις διατάξεις της *lex maiestatis*.³⁹⁵ Επίσης, παρακάτω ο Κρεμούτιος προβαίνει σε σύγκριση με τον ελληνικό πολιτισμό, στο πλαίσιο του οποίου δεν καταστέλλεται ούτε η *licentia*, πόσο μάλλον η *libertas*, ενώ τα *dicta* τιμωρούνται μόνο με *dicta* (*aut si quis advertit, dictis dicta ultus est*), υπονοώντας πως ο νόμος για *maiestas*, είναι άδικος και μη λειτουργικός. Γίνεται λοιπόν φανερό για μια ακόμη φορά η ασάφεια και η δυνατότητα παρερμηνείας του νόμου, καθώς και η αυξανόμενη σκληρότητα του Τιβερίου υπό την επιρροή του Σηιανού.

Το βασικό επιχείρημα του Κρεμούτιου Κόρδου είναι πως δεν στράφηκε εναντίον του Τιβερίου ή του Αυγούστου, τους οποίους δεν θα μπορούσε να προσβάλει, αφού προστατεύονται από τη *lex maiestatis*, αλλά κατηγορείται απλώς για το εγκώμιο που έπλεξε στους *liberatores*, αντιπάλους του *principatus*, κάτι που είχε συντελεστεί προηγουμένως και από άλλους συγγραφείς επί Αυγούστου, χωρίς ωστόσο να τιμωρηθούν. Αναφέρονται χαρακτηριστικά ιστορικοί, αλλά ακόμη και ρήτορες και ποιητές και πολιτικοί αντίπαλοι του Καίσαρα και του Αυγούστου, οι οποίοι, όπως έχει αποδειχτεί και στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, αν και έγραψαν απροκάλυπτα προσβλητικά και υβριστικά σχόλια για εκείνους, δεν υπέστησαν καμιά κύρωση είτε εξαιτίας της ανεκτικότητας (*moderatione*) των αρχόντων ή εξαιτίας της σοφίας (*sapientia*) που τους χαρακτήριζε, κρίνοντας πως με αυτόν τον τρόπο τα εν λόγω κείμενα θα λησμονηθούν με το πέρασμα του χρόνου. Αντιθέτως, εάν έδειχναν τον θυμό τους, θα ήταν σαν να αναγνωρίζουν την ισχύ όσων είχαν ειπωθεί ταπεινώνοντας τους εαυτούς τους.³⁹⁶ Σε αυτό ακριβώς το σημείο θεωρώ πως αποκαλύπτεται ο *εσχηματισμένος λόγος*, καθώς ο Κρεμούτιος συγκρίνοντας την αντίδραση των προηγούμενων μοναρχών απέναντι στα προσβλητικά σχόλια με την αντίστοιχη του Τιβερίου, θίγει άμεσα τον Τιβέριο και τον προσβάλλει ως ασύνετο, μνησικάκο και υπέρμετρα βίαιο, με αποτέλεσμα την τραγική τιμωρία του ιστοριογράφου. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε πως, σε αντίθεση με τους *Annales*

³⁹⁵ Kapust (2015) 20 και Rogers (1965) 357.

³⁹⁶ Moles (1998) 150.

του Κρεμούτιου, έργο που συνέθεσε ο ίδιος, ο λόγος ενώπιον της *Senatus* είναι κατασκευάσμα του Τάκιτου. Πιθανώς επίτηδες βάζει λοιπόν τον ιστοριογράφο να μην έχει σχεδιάσει σωστά την *oratio figurata* επιδιώκοντας, υπό το πρόσχημα της επικείμενης προαποφασισμένης αυτοκτονίας του, να ακουστεί την ύστατη στιγμή η φωνή ενός συγγραφέα, ο οποίος χωρίς να φοβάται πια τίποτα, καταγγέλλει το ζήτημα της επιβεβλημένης από τον *princeps* λογοκρισίας και προσπαθεί να ευαισθητοποιήσει τους αναγνώστες του για αυτό. Επιπλέον, ο Τάκιτος μέσω της συγκεκριμένης δικαστικής υπόθεσης πραγματοποιεί μια ευθεία δήλωση υπεράσπισης της *libertas*³⁹⁷ και δριμύτατης κριτικής κατά της πρακτικών λογοκρισίας, επισημαίνοντας ταυτόχρονα τους περιορισμούς και τους κινδύνους που καλείται να αντιμετωπίσει ένας ενεργός συγγραφέας υπό καθεστώς απόλυτης *dominatio* ενός πολιτικού ηγέτη που ενσαρκώνει την ιδέα της *saevitia*.³⁹⁸ Παρέχει στο αναγνωστικό του κοινό ένα προφανές παράδειγμα προς αποφυγή σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο δεν πρέπει κάποιος να εκφράζεται. Συμβουλεύει εμμέσως πως, ακόμη και όταν θεωρητικά υπάρχει ελευθερία του λόγου, είναι επιθυμητός ο *εσχηματισμένος λόγος*, με τη βοήθεια του οποίου ένας ιστοριογράφος μπορεί να μεταδώσει μηνύματα ακόμη και υπό καθεστώς τυραννίας και λογοκρισίας, χωρίς να είναι δυνατόν να ανιχνευτούν αυτά εύκολα.³⁹⁹

Στην πορεία του λόγου του, ο Κρεμούτιος ισχυρίζεται πως με το εγκώμιο στον Βρούτο και τον Κάσσιο δεν παρακινεί τον λαό σε εμφύλιο πόλεμο, κάτι όμως που θα είχε τη δύναμη να το πετύχει υπό την ιδιότητα του ως συγγραφέα και ίσως έμμεσα απέβλεπε σε αυτό, ώστε να αποκατασταθεί η παλιά *res publica* (Tac., *Ann.* 4.35: *num enim armatis Cassio et Bruto ac Philippensis campos optinentibus belli civilis causa populum per contiones incendio?*), αν και οι νύξεις του έγιναν αντιληπτές. Ακόμη, αναφέρει πως ανέκαθεν υπήρχε η ελευθερία να εκφράζει καθένας τη γνώμη του, είτε θετική ή αποδοκιμαστική για τους νεκρούς (Tac., *Ann.*, 4.35: *sed maxime solutum et sine obtrectatore fuit prodere de iis quos mors odio aut gratiae exemisset*). Όμως, ο Κρεμούτιος επαινώντας τους *liberatores*, που κείτονταν νεκροί ήδη για εβδομήντα χρόνια, κατηγορήθηκε. Η απόπειρα του ρήτορα να υπαινηχθεί την ωμότητα και την αυταρχικότητα του Τιβερίου αποτυγχάνει ξανά, καθώς το «δήθεν» συγκεκριμένο σχόλιο εκλαμβάνεται ως καθαρή επίθεση εναντίον του. Ο λόγος ολοκληρώνεται με ένα λεκτικό παιχνίδι (*suum cuique decus posteritas rependit; nec deerunt, si damnatio ingruit, qui non modo Cassii et Bruti set etiam mei meminerint*), δηλώνοντας ο Κρεμούτιος πως, ακόμη και αν υποστεί *damnatio*, εάν καταδικαστεί δηλαδή, δεν θα υποστεί *damnatio*

³⁹⁷ Kapust (2015) 21.

³⁹⁸ *id.* 22.

³⁹⁹ McHugh (2004) 392.

memoriae, αφού οι επόμενες γενιές θα τον μνημονεύουν (*meminerint*) ως ύψιστο *exemplum* εναντίωσης στη λογοκρισία που ασκεί το καθεστώς. Η τελευταία αυτή φράση συνδυαστικά με το καταληκτικό σχόλιο του ίδιου του Τάκιτου (Tac, *Ann.* 4.35: *quo magis socordiam eorum inridere libet qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam. nam contra punitis ingeniis gliscit auctoritas, neque aliud externi reges aut qui eadem saevitia usi sunt nisi dedecus sibi atque illis gloriam peperere.*), αποτελούν υπενθύμιση πως η τύχη του συγγραφέα συχνά διαφέρει από αυτήν του πνευματικού του δημιουργήματος, αλλά ο χρόνος και οι αναγνώστες έχουν τη δύναμη να διασώσουν από την *damnatio memoriae* ό,τι πραγματικά αξίζει.

Επιστρέφοντας όμως στον ίδιο τον Τάκιτο, η ανωτερότητα της ιστοριογραφικής του τέχνης, η αποφυγή της λογοκρισίας υπό επίσης αυτοκρατορικό καθεστώς και η διάσωση του έργου του ως σήμερα, συνίστανται στην ορθή χρήση της *oratio figurata* αποτρέποντας ακόμη και τους καχύποπτους αναγνώστες, συμπεριλαμβανομένου του Τιβερίου, από το να τον κατηγορήσουν και να του κάψουν τα βιβλία, καθώς τίποτα αρνητικό για το καθεστώς μοναρχίας δεν δηλώνεται σαφώς, αλλά όλα λανθάνουν. Ο Τάκιτος πραγματοποιώντας μια παρέκβαση (Tac., *Ann.* 4.32-33) σε α' πρόσωπο μιλά για το ιστοριογραφικό του έργο και, σε αντίθεση με το προσδοκώμενο, όχι μόνο δεν καυχείται για τη σημασία και την πρωτοτυπία του έργου του, αλλά διαπιστώνει πως το σύγγραμμά του είναι ασήμαντο εξαιτίας της αναφοράς σε γεγονότα *parva forsitan et levia memoratu*, καθώς και της επιλογής μονότονων θεμάτων ενταγμένα σε μια εποχή ειρηνική, αλλά στιγματισμένη από θλιβερά γεγονότα. Συνεπώς, δεν προσφέρει καμιά τέρψη στον αναγνώστη ούτε δόξα στον ίδιο, συγκριτικά με αυτό προγενέστερων συγγραφέων, οι οποίοι κατά την εποχή της *res publica* και την εποχή του Αυγούστου εστίαζαν σε θέματα ελκυστικά, περιγραφές μαχών δηλαδή, εμφύλιων συγκρούσεων, καταλήψεις πόλεων, αιχμαλωσίες βασιλέων και ένδοξων θανάτων στρατηγών,⁴⁰⁰ απολαμβάνοντας παράλληλα μεγαλύτερη *libertas* χωρίς να υφίστανται κριτική και να λογοκρίνονται, όπως συνέβαινε επί Τιβερίου. Τα δικά του θέματα εν αντιθέσει περιορίζονται σε *saeva iussa, continuas accusationes, fallaces amicitias, perniciem*

⁴⁰⁰ Οι ιστοριογράφοι της περιόδου της *res publica* μπορούσαν ελεύθερα να κάνουν εκτενέστερες παρεκβάσεις, διότι τα θέματά τους ήταν τεράστια και ποικίλα, μπορούσαν να τα αναλύσουν διεξοδικά, καθώς και να επιλέξουν αν θα καταγράψουν τα ζητήματα που αφορούσαν το εσωτερικό του κράτους ή τις εξωτερικές υποθέσεις. Η ελευθερία αυτή των ιστοριογράφων, εκτός από λογοτεχνική, ήταν και πολιτική, αφού τα ιστορικά γεγονότα δεν ελέγχονταν και δεν κατευθύνονταν από έναν απόλυτο μονάρχη. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί πως οι εκτενείς ιστορικές παρεκβάσεις κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο αντανakλούν το πoλίτευμα της *res publica* ως μια «παρέκβαση» στην ιστορία της μοναρχίας στη Ρώμη. Η μικρότητα και ασημαντότητα (*parva forsitan et levia memoratu*) αντιθέτως των θεμάτων των *Annales* του Τάκιτου, όπως και το μέγεθος της παρέκβασης καθρεφτίζει τη νέα πολιτική κατάσταση, τη σχέση δηλαδή των ιστορικών έργων με τον *princeps*, η οποία διέπεται από περιορισμό της λογοτεχνικής *libertas* [Moles (1998) 123-125].

innocentium et easdem exitii causas coniungimus, obvia rerum similitudine et satietate (Tac., *Ann.* 4.33), στοιχείο που μαρτυρά τη γενικότερη σαθρότητα της κοινωνίας. Δεν είναι λοιπόν μόνο ο Τιβέριος ως *princeps* που στέρησε τη *libertas*, αλλά πολύ περισσότερο το ίδιο το καθεστώς του *principatus*.⁴⁰¹ Ακόμη, ο Τάκιτος στην παρέκβασή του προσπαθεί να αφυπνίσει τον αναγνώστη θυμίζοντας του πως δεν πρέπει να μένει μόνο στην επιφάνεια και ότι κάποια ασήμαντα με την πρώτη ματιά γεγονότα, στο εξής αναδεικνύονται σπουδαία (Tac., *Ann.* 4.32: *non tamen sine usu fuerit introspicere illa primo aspectu levia ex quis magnarum saepe rerum motus oriuntur*). Με αριστοτεχνικά έμμεσο και συγκεκριμένο τρόπο δίνει κατευθυντήριες γραμμές για την πρόσληψη της υπόθεσης του Κρεμούτιου που έπεται. Εξίσου σημαντικό είναι το τέλος της παρέκβασης (Tac., *Ann.* 4.33: *etiam gloria ac virtus infensos habet, ut nimis ex propinquo diversa arguens*), όπου ο Τάκιτος υπαινικτικά σχολιάζει αυτό ακριβώς για το οποίο κατηγορήθηκε ο Κρεμούτιος, ότι δηλαδή ο έπαινος του Βρούτου και του Κάσσιου λειτούργησε δια της σύγκρισης ως αρνητικό σχόλιο για τη μοναρχία και τον Τιβέριο. Η επιτυχία του Τάκιτου έγκειται ακριβώς στο ότι δεν γίνεται αντιληπτός ο δισυπόστατος λόγος του και το μήνυμα που ήθελε να περάσει χρησιμοποιώντας επιδέξια την *oratio figurata*.

Αν και το έργο του Κρεμούτιου Κόρδου τυλίχτηκε στις φλόγες, σώθηκαν ορισμένα αντίγραφα χάρη κυρίως στην κόρη του ιστοριογράφου, Μαρκία, την οποία επαίνεσε ο Σενέκας ο νεότερος (Sen., *Cons. Ad. Marc.* 1, 3-4)⁴⁰² για το θάρρος της, τη μεγάλη ευεργεσία της στην *posteritas* και τη συμβολή της στη ρωμαϊκή ιστοριογραφία, σώζοντας από τη λήθη το ιστοριογραφικό έργο του πατέρα της και υπερασπιζόμενη το δικαίωμα στη *libertas*. Ο Καλιγούλας αργότερα, στην προσπάθειά του να διαφοροποιηθεί από τους προηγούμενους πολιτικούς ηγέτες και να προκαλέσει θετικές εντυπώσεις (ή πιθανώς να προκαλέσει), απέφυγε στην αρχή την εφαρμογή της *lex maiestatis* και αποκατέστησε τα γραπτά κείμενα του Κρεμούτιου Κόρδου, του Τίτου Λαβιηνού και του Κάσσιου Σεβήρου, τα οποία είχαν ριχτεί στις φλόγες επί Τιβερίου και Αυγούστου αντιστοίχως, ώστε η κατοχή και η ανάγνωσή τους δεν ήταν πλέον παράνομη και επικίνδυνη. Σημειώνεται μάλιστα πως τα έργα των δύο

⁴⁰¹ Strunk (2017) 155.

⁴⁰² *Ut vero aliquam occasionem mutatio temporum dedit, ingenium patris tui, de quo sumptum erat supplicium, in usum hominum reduxisti et a vera illum vindicasti morte ac restituisti in publica monumenta libros quos vir ille fortissimus sanguine suo scripserat. Optime meruisti de Romanis studiis: magna illorum pars arserat; optime de posteris, ad quos veniet incorrupta rerum fides, auctori suo magno imputata; optime de ipso, cuius viget vigebitque memoria quam diu in pretio fuerit Romana cognosci, quam diu quisquam erit qui reverti velit ad acta maiorum, quam diu quisquam qui velit scire quid sit vir Romanus, quid subactis iam cervicibus omnium et ad Seianianum iugum adactis indomitus, quid sit homo ingenio animo manu liber. Magnum mehercules detrimentum res publica ceperat, si illum ob duas res pulcherrimas in obliuionem coniectum, eloquentiam et libertatem, non eruisses: legitur, floret, in manus hominum, in pectora receptus vetustatem nullam timet; at illorum carnificum cito scelera quoque, quibus solis memoriam meruerunt, tacebuntur.*

τελευταίων αποτέλεσαν διδακτικό υλικό του Κοϊντιλιανού, όπως αργότερα και του Κρεμούτιου σε επεξεργασμένη μορφή. Πιθανότατα, μεταξύ των μαθητών του Κοϊντιλιανού, που διδάχθηκε το κείμενο του Κρεμούτιου ήταν και ο Τάκιτος,⁴⁰³ ο οποίος παραθέτοντας τη συγκεκριμένη υπόθεση καταλήγει στο ότι η *memoria* των επόμενων γενεών αναδεικνύεται ισχυρότερη από κάθε βίαιη πράξη, όπως η καύση βιβλίων, και πως «όταν το πνεύμα τιμωρείται, το κύρος του αυξάνεται» (Tac., *Ann.* 4.35: *quo magis socordiam eorum inridere libet qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam. nam contra punitis ingeniis gliscit auctoritas [...]*).⁴⁰⁴ Παρόλο που το έργο του ιστοριογράφου, λοιπόν, δεν σώζεται σήμερα και έχει λησμονηθεί, ο ίδιος παραμένει ισχυρό σύμβολο του αγώνα για την ελευθερία του λόγου και της έκφρασης ενάντια στη σκληρή λογοκρισία που επιβάλλει κάθε απόλυτο καθεστώς, συμπεριλαμβανομένου του *principatus*.

Συγκρίνοντας όλες τις παραπάνω υποθέσεις, παρατηρείται πως το μεγαλύτερο πλήγμα εξαιτίας της λογοκρισίας υπέστη ο κλάδος της ποίησης και έπειτα της ρητορικής, που αποτελεί μορφή ευθέως πολιτικού λόγου, ενώ επί Τιβερίου ο μοναδικός εκπρόσωπος της ιστοριογραφίας που στερήθηκε την ελευθερία του λόγου είναι ο Κρεμούτιος Κόρδος. Το πολιτικό περιεχόμενο σε έργα που εντάσσονται σε αυτούς τους συγγραφικούς κλάδους αποδείχτηκε μοιραίο. Οι συγγραφείς που εξετάστηκαν παραπάνω δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστοί και καταξιωμένοι, εκτός του Μάμερκου Αιμίλιου Σκαύρου, αλλά επρόκειτο για προσωπικότητες αδύναμες, που δεν υπερασπίζονταν τον εαυτό τους ή αναλάμβανε άλλος να το κάνει αντί για αυτούς, όπως στις περιπτώσεις του Κλουτώριου Πρίσκου και του Γάιου Κομίνιου. Ακόμη και στην υπόθεση του Κρεμούτιου Κόρδου, αν και ο κατηγορούμενος άρθρωσε έναν εκτενή λόγο, αυτό το έκανε την ύστατη στιγμή γνωρίζοντας ήδη πως θα καταδικαστεί και χωρίς να έχει τίποτα πια να χάσει. Αφορμή για την καταδίκη όλων στάθηκε το «επικίνδυνο» περιεχόμενο των έργων τους, το οποίο εθεωρείτο προσβλητικό για τον ίδιο τον Τιβέριο ή τον γιο του τον Δρούσο στην υπόθεση του Κλουτώριου Πρίσκου. Οι βαθιές αιτίες ωστόσο ήταν πολιτικές και αφορούσαν στον πιθανό φόβο του Τιβερίου για ανατροπή του *principatus* και επανίδρυση της *res publica*. Στις περισσότερες περιπτώσεις έδρασαν κακόβουλοι *delatores* που υποκίνησαν τις δίκες κατά των συγγραφέων εξυπηρετώντας άλλα συμφέροντα, ενώ σε τέσσερεις από τις έξι υποθέσεις ενεπλάκη ο Σηιανός, του οποίου η επιρροή στον Τιβέριο κατέστη καταστροφική για τη λογοτεχνική *libertas*. Η απουσία ή η κακή χρήση του *εσχηματισμένου λόγου* στα έργα των συγγραφέων, καθώς και στους λόγους

⁴⁰³ Cramer (1940) 194-196.

⁴⁰⁴ Η απόδοση είναι του Ν. Πετρόχειλου.

που οι ίδιοι ή οι υπερασπιστές τους εκφωνούσαν, μέσω του οποίου θα εκφράζονταν συγκεκριμένως τα «επικίνδυνα» μηνύματα, συνέβαλαν καταλυτικά στο καταδικαστικό αποτέλεσμα. Με βάση τη *lex maiestatis* λοιπόν όλοι οι συγγραφείς, με μοναδική εξαίρεση τον Γάιο Κομίνιο, καταδικάστηκαν είτε σε εξορία, είτε σε θάνατο είτε οδηγήθηκαν στην αυτοκτονία. Αξιοσημείωτο είναι ότι δύο συγγραφείς, ο Σκαύρος και ο Κρεμούτιος, βίωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό την οργή του Τιβερίου, αφού έγινε απόπειρα μέσω της καύσης των έργων τους, τα οποία είχαν αναγνωστεί προηγουμένως ενώπιον του Αυγούστου, χωρίς να λογοκριθούν, να υποστούν *damnatio memoriae*.

Γενικά Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η *libertas*, αναπόσπαστη αξία του *mos maiorum* που νοηματοδοτούσε την ίδια τη *res publica*, εξασφαλίζοντας στους πολίτες της Ρώμης ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της ελεύθερης έκφρασης, άρχισε σταδιακά κατά τη ύστερη ρεπουμπλικανική εποχή με την επικράτηση του Καίσαρα να συρρικνώνεται και να υποχωρεί μπροστά στη συνεχώς αυξανόμενη επιθυμία των Ρωμαίων για απόκτηση *dignitas*, γεγονός που καταδεικνύεται μέσα από την εξέταση της τύχης διαφόρων συγγραφέων που εκπροσωπούν διαφορετικά είδη. Χάρη στην *clementia*, τη *moderatio* αλλά και τη *sapientia* του *dictator* όμως, διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό η ελευθερία του λόγου, όπως επιβεβαιώνει η παραγωγή έργων προκλητικών και προσβλητικών προς τον Καίσαρα, τα οποία έμειναν ανέπαφα και των οποίων οι συγγραφείς δεν υπέστησαν καμία σκληρή ποινή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κάτουλλου με τη σφοδρή εκτόξευση λοιδοριών και προσβολών στα *carmina* του εναντίον της Α΄ Τριανδρίας και κυρίως εναντίον του Καίσαρα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν *stigmata perpetua*, καθώς και η περίπτωση του Κικέρωνα, ο οποίος τόλμησε να συνθέσει τον *laus Catonis*, προσφέροντας εγκώμιο στον πολιτικό αντίπαλό του Καίσαρα. Εκείνος απλώς του απάντησε γράφοντας *Anticatores*, επιδιώκοντας μεν να ασκήσει προπαγάνδα εις βάρος του, αποφεύγοντας όμως την επιβολή οποιασδήποτε άλλης σκληρότερης ποινής που αφορούσε είτε στον ίδιο τον συγγραφέα είτε στο έργο του.

Στο εξής, η *libertas* δέχθηκε δύο ισχυρά πλήγματα, τον αποκεφαλισμό του Κικέρωνα από τον Μάρκο Αντώνιο και την καταδίκη του Κορνήλιου Γάλλου από τον Αύγουστο για πολιτικούς λόγους, με αποτέλεσμα να γίνει αισθητό πως συγκριτικά με τη ρεπουμπλικανική περίοδο τέθηκαν όρια στην ελευθερία του λόγου και της έκφρασης, τα οποία γίνονταν ολοένα και πιο ασφυκτικά. Ο Αύγουστος κατά την περίοδο των πρώτων χρόνων της διακυβέρνησής του, στο πλαίσιο προπαγάνδας του νέου καθεστώτος, του *principatus*, ως συνέχεια της παλιάς *res publica*, και του ίδιου ως εγγυητή των ρεπουμπλικανικών θεσμών, απέρριψε τη σκληρότητα του Μάρκου Αντωνίου και υιοθέτησε τη *moderatio* του Καίσαρα δείχνοντας σεβασμό και ανοχή στο δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου. Είναι αξιοσημείωτο πως κανένας συγγραφέας επί Αυγούστου δεν καταδικάστηκε σε θάνατο. Ωστόσο, η χρήση του μηχανισμού της *recusatio* από τους Αυγούστειους ποιητές, μαρτυρεί πως τα όρια της ελεύθερης έκφρασης δεν ήταν σαφώς καθορισμένα, με αποτέλεσμα να υπάρχει αμηχανία ως προς το τι ήταν επιτρεπτό με άλλα λόγια να ειπωθεί και τι όχι, ποιος ήταν ο κατάλληλος τρόπος να διατυπωθεί κάτι, αλλά και πως θα το εξελάμβανε ο *princeps*. Στα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Αυγούστου, με την επαναφορά της *lex maiestatis* ασκήθηκε φανερά

λογοκρισία. Τα πρώτα θύματα ήταν ο Οβίδιος και οι ρήτορες Τίτος Λαβηνός και Κάσσιος Σεβήρος, οι οποίοι παρέμεναν σφοδροί υποστηρικτές της *res publica*, ενώ παράλληλα εφαρμόστηκε ως ποινή η καύση βιβλίων που καλλιεργούσαν ιδέες αντίθετες ιδεολογικά προς το *principatus*.

Μεταβαίνοντας στην εποχή του Τιβερίου, αν και στην αρχή της διακυβέρνησής του ο νέος *princeps* προσπάθησε να ενισχύσει την ελεύθερη έκφραση και να προπαγανδίσει εκ νέου την εικόνα του *principatus*, ως αναβίωση της παλιάς *res publica*, μετά την απώλεια των δύο του γιων, έδειξε αποκάλυπτα τη *saevitia* του. Η επιβολή λογοκρισίας σε συγγραφείς κορυφώθηκε, η ελευθερία του λόγου ποινικοποιήθηκε και συνεπαγόταν αυστηρότατες ποινές και καταστροφή των έργων τους, με αποτέλεσμα η *libertas* να ισοπεδωθεί, η ιδέα του *principatus* ως αποκατάσταση της *res publica* να αυτό-ακυρωθεί και να σημάνει το οριστικό τέλος του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Η πλειοψηφία των θυμάτων που βίωσαν τη σκληρή λογοκρισία προέρχονταν από τον χώρο της ποίησης και της ρητορικής, ενώ τραγική διαγράφεται η υπόθεση του ιστοριογράφου Κρεμούτιου Κόρδου. Η συχνή υιοθέτηση του ρητορικού μηχανισμού της *oratio figurata* κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων στη Ρώμη πιστοποιεί την ανασφάλεια και τον φόβο που ένιωθαν οι συγγραφείς της περιόδου, αφού απέφευγαν να εκφράσουν ρητά τις απόψεις τους και επέλεγαν να τις διατυπώνουν με τρόπο που η ερμηνεία τους να εξαρτάται από την ιδεολογική προδιάθεση και την πρόσληψη των αναγνωστών. Σε αυτό το αποτέλεσμα οδήγησαν τόσο η έλλειψη *moderatio* και *clementia* του *princeps* όσο και η *lex maiestatis* και η πρακτική της καύσης βιβλίων, που αποσκοπούσε στη διαγραφή και την απαλλαγή από το βάρος του παρελθόντος. Τα έργα που πραγματικά αξίζουν όμως έχουν τη δύναμη να επιβιώνουν, αν και τα ίχνη της απόπειρας καύσης τους παραμένουν ορατά,⁴⁰⁵ ως πειστήριο της στέρησης της ελεύθερης έκφρασης. Η αναλγησία του Τιβερίου, εμφανής μέσα από τα παραπάνω παραδείγματα συγγραφέων, προκάλεσε την κορύφωση του μίσους των Ρωμαίων πολιτών εναντίον του, διότι αντιλαμβάνονταν πως ακόμη και μετά τον θάνατο του *princeps*, γεγονός που χαροποίησε τον λαό (Suet., *Tib.* 75.1: *Morte eius ita laetatus est populus*), η *severitas* που είχε επιδείξει εξακολουθούσε να υφίσταται (Suet., *Tib.* 75.: *Crevit igitur invidia, quasi etiam post mortem tyranni saevitia permanente*). Το *principatus* και η *libertas* στην ουσία δεν ήταν ποτέ εφικτό να συνυπάρξουν, παρά τις προσπάθειες προπαγάνδας για το αντίθετο. Η *libertas* καταξιώνόταν και νοηματοδοτούταν μόνο στο πλαίσιο της *res publica*.

⁴⁰⁵ Howley (2017) 218.

Βιβλιογραφία

- Ahl, F. (1984), «The Art of Safe Criticism in Greece and Rome», *AJPh* 105: 174 – 208
- Anderson, W. B. (1933), «Gallus and the Fourth Georgic», *CQ* 27: 36-45
- Arena, V. (2012), *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge
- Ash, R. (2016), «Tacitus and the Poets: In Nemora et Lucos... Secedendum Est (Dialogus 9.6)?» in Mitsis, P. – Ziogas, I. (edd.), *Wordplay and Powerplay in Latin Poetry*, vol. 36, Berlin-Boston
- Ball, R. J. (1983), *Tibullus the Elegist. A Critical Survey* (Hypomnemata, 77), Gottingen
- Bowditch, P. L. (2001), *Horace and the Gift Economy of Patronage*, Berkeley
- — (2010), «Horace and Imperial Patronage», in Davis, G. (ed.), *A Companion to Horace*, Chichester/Malden, MA, pp. 53-74
- — (2012), «Roman Love Elegy and the Eros of Empire», in Gold, B. K. (ed.), *A Companion to Roman Love Elegy*, Chichester/Malden, MA, pp.119-133
- Braund, S. M. (2004), «Libertas or Licentia? Freedom and Criticism in Roman Satire» in Sluiter, I. – Rosen, R. M. (edd.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden – Boston, pp. 409-427
- Cameron, A. (1976), «Catullus 29», *Hermes* 104: 155-163
- Canfora, L. (2007), *Julius Caesar: The People's Dictator* (transl. Hill, M. – Windle, K.), Edinburgh (= Canfora, L. (1999), *Giulio Cesare: Il Dittatore Democratico*, Roma –Bari)
- Chilton, C. W. (1955), «The Roman Law of Treason under the Early Principate», *JRS* 45: 73-81
- Chrissanthos, S. G. (2004), «Freedom of Speech and the Roman Republican Army» in Sluiter, I. – Rosen, R. M. (edd.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden – Boston, pp. 341-368
- Citroni, M. (2009), «Poetry in Augustan Rome», in Knox, P. E. (ed.), *A Companion to Ovid*, Chichester/Malden, MA, pp.8-25
- Claassen, J. M. (2009), «Tristia» in Knox, P. E. (ed.), *A Companion to Ovid*, Chichester/Malden, MA, pp. 170-183
- Clarke, G. W. (1968), «The Burning of Books and Catullus 36», *Latomus* 27: 575 – 580

- Clarke, M. L. (1978), «Poets and Patrons at Rome» *G&R* 25: 46-54
- Cramer, F. H. (1945), «Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Freedom of Speech», *JHI* 6: 157-196
- Γρόλλιος, Κ. (2010), *Οράτιος: Οι Ωδές, Βιβλίο 2, Ερμηνευτική Έκδοση, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια, Ερμηνεία*, Αθήνα⁶
- Dermience, A. (1957), «La notion de libertas dans les oeuvres de Ciceron», *LEC* 25: 157-167
- Domainko, A. (2015), «The Conception of History in Velleius Paterculus' *Historia Romana*», *Histos* 9: 76-110
- Edwards, K. (1993), *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge
- Ellis, R. (1876), *A Commentary on Catullus*, Oxford
- Feeney, D. C. (1992), «Si licet et fas est: Ovid's *Fasti* and the Problem of Free Speech Under the Principate», in Powell, A. (ed.), *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*, London, pp.1-25
- — (2009), «Una cum scriptore meo: Poetry, Principate, and the Traditions of Literary History in the Epistle to Augustus», in Freudenburg, K. (ed.), *Horace: Satires and Epistles*, Oxford
- Ferguson, J. (1985), *Catullus*, Birmingham
- Forbes, C. (1936) «Books for the Burning», *Trans. Am. Philol. Assoc.* 67: 114-125
- Fordyce, C. J. (1961), *Catullus: A Commentary*, Oxford
- Fratantuono, L. M. (2010), «Nivales Socii: Caesar, Mamurra, And The Snow of Catullus c. 57», *QUCC* 96:101-110
- Freudenburg, K. (2014), «Recusatio as Political Theatre: Horace's Letter to Augustus», *JRS* 104: 105 – 132
- Galinsky, K. (1996), *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*, Princeton
- Garsney, P. (1970), *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford
- Hardie, P. (2006), «Ovid and early imperial literature», in Hardie, P. (ed.), *The Cambridge Companion to Ovid*, Cambridge, pp. 34-45
- Gelzer, M. (1969), *Caesar: politician and statesman* (transl. Needham, P.), Oxford (= Gelzer, M. (1921), *Caesar : der politiker und staatesman*)
- Gibson, R. K. (2012), «Gallus: The First Roman Love Elegist», in Gold, B. K. (ed.), *A Companion to Roman Love Elegy*, Chichester/Malden, MA, pp. 172-186
- Godwin, G. (1999), *Catullus: The Shorter Poems*, Warminster

- Gold, B. K. (2012), «Patronage and the Elegists: Social Reality or Literary Construction?», in Gold, B. K. (ed.), *A Companion to Roman Love Elegy*, Chichester/Malden, MA, pp. 303-317
- Goldsworthy, A. (2006), *Caesar: Life of a Colossus*, New Haven-London
- Griffin, J. (2005), «Augustan Poetry and Augustanism» in Galinsky, K. (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge, pp. 306-320
- — (2008), «The Fourth Georgic, Virgil and Rome» in Volk, K. (ed.), *Vergil's Georgics*, Oxford-New York
- Günther, H. C. (2013), «The Second Book of Letters», in Günther, H. C. (ed.), *Brill's Companion to Horace*, Leiden – Boston, pp. 467-498.
- Hammer, D. (ed.) (2015), *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*, Chichester/Malden, MA
- Harries, B. (1990), «The Spinner and the Poet: Arachne in Ovid's *Metamorphoses*», *PCPHS* 36: 64-82
- Heyworth, S. J. (2009), «Propertius and Ovid», in Knox, P. E. (ed.), *A Companion to Ovid*, Chichester/Malden, MA, pp. 265-278
- Howley, J. A. (2017), «Book-Burning and the Uses of Writing in Ancient Rome: Destructive Practice between Literature and Document», *JRS* 107: 213-236
- Johnson, P. J. (2007), *Ovid before Exile: Art and Punishment in the Metamorphoses*, London
- Jones, C. P. (1970), «Cicero's Cato», *Rheinisches Museum für Philologie*: 188-196
- Kapust, D. J. (2015), «The Case of Cremutius Cordus: Tacitus on Censorship and Writing Under Despotic Rulers» in Kemp, G. (ed.), *Censorship Moments: Reading Texts in the History of Censorship and Freedom of Expression*, London, pp. 17-24.
- Keith, A. M. (1994), «Corpus Eroticum: Elegiac Poetics and Elegiac Puellae in Ovid's "Amores"», *CW* 88: 27-41
- Kennedy, G. (2014), «Cicero, Republicanism and the Contested Meaning of Libertas», *Political Studies* 62: 488-501.
- Kenney, E. J. - Clausen, W. V. (2013), *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, Cambridge, (μετάφρ. Πίκουλα, Θ. & Τόλια – Σιδέρη, Α.), Αθήνα⁸ (=Kenney, E. J. - Clausen, W. V. (1982), *The Cambridge History of Classical Literature. II: Latin Literature*, Cambridge)
- Klinger, F. (2009), «Horace's Letter to Augustus», in Freudenburg, K. (ed.), *Horace: Satires and Epistles*, Oxford

- Knight, D. W. (1968), «The Political Acumen of Cicero After the Death of Caesar», *Latomus* 27:157-164
- Koster, S. (1981), «Catull beim Wort genomem (zu c. 8, 83, 93)», *WJA* 7: 125-134
- Krevans, N. (2010), «Bookburning and the Poetic Deathbed: the Legacy of Virgil», in Hardie, P. – Moore, H. (edd.), *Classical Literary Careers and Their Reception*, Cambridge
- Kroh, P. (1996), *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων* (μτφρ. – επιμ.: Λυπουρλής, Δ. – Τρομάρας, Λ.), Θεσσαλονίκη (= Kroh, P. (1972), *Lexicon Der Antiken Autoren*, Stuttgart)
- Lee-Stecum, P. (2013), «Tibullus in the First Place», in Thorsen, T.S. (ed.), *The Cambridge Companion to Latin Love Elegy*, Cambridge, pp.68-82
- Levick, B. (2005), *Tiberius the Politician*, London – New York
- Lowrie, M. (2007), «Horace and Augustus», in Harrison, S. (ed.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, pp.77-92
- Lyne, R. O. A. M. (1995), *Horace: Behind the Public Poetry*, New Haven-London
- Marder, E. (1992), «Disarticulated Voices: Feminism and Philomela», *Hypatia* 7.2: 148-166
- Martin, R. H. (2001), *Tacitus Annals V & VI*, Warminster
- Martin, R. H. – Woodman, A. J. (1989), *Tacitus Annals Book IV*, Cambridge
- May, J. M. (2002), «Cicero: His Life and Career», in May, J. M. (ed.), *Brill's Companion to Cicero: Oratory and Rhetoric*, Leiden–Boston–Koln, pp.1-22
- McHugh, M.R. (2004), «Historiography and Freedom of Speech: The Case of Cremutius Cordus», in Sluiter, I. – Rosen R. M. (edd.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden – Boston, pp. 391-408
- McKeown, J. C. (1989), *Ovid: Amores, Text, Prolegomena and Commentary in Four Volumes: Volume II, A Commentary on Book One*, Leeds
- — (1998), *Ovid: Amores, Text, Prolegomena and Commentary in Four Volumes: Volume III, A Commentary on Book Two*, Leeds
- Miller, P. A. (2004), *Subjecting Verses: Latin Love Elegy and the Emergence of the Real*, Princeton
- — (2012), «Tibullus», in Gold, B. K. (ed.), *A Companion to Roman Love Elegy*, Chichester/Malden, MA, pp. 53-69
- Minas - Nerpel, M. and Pfeiffer, S. (2010), «Establishing Roman Rule in Egypt: The Trilingual Stela of C. Cornelius Gallus from Philae» in Lembke, K. – Minas-Nerpel, M. – Pfeiffer, S. (edd.), *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule: Proceedings*

of the International Conference, Hildesheim, Roemer- and Pelizaeus-Museum, 3–6 July 2008, Leiden-Boston, pp. 265-298

- Mitchell, T. N. (1991), *Cicero: The Senior Statesman*, New Haven-London
- Moles, J. (1998), «Cry Freedom», *Histos* 2: 95-184
- Morgan, M. G. (1980), «Catullus and the “Annales Volusi” », *QUCC* 4: 59-67
- Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M. (1970), *A commentary on Horace: Odes, book 1*, Oxford
- — (1978), *A commentary on Horace: Odes, book 2*, Oxford
- Pagan, V. (2004), «Speaking Before Superiors: Orpheus in Vergil and Ovid», in Sluiter, I. – Rosen, R. M. (edd.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden – Boston, pp. 369 – 390
- Pernot, L. (2005), *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα* (μτφρ. Τσελέντη Ξ.), Αθήνα (=Pernot, L. (2000), *La Rhétorique dans l'antiquité*, Paris)
- Πετρόχειλος, Ν. (2012), *Τάκιτος: Χρονικά, Βιβλία I-VI*, τόμ. 1, Αθήνα
- Posch, S. (1979), «Albus an Ater Homo, Zu Catull c. 83», *Serta Philologica Aenipontana III = Innsbrucker Beitrage z. Kulturwiss.* 20: 319-336
- Raaflaub, K. A. (2004), «Aristocracy and Freedom of Speech in the Greco - Roman World» in Sluiter, I. – Rosen, R. M. (edd.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden – Boston, pp. 41-62
- Rogers, R. S. (1932), «Two Criminal Cases Tried Before Drusus Caesar», *CPh* 27: 75-79
- — (1965), «The Case of Cremutius Cordus», *TAPhA* 96: 351-359
- Ross, D. O. (2008), «The Sixth Eclogue: Virgil's Poetic Genealogy», in Volk, K. (ed.) *Vergil's Eclogues: Oxford Readings in Classical Studies*, Oxford–New York, pp.189-215
- Rudd, N. (1989), *Horace: Epistles Book II and Epistle to the Pisones (Ars Poetica)*, Cambridge
- Rudich, V. (1997), *Dissidence and Literature under Nero: The Prince of Rhetoricization*, London-New York
- Salzman-Mitchell, P. B. (2005), *A Web of Fantasies: Gaze, Image and Gender in Ovid's Metamorphoses*, Columbus
- Scott, C. W. (1971), «Catullus and Caesar (C.29)», *Classical Philology* 66: 17-25
- Sellers, M. N. S. (1998), *The Sacred Fire of Liberty*, London
- Shotter, D. C. A. (1969), «The Trial of Clutorius Priscus», *G&R* 16: 14-18
- — (1978), «Principatus ac Libertas», *AncSoc* 9: 235-255

- — (1989), *Tacitus, Annals IV. Edited with Translation and Commentary*, Warminster
- — (2005), *Tiberius Caesar*, London - New York
- Smith, R. E. (1966), *Cicero the Statesman*, Cambridge
- Stevens, B. E. (2013), *Silence in Catullus*, London
- Strunk, T. E. (2017), *History after Liberty: Tacitus on Tyrants, Sycophants and Republicans*, USA
- Tatum, J. (2009), «Ultra Legem: Law and Literature in Horace, Satire 2.1», in Freudenburg, K. (ed.), *Horace: Satires and Epistles*, Oxford
- Thomson, D. F. S. (1997), *Catullus: Edited with a Textual and Interpretative Commentary*, Toronto–Buffalo–London
- Τρομάρας, Λ. Μ. (2001), *Catulli Carmina: Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Θεσσαλονίκη
- Winsbury, R. (2009), *The Roman Book: Books, Publishing and Performance in Classical Rome*, London
- Wirzubski, Ch. (1968), *Libertas as a Political Idea at Rome During The Late Republic and Early Principate*, Cambridge²
- Woodman, A. J. - Martin, R. H. (1996), *The Annales of Tacitus, Book 3, Edited with a Commentary*, Cambridge
- Young, P. R. (1969), «Catullus 29», *CJ* 64: 327-328
- Ziogas, I. (2015), «The poet as a Prince: Author and Authority under Augustus», in Baltussen, H. – Davis, P. J. (edd.), *The art of veiled speech: self-censorship from Aristophanes to Hobbes*, Philadelphia, pp. 115-136